TÜRK DİLLERİ ARAŞTIRMALARI DİZİSİ : 19

Talat Tekin

Tarih Boyunca Türkçenin Yazımı

SİMURG
ANKARA 1997

TÜRK DİLLERİ ARAŞTIRMALARI DİZİSİ: 19

Yayımlayan:
Mehmet Ölmez

Talat Tekin

Tarih Boyunca Türkçenin Yazımı

Simurg, Ankara 1997

Talat Tekin

Tarih Boyunca Türkçenin Yazımı

Simurg, Ankara 1997

Tarih Boyunca Türkçenin Yazımı

Talat Tekin

Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 19
Yayımlayan: Mehmet Ölmez
E-mail: olmez@hun.edu.tr
http://www.hun.edu.tr/~olmez

Kapak Tasarımı
2 Tasarım
Mehmet Ulusel, Erol Egemen

Simurg
Kitapçılık ve Yayıncılık Limited Şirketi
İstiklâl Cad. Hasnun Galip Sok. Nr. 2 A
80060 Beyoğlu-İSTANBUL
Tel: (212) 243 63 77
Fax: (212) 243 38 48

© Simurg Yayıncılık

Ankara 1997
ISBN 975-7172-19-7

Baskı, cilt:
Şafak Matbaacılık
Tel: 229 57 84

İ ç i n d e k i l e r

Önsöz 7

Çin İdeogramları ile Türkçe 9

Göktürk Alfabesiyle Türkçe 17

Mahihey Alfabesiyle Türkçe 31

Soğd ve Uygur Alfabesiyle Türkçe 41

Brâhmî Yazısı ile Eski Türkçe Metinler 51

Tibet Alfabesiyle Türkçe 61

Süryanî Alfabesi ile Türkçe Kitabeler 68

Arap Yazısı ile Türkçe Metinler 72

İbranî Yazısı ile Türkçe 82

Latin Alfabesi ile Eski ve Yeni Türlü Türlü Türkçeler 87

Grek Alfabesiyle Türkçe 105

Ermeni Alfabesiyle Türkçe 110

Osmanlıların Arap Alfabesinde Reform Girişimleri 118

Kiril (İslav) Alfabesi ile Türlü Türkçeler 127

ÖNSÖZ

Bu kitap aylık *Tarih ve Toplum* dergisinin ilk 13 sayısında (1 Ocak 1984 - 1 Ocak 1985) "Çeşitli Alfabelerle Türkçe Yazılar" genel başlığı altında yayımlanmış 13 yazı ile ilk kez burada yayımlanan "Tibet Alfabesiyle Türkçe" adlı yazıyı bir araya getirmektedir.

Tarih boyunca Türkler kadar çok alfabe değiştirmiş başka bir ulus ya da Türk dilleri kadar değişik alfabelerle yazılmış başka bir dil ailesi yoktur denilebilir. Avrupa dilleri baştan beri Latin alfabesi ile, Grekçe baştan beri Grek alfabesiyle, Slav dilleri baştan beri Grek alfabesinden çıkmış Kiril alfabesiyle, Ermenice baştan beri Ermeni alfabesiyle, Arapça baştan beri Arap alfabesiyle yazılmış ve yazılmaktadır. Türk dilleri ise, metinlerle izleyebildiğimiz yaklaşık 1300 yıllık tarihi boyunca, değişik dönem ve çevrelerde Köktürk, Soğd, Uygur, Mani, Brahmi, Tibet, Süryani, Arap, Grek, Ermeni, İbrani, Latin ve Kiril (Slav) alfabeleri gibi başlıca 13 farklı alfabe ile yazılmıştır. Bunlardan, belirli tarihsel dönemlerde ve belirli çevrelerde sınırlı ölçüde kullanılmış olan Soğd, Mani, Brahmi, Tibet, Süryani, Grek, Ermeni ve İbrani alfabeleri bir yana bırakılsa bile, Türk dillerinin yazımı için geniş ölçüde kullanılmış ve kullanılmakta olan alfabelerin sayısı yine de 5'ten az değildir: Köktürk, Uygur, Arap, Latin ve Slav. Türk dillerinin 1300 yıl gibi pek de uzun sayılamayacak bir süre içinde bu kadar farklı alfabelerle yazılmış ve yazılmakta olması Türk halklarının göçler ve fetihler nedeniyle çok geniş coğrafi alana yayılmış, türlü uygarlık çevrelerine girip çıkmış, değişik din ve kültürleri benimsemiş ve kabul etmiş olmaları ile açıklanabilir. Bugün bile Türk dilleri üç ayrı alfabe ile yazılmaktadır: Latin alfabesi (Türkçe), Kiril alfabesi (eski SSCB'de konuşulan Türk dilleri: Çuvaşça, Yakutça, Tuvaca, Hakasça, Altayca, Kırgızca, Kazakça vb.) ve Arap alfabesi (Yeni Uygurca).

Bu kitapta yer alan yazılarda Türkçenin yazımı için tarih boyunca kullanılmış ve kullanılmakta olan türlü alfabeler tanıtılmakta ve bu alfabelerle yazılmış eski-yeni metin örnekleri verilmektedir. Kitabın Türkolojiye meraklı okuyucular için, özellikle de Türkoloji öğrencileri için yararlı bir kaynak olacağını sanıyor ve umuyorum.

Tarih ve Toplum dergisinde 13 ay boyunca yayımlanan yazılarda bazı önemli dizgi ve baskı yanlışları bulunuyordu. Yazılar kitap halinde bir araya getirilirken bu dizgi ve baskı yanlışlarının düzeltilmesi için büyük özen gösterildi, Burada yeri gelmişken, bu işte emeği geçen herkese, ilk düzeltileri yapan Hacettepe Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü öğretim görevlisi Yrd. Doç. Dr. Emine Ceylan'a, bölüm mezunlarından Zekine Özertural (M. A.), Gizem Uçak ile Merih Yurtseven'e ve özellikle son düzeltileri yapan Doç. Dr. Mehmet Ölmez ile Türkoloji doktor adayı Yong-Sŏng Li'ye bu yardımları için teşekkür ederim.

Prof. Dr. Talat Tekin
1 Eylül 1997, Ankara

Çin İdeogramları ile Türkçe

Türkler tarafından Türkçe metinlerin yazımında değilse de yabancılar tarafından Türkçe kelimelerin az-çok sıhhatli bir şekilde tesbitinde kullanılan ilk yazılardan biri, belki de birincisi, Çin yazısıdır. Bu da son derece doğaldır; çünkü eski Türklerin ilişkide bulundukları yerleşik hayat süren ilk uygar kavim Çinlilerdi. Çinli tarihçiler vekayinamelerinde eski Türklerle ilgili olarak çok önemli bilgiler vermiş, bu arada özel ad (boy ve kişi adları, coğrafi adlar), ünvan vb. gibi birçok Türkçe kelimeyi de, Çin yazısının elverdiği ölçüde, kaydetmişlerdir.

Çin Yazısı

Çin yazısı, bilindiği gibi, eski Çin hiyeroflifilerinden veya resim-yazısından gelişmiş bir hece-kelime, daha doğrusu, Çince kelimeler tek heceli olduğundan, bir kelime yazısıdır. Çin yazısı, ilk olarak, Milâttan önce ikinci binin ortalarında, *Şang* sülâlesi döneminde (M.Ö. 1750-1150?) ortaya çıkar. Kemikler ve kaplumbağa kabukları gibi sert maddeler üzerine yazılmış olan bu en eski Çince yazıtlarda kullanılan işaret sayısı 2500 ilâ 3000 kadardır. İşaretlerin çoğu, delâlet ettikleri nesne ve kavramların basit resimlerinden veya sembollerinden *(piktogram, ideogram)* ibarettir. Ne var ki resim karakterinde olan bu ilk Çince işaretler kısa bir süre sonra karmaşık birtakım çizgilerden oluşan soyut şekiller haline gelmiştir. Öyle ki daha sonraki dönemlere ait yazıtlarda işaretlerin temsil ettikleri resimleri tanımak artık olanaksızdır.

Çince gibi tek heceli kelimelerden oluşan bir dili yazmak için, bu sistemle pek çok işarete ihtiyaç olacağı açıktır. Bu nedenle Çinliler türlü yollarla yazılarındaki işaret sayısını artırmışlar ve *Şang* sülâlesi dönemindeki 3000 işaret sayısını 30.000'in üzerine çıkarmışlardır. 1716'da düzenlenmiş olan *K'ang-hsi* sözlüğünde 40.545 işaret vardır.

Çin yazısındaki işaretler, yapıları veya kökenleri bakımından, en az beş çeşittir: 1. *piktogram*'lar (resim kökenliler), 2. basit *ideogram*'lar (örneğin sayılar), 3. birleşik ideogramlar (iki ayrı kavramı temsil eden iki işaretten o-

IV. YÜZYILA AİT HUNCA BİR CÜMLE

Çin sülâlesi tarihi *Çin-şu*'da, miladi 310 yılında Lo-yang'a gelen Hintli rahip *Fo-t'u-teng*'in biyografisinde, onun 329 yılında yaptığı bir kehanetle ilgili 10 işaretten oluşan Hunca bir cümle veya beyit vardır. Hunca ibarenin sarfedilişi ile ilgili olay *Çin-şu*'da şöyle hikâye edilmiştir: "Hükümdar Şi Lo, Hiung-nu'lara ait bir aileden geliyordu. Başka bir Hiung-nu lideri olan Liu Yao, Şi Lo'nun rakibi idi ve Lo-yang'ı kuşatmış bulunuyordu. Şi Lo, hemen Liu Yao'nun üzerine yürümek ve savaşmak istiyordu. Ancak, ona tâbi olan liderler savaşa girmenin Şi Lo için bir talihsizlik olacağını söyleyerek engel olmaya çalıştılar. Şi Lo sevdiği ve saygı gösterdiği Hintli rahibe danışmaya karar verdi. Rahip kehanette bulundu. Kehanet Hiung-nu dili ile şöyle idi: Savaşa girildiği takdirde Liu Yao tutsak edilir."

Çin-şu'daki 10 işaretlik Hunca ibare şudur:

秀 支 替 戾 岡 僕 谷 劬 禿 當
= siog t̂i̯ĕg t'iei li̯əd kāng b'uok kuk g'i̯ĕu t'uk ,tāng'
1 2 3 4 5 6 7 8 9 10

Çin-şu'da, ayrıca, ilk iki işaretin "ordu", 3., 4. ve 5. hecelerin "çıkmak", 6. ve 7. işaretlerin Hun lideri Liu Yao'nun ünvanı, 8., 9. ve 10. işaretlerin de "tutmak, yakalamak" anlamında olduğu kaydedilmiştir. Şi Lo, bu kehanet üzerine, Liu Yao üzerine yürümüş, Liu Yao'yu yenerek esir almış ve Kuzey Çin'in tek hakimi olmuştur. Çin-şu'daki bu Hunca ibare üzerinde Shiratori, Ramstedt, L. Bazin ve A. von Gabain okuma denemelerinde bulunmuşlarsa da hiçbirinin başarılı olduğu söylenemez. Bu dört araştırıcının kurduğu metinler ve tercümeleri aşağıdadır:

Shiratori: *Siu-k'i t'i-li-kang, puh-koh kü-t'u-tang*
"Ordu" "çıkmak" "taht" "tutmak, yakalamak"[1]

Ramstedt: *süke talıḳıng* (veya *talyıḳıng*), *bügüg* (veya *ügeg) tutung*
"Savaşa çıkın, *Bügü*'yü (vaya *Üge*'yi) tutun"[2]

L. Bazin: *süg tegti ıdḳan, boḳuġıġ tutḳan*
"Orduyu hücuma geçirin, kumandanı tutun!"[3]

Gabain: *serig tılıtḳan, buġuġ kötürken*
"Orduyu çıkarın, Geyik'i kaçırtın!"[4]

1 "Über die Sprache der Hiungnu und Tunghu Stämme", *İzv. imp. ak, nauk,* 1902, s. 6-7.

2 "Zur Frage nach der Stellung des Tschuwassischen", *JSFOu*, 38, Helsingfors 1922, s. 30-31.

3 "Un texte proto-turc du IV[e] siecle: Le distique Hiong-nou du *Tsin-chou", Oriens* 1, 1948, s. 208-219.

4 Bazin'in makalesini tanıtan yazısı: *Der Islam,* 29, 1950, s. 244-246.

luşanlar), 4. fonetik ödünçlemeler (yazı ile resmedilemeyecek veya gösterilemeyecek bir kavramın eşsesli başka bir kelimenin işareti ile gösterilmesi), 5. fonetik birleşikler (biri kelimenin anlamını öbürü de fonetik yapısını gösteren iki işaretin birleşirilmesiyle meydana gelenler). Görüldüğü gibi, Çince işaretler kökenleri bakımından çok çeşitlidir. Bu nedenle bunların hepsine *piktogram* veya *ideogram* adını vermek pek doğru olmaz. Çin yazısındaki işaretler için en uygun terim *logogram* (kelime yazısı veya işareti)'dır.

Çin yazısı yukarıdan aşağıya yazılır. Satırlar sağdan sola gider.

Çin Yazısı ile Yabancı Kelimeler

Çince metinlerin yazımında her biri birer kelime işareti olarak kullanılan Çin logogramları yabancı dilde metinlerin yazımında, doğal olarak, sadece ses değerleri ile kullanılır ve ancak o zaman "hece işareti" görevinde olurlar. Örneğin Çinliler Eski Türkçe *kagan* "hakan" kelimesini, genellikle, *k'o* (eski ses değeri *k'â*) ve *han* (eski ses değeri *kân* veya *γân*) kelime işaretlerini bir araya getirmek suretiyle yazmışlardır. Ancak Çincenin fonolojik yapısına aykırı yabancı kelimelerin yazımı türlü güçlükler doğurmuş, bu nedenle Çinliler bu gibi durumlarda çok kere "ses ikamesi" *(sound substitution)* denilen yönteme başvurmuşlar, bazı hallerde de yabancı dildeki tek bir ünsüzü bir kelime işareti ile göstermek zorunda kalmışlardır. Örneğin, Türkçe kavim adlarından *Türgiş* kelimesini *t'u-ki-şi* tarzında üç işaretle, son Köktürk prensi *Ozmış*'ın adını ise *wu-su-mi-şi* şeklindeki dört işaretle yazmışlardır.

Çince Kaynaklardaki Hunca ve Türkçe Kelimeler

Eski Çin kaynaklarındaki Hunca *(Hiung-nu*'ca) ve Eski Türkçe malzeme şöyle tasnif edilebilir: 1. *Hiung-nu* (Hun) kelimeleri (M.Ö. III- M.S. IV yy.), 2. *T'o-Pa* veya Tabgaç kelimeleri (IV-VI yy.), 3. Göktürk *(T'u-küe)* dil malzemesi (VI-VIII yy.), 4. Moğolistan Uygurlarına (VIII-IX yy.) ait malzeme.

Hiung-nu (Hun) Kelimeleri

Şi-ki, Han-şu ve *Çin-şu* gibi ilk sülâle tarihlerinde *Hiung-nu*'lara ait bir düzine kadar kelime ile on işaretten oluşan bir cümle veya beyit bulunmaktadır. Bu kelimeler yüzyılın başlarında Japon bilginlerinden

Shiratori tarafından incelenmiştir.[1] Bu Hunca kelimelerden 10 tanesinin Türkçe, ikisinin de Tunguzca olduğu kanısına varan Shiratori 1923'te fikir değiştirmiş ve bu dil malzemesinin Moğolca-Tunguzca kelimelerden ibaret olduğunu iddia etmiştir.[2] Shiratori'den sonra Hun kelimeleri üzerinde çalışan bilginler, bu arada özellikle Müller, Shiratori'ye karşı çıkmış ve Hiung-nu kelimelerini Türkçeye göre açıklamıştır.[3] Gerçekten de *ç'aŋ-li* veya *ç'eŋ-li* "gök" (= Eski Türkçe *teŋri*), *yen-çi* "eş, zevce" (= Eski Türkçe *ebçi*), *kiŋ-lo* (eski söylenişi: *kiŋ-lâk*) "Hunların tören kılıcı" (= Altay-Teleüt lehçesi *kıŋırak* "iki yüzlü bıçak", Yeni Uygurca *kıŋrak* "geniş yüzlü bıçak") vb. gibi Hiung-nu kelimeleri ancak Türkçe olarak açıklanabilir.

Çin tarihlerinden *Çin-şu*'da M.S. 329 yılında cereyan eden bir olay münasebetiyle kaydedilmiş Hunca bir cümle veya beyit vardır. On işaretten oluşan ve anlamı "Orduyu sevket, kumandanı yakala!" olarak verilen bu Hunca cümle veya beyit üzerinde sırasıyla Shiratori, Ramstedt, Bazin ve A. von Gabain okuma denemelerinde bulunmuşlarsa da bu denemelerden hiçbiri doyurucu ve kandırıcı olamamıştır.[4]

T'o-pa (Tabgaç) Kelimeleri

Çin'in kuzeyinde devlet kuran *T'o-pa* (Tabgaç)lara ait dil malzemesi *Wei Şu* ile Güney Çin sülâleleri tarihlerinde bulunmaktadır. Özel adlarla ünvanlardan oluşan bu 50 küsur kelime Boodberg tarafından incelenmiştir.[5] Boodberg'ün Türkçe olarak açıkladığı bu kelimeler arasında *K'o-po-çên* "Kapıcı, Kapı Muhafızı" (eski okunuşla: *k'â-p'âk-çin* = Eski Türkçe *ḳapıġçı*, *ḳapaġçı*), *Pi-tê-çên* "yazıcı, kâtip" (eski okunuşla: *pyi-tik-çin* = Eski Türkçe *bitigçi*) vb. gibi ünvanlar *T'o-pa*'ların Hun-Türk asıllı olup Hunca veya Arkaik Türkçe konuştuklarına kanıt gösterilebilir.

Göktürk (T'u-küe) Kelimeleri

Göktürkler veya en eski Türkler hakkında ilk bilgiler ve dolayısıyla en

---

1 K. Shiratori, "Über die Sprache der Hiungnu und der Tunghu Stämme", *Bulletin de l'Académie Impériale des Sciences de St. Pétersbourg.* 1902 September, T. XVII, No. 2, s. 1-33.

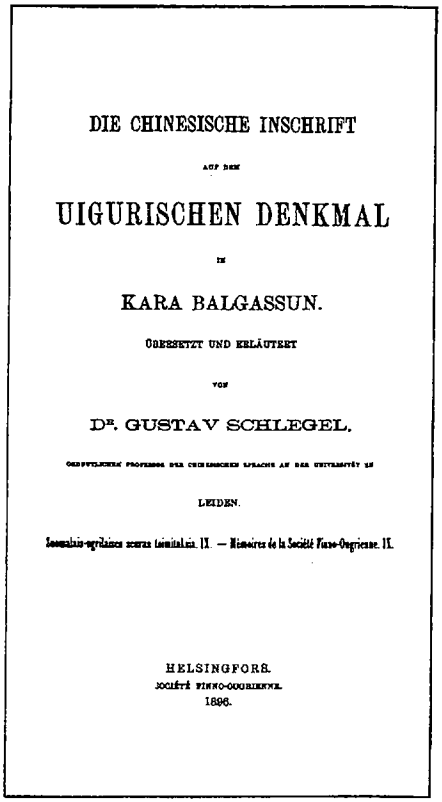
2 K. Shiratori, "Sur l'Origine des Hiong-nou", *Journal Asiatique,* Tome CCII, Paris 1923, s. 71-81.

3 F.W.K. Müller, *Uigurica* [I], 1908.

4 Louis Bazin, "Un texte proto-turc du IV^{e} siecle: Le distique Hiong-nou du *Tsin-chou*", *Oriens* 1, 1948, s. 208-219.

5 Peter Boodberg, "The Language of the T'o-pa Wei", *HJAS* 1, 1936, s. 167-185.

Gustav Schlegel'in Kara Balgasun Uygur Anıtındaki Çince kitabeyi işleyip yayımladığı kitabının kapağı



DIE CHINESISCHE INSCHRIFT

AUF DEM

UIGURISCHEN DENKMAL

IN

KARA BALGASSUN.

ÜBERSETZT UND ERLÄUTERT

VON

D^R. GUSTAV SCHLEGEL,

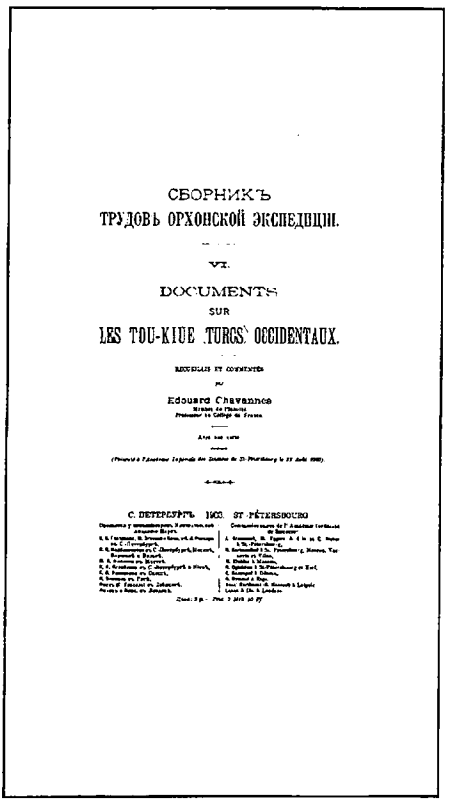
ORDENTLICHEM PROFESSOR DER CHINESISCHEN SPRACHE AN DER UNIVERSITÄT ZU

LEIDEN.

Journalin-ugrilaisen seuran toimituksia. II. — Mémoires de la Société Finno-Ougrienne. II.

HELSINGFORS.
SOCIÉTÉ FINNO-OUGRIENNE.
1896.

Chavannes'ın kitabının kapağı



СБОРНИКЪ
ТРУДОВЪ ОРХОНСКОЙ ЭКСПЕДИЦІИ.

VI.

DOCUMENTS
SUR
LES TOU-KIUE (TURCS) OCCIDENTAUX.

RECUEILLIS ET COMMENTÉS
PAR
Edouard Chavannes

Avec une carte

С. ПЕТЕРБУРГЪ. 1903. ST. PÉTERSBOURG

eski Türkçe kelimeler Kuzey Çu sülâlesi (556-581) tarihi *Çu-şu*'da bulunur. *Çu-şu*'da kaydedilmiş olan bu en eski Türkçe kelimeler *T'u-küe* (eski okunuşu *D'uit-kyuit)* = **Türküt (Türk*'ün eski çokluk şekli), *K'i-ku* = *Kırkız* (Kırgız) gibi kavim adları ile *T'u-men* = *Tümen* (Orhon kitabelerinin *Bumın*'ı), *K'o-lo* = *Kara* (?) gibi hükümdar adları, *K'o-ho-tun* = *kağatun, Katun* (Hatun), *Ye-hu* = *Yabgu, Takuan* = *Tarkan* gibi ünvanlar ve *ko-li* "ihtiyar" (= *karı*), *so-ko* "saç" (= *sakal), fu-lin* "kurt" (= *böri*), *ho-lan* "at" (= *kulan*) vb. gibi cins isimlerdir.

Suy (581-617) ve T'ang (618-906) sülâleleri tarihleri (*Suy-şu, T'ang-şu* vb.) de Göktürkler hakkında bilgiler, belgeler ve ad-ünvanlarla doludur. Çin kaynaklarında Batı Göktürkleri'ne ait bahisler ve belgeler ünlü Fransız sino-

UYGUR HAKANLARININ AD VE ÜNVANLARI (Schlegel'den)

闕毗伽可汗 骨咄祿毗伽闕可汗

K'üe P'i-kia K'o-han Ku-tu-lu P'i-kia K'üe K'o-han
Kül Bil-ge Ḳa-ġan (744-747) Ḳu-t-luġ Bil-ge Kül Ḳa-ġan

磨延啜 Mo-yen Ç'uo = Bayan Çor (747-759)

登里囉汨沒蜜施頡翳德蜜施毗伽可汗

T'eng-li-lo mo-mi-şi hie tu -teng-mi-şi P'i-kia K'o-han
Teŋ-ri-de bol-mı-ş il tu-t-mı-ş Bil-ge Ḳa-ġan
"Tanrı'dan olmuş, İl tutmuş (ülke sahibi) Bilge Hakan"

牟羽可汗 Meu-yü K'o-han = Bögü Ḳaġan (759-779)

登里囉汨沒蜜施頡咄登蜜施合俱錄

T'eng-li-lo ku mo-mi-şi hie tu- teng-mi-şi ho kü -lu [P'i-kia K'ohan]
Teŋ-ri-de ḳut bul-mı-ş il tu -t-mı -ş alp kü -lüg [Bil-ge Ḳa-ġan]
"Tanrıdan kut bulmuş, İl tutmuş, Alp Külüg ("Namdar") [Bilge Hakan]

多邏斯 To-lo-ssu = Talas? (789-790)

愛登里邏汨沒蜜施俱錄毗伽忠貞可汗

Ay T'eng-li-lo ku mo-mi-şi kü- lu P'i-kia *çung-çen* K'o-han
Ay Teŋ-ri-de ḳut bul-mı -ş Kü-lüg Bil-ge *çuŋ-çen* Ḳa-ġan
"Ay Tanrıdan kut bulmuş Külüg Bilge *çuŋ-çen* Hakan"

登里囉沒蜜施俱錄毗伽可汗

T'eng-li-lo mo-mi-şi kü -lu P'i-kia K'o-han
Teŋ-ri-de [ḳut] bul-mı-ş kü-lüg Bil -ge Ḳa-ġan

骨咄祿 Ku-tu-lu = Ḳutluġ (795-805)

愛滕里邏羽錄沒蜜施合胡祿骨咄祿毗伽懷信可汗

Ay T'eng-li-lo yü-lu mo-mi-şi ho hu -lu ku-tu-lu P'i-kia *huay-sin* K'o-han
Ay Teŋ-ri-de ü-lüg bul-mı-ş alp u -luġ ḳu-t-luġ Bil-ge *huay-sin* Ḳa-ġan
"Ay Tanrıdan talih bulmuş, Alp Ulu Kutlug Bılge *huay -sin* Hakan"

登[里]囉羽錄沒蜜施句主[錄] 毗伽崇德可汗

T'eng [li]lo yü-lu mo-mi-şi kü -çu[lu] p'i-kia *ç'ong-to* k'o-han
Teŋ[ri]de ü-lüg bul-mı-ş kü-ç[lüg] Bil -ge *ç'oŋ-to* Ḳa-ġan (821-824)
"Tanrı'dan talih bulmuş, güçlü, Bilge *ç'oŋ- te* Hakan"

愛登里囉汨沒蜜施合毗伽昭禮可汗

Ay T'eng-li-lo ku mo-mi-şi ho p'i-kia *çao-li* K'o-han
Ay Teŋ-ri-de ḳut bul-mı-ş alp Bil-ge *çao-li* Ḳa-ġan (824-832)
"Ay Tanrı'dan kut bulmuş, Alp Bilge *çao-li* Hakan"

Not: İtalik kelimeler hakanların Çince ünvanlarıdır.

Karabalgasun Uygur Anıtındaki Çince kitabenin Schlegel tarafından yayımlanan metninden bir parça
(Çince metin önceki sayfada)

I. satır, 5-17. işaretler: Alp Bilge Kagan'ın (824-832) ünvanı
[Ay t'eng]-li-lo ku mo-mi-şi ho p'i-kia k'o-han
[Ay Teŋ]-ri-de ḳut bul-mı-ş Alp Bil-ge Ḳa-ġan
"Ay Tanrı'dan kut bulmuş Alp Bilge Hakan"

VI. satır, 1-13. işaretler: Bayan Çor'un (747-759) ünvanı
/////-lo mo-mi-şi hie tu-teng-mi-şi p'i-kia k'o-han
[Teŋ-ri]-de bol-mı-ş il tu-t-mı-ş Bil-ge Ḳaġan
"Tanrı'dan olmuş, il tutmuş (ülke sahibi) Bilge Hakan"

VI. satır, 27-45. işaretler: Bögü Kagan'ın (759-779) ünvanı
t'eng-li-lo ku mo-mi-şi hie tu-teng-mi-şi ho kü-lu [p'i-kia k'o-han]
Teŋ-ri-de ḳut bul mı-ş il tu-t-mı-ş alp kü-lüg [Bil-ge Ḳa-ġan]
"Tanrı'dan kut bulmuş, il tutmuş Alp Ünlü (Bilge Hakan)"

XI. satır, 16-27. işaretler: Talas Kagan'ın (789-790) ünvanı
t'eng-li-lo mo-mi-şi kü-lu p'i-kia k'o-han
Teŋ-ri-de bol-mı-ş kü-lüg Bil-ge Ḳa-ġan
"Tanrı'dan olmuş, Ünlü Bilge Hakan"

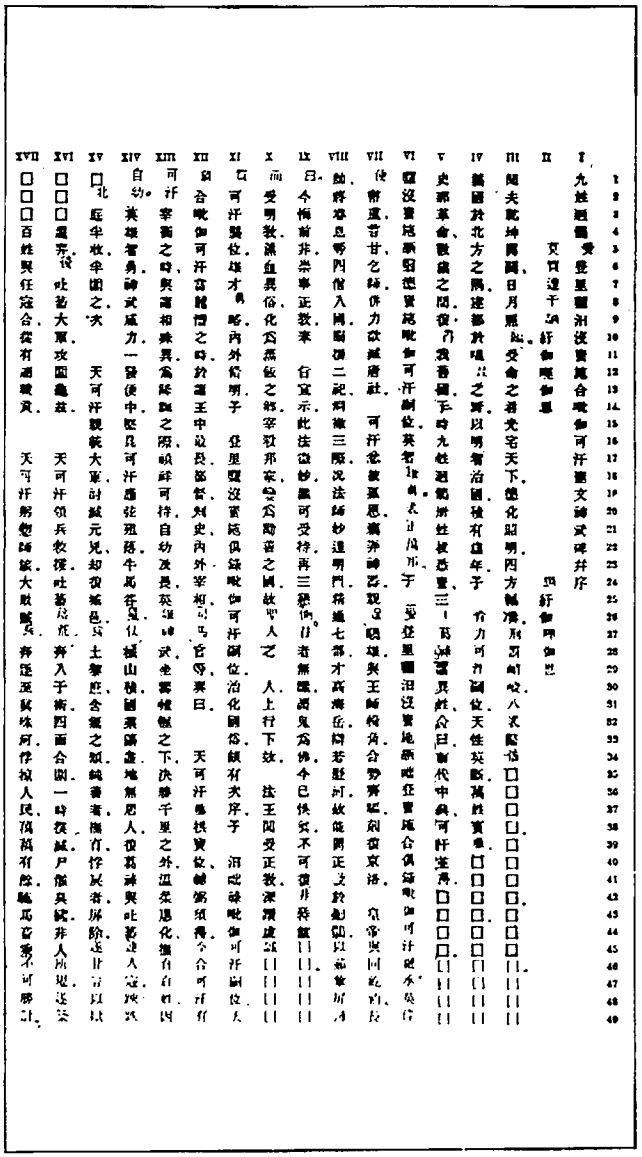
XII. satır, 2-6. işaretler: Alp Bilge Kagan'ın (808-821) ünvanı
ho p'i-kia k'o-han
Alp Bil-ge Ḳa-ġan

logu Chavannes tarafından asrın başında incelenmiştir.[6] Aynı kaynaklardaki Doğu Göktürkleri'ne ait bütün bilgi, belge ve raporlar da Liu Mau-Tsai tarafından derlenip Almancaya tercüme edilmiş, zengin açıklamalar, not ve indekslerle birlikte iki cilt olarak yayımlanmıştır.[7]

6 Edouard Chavannes, *Documents sur les Tou-kiue (Turcs) occidentaux*, St.-Pétersbourg 1903.

7 Liu Mau- Tsai, *Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken* (T'u-küe), I-II, Wiesbaden 1958.

Uygurlara Ait Dil Malzemesi



Karabalgasun Uygur Anıtı'ndaki Çince kitabenin
Schlegel tarafından yayımlanan metninden bir parça

Moğolistan Uygurları'na ait bilgiler *T'ang* sülâlesi tarihlerinde, özellikle *Çiu T'ang-şu* (945'te tamamlanmış) ile *Hsin T'ang-şu* (1060'ta tamamlanmış)'da bulunur. Bu malzeme üzerinde Schlegel, Hirth, Müller ve Hamilton gibi araştırıcılar çalışmışlardır. 824-832 yılları arasında dikilmiş olan Kara Balgasun Uygur anıtındaki Çince kitabe de Schlegel tarafından incelenmiş ve yayımlanmıştır.[8] Bu kitabede birçok Uygur hakanının ad ve ünvanları zikredilmiştir.

8 Gustav Schlegel, *Die chinesische Inschrift auf dem uigurischen Denkmal*, Helsingfors 1896.

Göktürk Alfabesiyle Türkçe

Türkçenin yazımı için Türklerce kullanılmış olan ilk alfabe, bugünkü bilgilerimize göre, Batıda "eski Türk runik yazısı" bizde ise "Göktürk alfabesi" olarak bilinen en eski Türk yazısıdır. Bu yazının Batıda "runik" sıfatı ile nitelendirilmesinin sebebi harflerinin eski İskandinav kitabelerinde kullanılmış olan ve genellikle "runik alfabe" diye adlandırılan yazının harflerine benzemesidir. "Runik" kelimesi Eski İskandinav *(Old Norse)* dilinde "sır, esrar" anlamına gelen *ruh* isminden türemiş bir sıfattır ve "sır, esrarlı" demektir. Germen kabileleri arasında bu yazıyı bilenler az olduğu için Eski İskandinav yazısı "esrarlı" sayılıyor ve *runik* diye nitelendiriliyordu.

Eski Türk runik yazısının Danimarkalı dilci Thomsen'in çözüp okuduğu iki Orhon kitabesinde (Kül Tigin ve Bilge Kağan kitabeleri) kullanılan şekli 38 harften oluşur. Bu harflerin dördü ünlü, diğerleri de ünsüz, çift ünsüz ve hece işaretleridir.

Dört ünlü işaretinin her biri iki ayrı ünlüyü gösterir. Daha açık olarak, *a* ve *e* için bir harf, *ı* ve *i* için bir harf, *o* ve *u* için bir harf, *ö* ve *ü* için de bir harf vardır. Türkçedeki ünlü uyumu ve 10 ünsüzün biri art (kalın) diğeri de ön (ince) olmak üzere iki harfinin bulunması a/e ve ı/i ünlülerinin yazıda kolayca ayırt edilmesini sağlarsa da bu yazıda *o* ile *u*'yu ve *ö* ile *ü*'yü ayırt etme olanağı yoktur. İçinde yuvarlak bir ünlü bulunan sözleri doğru okuyabilmek için, o sözleri, Osmanlıcada olduğu gibi, önceden bilmek ve kestirmek gerekir.

Göktürk alfabesindeki ünsüz işaretlerinin 20'si 10 ünsüzün (bunlar *b, d, g, k, l, n, r, s, t* ve *y*'dir) biri art (kalın) öbürü de ön (ince) ünlülü kelimelerin yazımında kullanılan çifte işaretleridir. Daha açık bir anlatımla, bu 10 ünsüzün her biri için iki ayrı işaret vardır. Örneğin, iki *b* işaretinden biri *baş* gibi art ünlülü, öbürü de *beş* gibi ön ünlülü bir sözdeki *b* ünsüzünü göstermek için kullanılır. Bunun gibi, *kal-* fiilindeki *k* ve *l* ünsüzleri art (kalın) *k* ve *l* harfleri ile, *kel-* "gelmek" fiilindeki *k* ve *l* ünsüzleri ise ön (ince) *k* ve *l* harfleri ile yazılır.

Göktürk alfabesinin *ç, m, ŋ* (geniz *n*'si), *ny* (palatal veya öndamak *n*'si), *p, ş* ve *z* ünsüzlerini gösteren harfleri artlık-önlük (kalınlık-incelik)

bakımından tarafsız veya nötrdür. Başka bir deyişle, bu ünsüzlerin her biri için sadece bir işaret vardır.

KÖKTÜRK ALFABESİ TABLOSU

	Orh. I, II T, O, KÇ	Orhon III	Yazmalar	Yenisey Yazıtları	Talas Yazıtları	Hoyto-Tamir
a, e ä	𐰀	𐰀	𐰀𐰀𐰀	𐰀𐰁𐰁	𐰀𐰀	𐰀𐰀
e (ä)				𐰂		
é (kapalı e)				𐰃		
ı, i	𐰆	𐰆	𐰆𐰆	𐰆	𐰆	𐰆𐰆
o, u	𐰇𐰇	𐰇	𐰇	𐰇𐰇	𐰇	𐰇
ö, ü	𐰋𐰋	𐰋	𐰋𐰋	𐰋𐰋	𐰋	𐰋
(a)b¹	𐰉𐰉𐰉𐰉	𐰉	𐰉𐰉	𐰉𐰉𐰉𐰉	𐰉𐰉	𐰉𐰉𐰉𐰉
(a)b²	𐰊𐰊𐰊	𐰊	𐰊𐰊𐰊	𐰊𐰊𐰊	𐰊	𐰊𐰊𐰊
(a)d¹	𐰑𐰑	𐰑	𐰑𐰑	𐰑𐰑	𐰑𐰑	𐰑
(a)d²	𐰓𐰓	𐰓	𐰓𐰓	𐰓	𐰓	𐰓
(a)γ	𐰔𐰔	𐰔	𐰔	𐰔𐰔𐰔	𐰔𐰔	𐰔𐰔
(a)g	𐰍𐰍	𐰍	𐰍𐰍𐰍	𐰍𐰍𐰍	𐰍	𐰍
(a)q	𐰏𐰏	𐰏	𐰏	𐰏𐰏𐰏	𐰏	𐰏
(a)k	𐰴𐰴𐰴	𐰴𐰴	𐰴𐰴𐰴	𐰴𐰴	𐰴𐰴	𐰴𐰴
(a)l¹	𐰚	𐰚	𐰚	𐰚	𐰚𐰚	𐰚𐰚
(a)l²	𐰛	𐰛	𐰛𐰛	𐰛	𐰛	𐰛

Göktürk alfabesindeki işaretlerin üçü çift ünsüz işaretleridir: *lt, nç* ve *nt.* Bunlardan birincisi Orhon kitabelerinde sadece art (kalın) ünlülü sözlerdeki *lt* ünsüz çiftini göstermek için kullanılır. Diğer iki harf ünlü bakımından nötr veya tarafsızdır.

Kül Tigin ve Bilge Kağan kitabelerinde kullanılan Göktürk alfabesinde dört tane de hece işareti vardır. Bunlar da, sırasiyle, *ok/uk, ök/ük, ık* ve *iç* işaretleridir. Bu işaretler kelime başında, sırasiyle, *ko/ku, kö/kü, kı* ve *çi* hecelerini yazmak için de kullanılabilir. Ancak, kelime başında kullanıldıklarında kendilerinden sonra ünlü işareti varsa sadece ünsüz değerinde olurlar. Tunyukuk kitabesinde, bunlardan başka, biri *aş,* öbürü de *baş* değerinde olan iki hece işareti daha kullanılmıştır.

Yenisey kitabelerinde, Orhon kitabelerinde kullanılmış olan bu 40 işaretten başka, şu harfler vardır: açık *e,* kapalı *ė,* kalın *ŋ* (geniz *n*'si), kalın *s*

(Orhon kitabelerindeki kalın *s*'den farklı), *ş* (Orhon kitabelerindeki *ş*'den farklı) harfleri ile *dem* ve *kış* hece işaretleri. Doğu Türkistan'da, Turfan'da bulunmuş olan runik harfli yazma eser *Irk Bitig*'de biri *ot* öbürü de *up* değerinde olan iki hece işareti daha vardır. Öbür yazma parçalarında rastlanan ince *ş* işareti de hesaba katılırsa Göktürk alfabesindeki harflerin toplam sayısı 50'yi bulur.



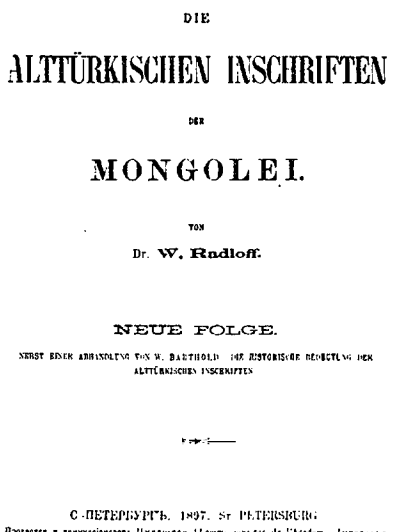
Göktürk Alfabesinin Çözümü

Güney Sibirya'da, Yenisey ırmağının yukarı mecrası boyunca İskandinav runik yazısına benzer bir yazı ile yazılmış kitabelerin bulunduğu daha 18. yüzyıl başlarında biliniyordu. Birçok bilginler bu kitabelerle uğraşmış ve bunların dilinin ne olabileceği konusunda türlü görüşler ileri sürmüşlerdi. 1887 ile 1888'de Finlandiya'dan Sibirya'ya gönderilen bilim adamları (H. J. Heikel ve başkaları) Yenisey kitabelerinin mükemmel kopyalarını hazırladılar *(Inscriptions de l'Iénisséi,* recueillies et publiées par la Société finlandaise d'Archéologie, Helsingfors 1889). 1889'da da Rus

sınırları ötesindeki Moğolistan'da, Orhon ırmağı kıyılarında iki çok büyük kitabe bulunmuştu (Kül Tigin ve Bilge Kağan kitabeleri) (N. M. Yadrintsev, *Anciens caractères trouvés sur des pierres et des ornements au bord de l'Orkhon,* St. Pétersbourg 1890). Bunlardan birinin (Kül Tigin kitabesinin) batı yüzündeki Çince kitabe okunabilir durumda idi. Bu Çince kitabeden söz konusu kitabenin 732 yılında ve bir yıl önce ölen bir Türk prensinin anısına dikilmiş olduğu anlaşılmıştı. Böylece, runik harfli kitabelerin dilinin Türkçe olması gerektiği sonucuna varıldı. Bir süre kitabeler üzerinde çalışan Danimarkali bilgin Vilhelm Thomsen 1893'te bunları okumayı başardı.

	Orh. I, II T, O, KÇ	Orhon III	Yazmalar	Yenisey Yazıtları	Talas Yazıtları	Hoyto-Tamir
(a/e)s						
(a/e)z						
(a)lt						
(a/e)nç						
(a/e)nt						
oq/uq qo/qu						
ök/ük kö/kü						
tq/qt						
lç/çl						
aş						
baş						
ot						
up						
dem						
?						

Ancak, Thomsen'in eski Türk runik yazısını deşifre etmesi kolay olmamıştır. Thomsen önce satırların sırasını, yazının istikametini ve hangi harflerin vokalleri gösterdiğini tesbit etmişti. Ancak, kitabeleri okuyabilmek için bir anahtara ihtiyaç vardı. Bu anahtar Çince metinde geçen özel isimler (kişi adları) olabilirdi. Fakat Çince metinde pek fazla özel ad yoktu.


DIE

ALTTÜRKISCHEN INSCHRIFTEN

DER

MONGOLEI.

VON

Dr. W. Radloff.

NEUE FOLGE.

MIT EINER ABHANDLUNG VON W. BARTHOLD: DIE HISTORISCHE BEDEUTUNG DER ALTTÜRKISCHEN INSCHRIFTEN

С.-ПЕТЕРБУРГЪ. 1897. St. PETERSBURG.

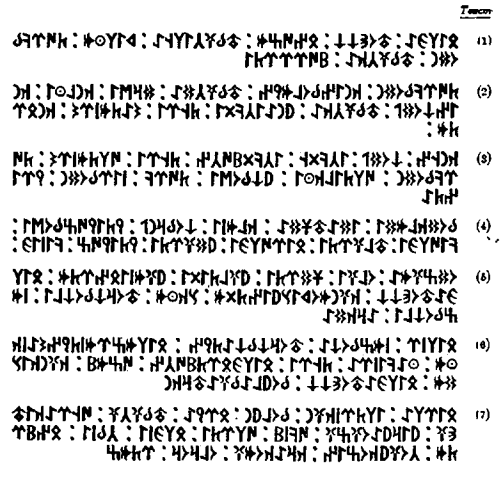
Radloff'un *Moğolistan'daki Eski Türk Kitabeleri* adlı kitabının kapağı.

Kitabenin anısına dikilmiş olduğu Türk prensinin adı Çince işaretlerin modern telâffuzlarına göre *K'we-te-kin* şeklinde okunabiliyordu. Bilginler bunun Türkçe *Kök-tigin* olabileceği fikrinde idiler. Bu ada ilâve olarak, Thomsen runik harfli metinde *teŋri* "gök, tanrı" kelimesini buldu. Bu iki kelimedeki harfler kitabelerde sık sık geçen *türk* kelimesini okumağa yetiyordu. Bundan sonra runik alfabeyi çözme işi hızlanmış ve Thomsen 25 Kasım 1893'te Göktürk alfabesini tamamiyle deşifre etmişti. Danimarkalı bilgin 15 Aralık 1893'te, Danimarka Bilimler Akademisi'nin toplantısında, keşfini bilim dünyasına duyurdu. Thomsen, eski Türk runik yazısının bütün harflerinin ses değerlerini sonradan hiçbir düzeltmeye ihtiyaç kalmıyacak şekilde bir hamlede çözmeğe muvaffak olmuştu, hem de Türkçe bilmediği halde!

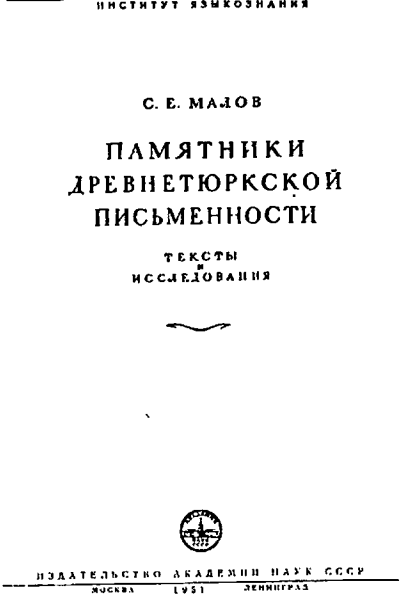
Göktürk Alfabesinin Kökeni

Eski Türk runik yazısı, görüldüğü gibi, ünlü işaretleri bakımından yetersiz, fakat ünsüz ve hece işaretleri bakımından zengin bir alfabedir. Bu yazının kökeni hakkında türlü teoriler ileri sürülmüştür. Otto Donner, daha bu alfabe çözümlenmeden önce, Yenisey kitabelerindeki harflerle eski Küçük Asya alfabelerinden Likya ve Karya alfabelerindeki işaretler arasında benzerlik bulunduğuna dikkati çekmiş ve Yenisey alfabesinin bu alfabelerden çıkmış olabileceği görüşünü ileri sürmüştü (Otto Donner, *Inscriptions de l'Orkhon,* Helsingfors 1892, s. XLXXX ve devamı). Orhon kitabelerini çözen Thomsen, Donner'in bu görüşünü kabul etmemiş ve eski Türk runik yazısının ya bir İran alfabesi aracılığı ile ya da doğrudan doğruya geç Sâmi (Ârami) alfabesinden çıkmış olması gerektiğini iddia etmiştir (Vilhelm Thomsen, *Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées,* Helsingfors 1896, s. 44 ve devamı). Rus bilginlerinden Aristov ile Mallitskiy ise eski Türk runik yazısındaki harflerin eski Türk damgalarından gelişmiş olabileceği görüşünü

ileri sürmüşlerdir (Ahmet Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi* I, İstanbul 1958, s. 115). Rus dilcisi Polivanov'a göre ise eski Türk yazısının kökeni Türk damgaları olmakla birlikte bu yazıyı icad edenler Ârami-Soğd ve Pehlevi alfabelerinden de geniş ölçüde etkilenmişlerdi (E. D. Polivanov, "İdeografiçeskiy motiv v formatsii orhonskogo alfavita", *Byulleten Sredne-Aziatskogo Gosud. Universitete,* Taşkent 1925, s. 9). Polivanov, ayrıca, eski Türk runik yazısındaki bazı işaretlerin ideografik kökenli olduğunu da iddia etmiştir. Türk dilcilerinden A. Cevat Emre, daha da ileri giderek, Göktürk yazısının tümü ile ideografik ve Sümer yazısı ile bir ve aynı kökenli olduğu teorisini ileri sürmüştür (Ahmet Cevat Emre, *Eski Türk Yazısının Menşeği,* İstanbul 1938). İngiliz Türkologlarından Sir Gerard Clauson ise bu yazının kökeninin Soğd ve Grek alfabeleri olduğunu iddia etmiştir (Sir Gerard Clauson, *Turkish and Mongolian Studies,* London 1962, s. 78, 79).



Malov'un kitabından (s. 56) Tunyukuk kitabesi, Batı yüzünden ilk yedi satır



S. Ye. Malov'un *Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti* (Moskva-Leningrad 1951) adlı eski Türk kitabeleri ve yazmalarını inceleyen kitabının kapağı

Metnin yazıçevrimi ve bugünkü Türkçeye çevirisi

1) bilge tunyukuk b(e)n öz(ü)m t(a)bġ(a)ç (e)liŋe kıl(i)nt(i)m. türk bod(u)n t(a)bġ(a)çka köör(ü)r (e)rti.

2) türk bod(u)n ḳ(a)nin bulm(a)y(i)n t(a)bġ(a)çda (a)dr(ı)ltı, ḳ(a)nl(a)ntı, ḳ(a)nin kood(u)p t(a)bġ(a)çḳa y(a)na iç(i)kdi. t(e)ŋri (a)nça t(e)m(i)ş (e)r(i)nç. ḳ(a)n b(e)rt(i)m,

3) ḳ(a)n(ı)ŋ(i)n kood(u)p iç(i)kd(i)ŋ. iç(i)kdük üç(ü)n t(e)ŋri öl(ü)tm(i)ş (e)r(i)nç. türk bod(u)n ölti, (a)lḳ(ı)ntı, yok boltı türk sir bod(u)n y(e)rinte

4) bod ḳ(a)lm(a)dı. ıda t(a)şda ḳ(a)lm(i)şi kuubr(a)n(ı)p y(e)ti yüz boltı, (e)ki ül(ü)gi (a)tl(ı)ġ (e)rti, bir ül(ü)gi y(a)d(a)ġ (e)rti, y(e)ti yüz kişig.

5) ud(u)z(u)ġma ul(u)ġı ş(a)d (e)rti. (a)yġ(ı)l tidi. (a)y(ı)ġm(a)si b(e)n (e)rt(i)m, b(i)lge tunyukuk. ḳ(a)ġ(a)n mu kış(a)y(i)n t(e)d(i)m, s(a)ḳ(ı)nt(ı)m toruk buuk(a)lı s(e)m(i)z buuk(a)lı ır(a)kda.

6) böŋs(e)r s(e)m(i)z buuka toruk buka t(e)y(i)n bilm(e)z (e)rm(i)ş t(e)y(i)n (a)nça s(a)ḳ(ı)nt(ı)m (a)nta kisre t(e)ŋri bil(i)g b(e)rtük üç(ü)n öz(ü)m ök ḳ(a)ġ(a)n kışd(ı)m. bilge tunyukuk buyla b(a)ġa t(a)rḳ(a)n

7) birle ilt(e)r(i)ş ḳ(a)ġ(a)n bol(u)y(ı)n b(i)r(i)ye t(a)bġ(a)ç(ı)ġ öŋre kıt(a)nyı)ġ yır(ı)ya oġ(u)z(u)ġ ük(ü)ş ök öl(ü)rti. b(i)lg(e)si ç(a)b(ı)şi b(e)n ök (e)rt(i)m. çuġ(a)y kuzin ḳ(a)ra kum(u)ġ ol(u)rur (e)rt(i)m(i)z.

1) Bilge Tunyukuk, ben kendim, Çin ülkesinde doğdum. Türk halkı Çin'e tâbi idi.

2) Türk halkı hükümdarını bulmadığından Çin'den ayrıldı, hükümdar sahibi oldu. Hükümdarını bırakıp Çin'e yeniden tâbi oldu. Tanrı şöyle demiş muhakkak ki: "(Sana) hükümdar verdim;"

3) hükümdarını bırakıp (Çin'e) tâbi oldun." (Türk halkı) tâbi olduğu için (Tanrı onları) öldürtmüş muhakkak ki, Türk halkı öldü, mahvoldu, yok oldu. Türk Sir halkı yerinde

4) boy kalmadı. Dağda taşta (*harf.* ormanlarda ve kayalıklarda) kalmış olanları toplanıp yedi yüz oldu. (Toplananların) iki bölüğü atlı idi, bir bölüğü yaya idi. Yedi yüz kişiyi

5) sevk eden liderleri Şad idi (yani "Şad ünvanını taşıyordu"). (Bana): "Hükm et!"dedi. Hükm edicisi ben idim Bilge Tunyukuk. (Onu) "Hakan mı yapayım?" dedim, düşündüm. "Zayıf boğalarla semiz boğalar uzakda

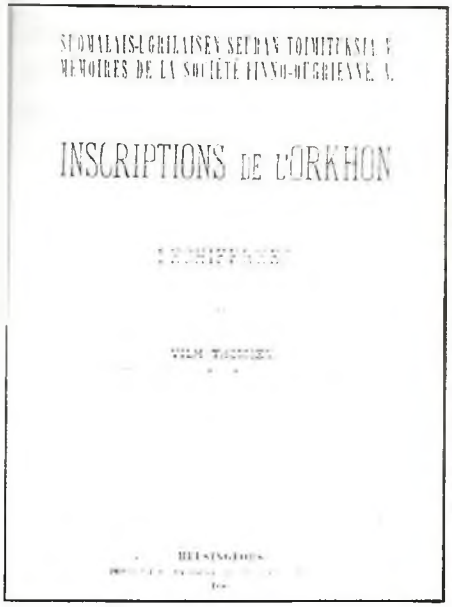
6) tepişseler, (insan bunların hangisi) semiz boğa hangisi zayıf boğa diye bilmez, (semizi zayıftan ayırt edemez) imiş" diye, öylece, düşündüm. Ondan sonra Tanrı (bana) akıl fikir verdiği için (onu) hakan yaptım. Bilge Tunyukuk Buyla Bağa Tarkan

7) sâyesinde (*harf.* "ile") İlteriş hakan olarak güneyde Çinlileri doğuda Kıtayları, kuzeyde Oğuzları pek çok öldürdü. (Onun) danışmanı ve yâveri bizzat ben idim. (O zamanlar) Çuğay'ın kuzey yamaçlarında, Kara Kum'da oturuyor idik.

Bu teoriler içinde bugün bilim dünyasında en çok taraftar bulanı Thomsen'in "Sâmi köken" teorisidir. Eski Türk runik ile Ârami/İran alfabeleri karşılaştırıldığında, gerçekten 15 harfin gerek biçim gerekse ses değeri bakımından benzer oldukları görülür. Ayrıca, eski Türk runik yazısının sağdan sola yazılması da onun Sâmi kökenli olduğuna kanıt sayılabilir. Ne var ki bütün bunlar eski Türk yazısının kökeni sorununu tamamiyle aydınlatmıyor. Göktürk alfabesindeki ünlü işaretleri ile bir düzine kadar ünsüz işaretinin, *lt, nç* ve *nt* çift ünsüz işaretlerinin ve nihayet hece işaretlerinin kökeni yine de açıklamasız kalmaktadır. Thomsen, alfabedeki hece işaretlerini digraf veya ligatür saymış ve bunların Türk yazısının mucidi tarafından işlek Grek yazısındaki ligatürlerden esinlenerek yaratılmış olduğu görüşünü ileri sürmüştür. Ne var ki bu görüş kabul edilemez. Çünkü alfabedeki çift ünsüz ve hece işaretleri iki harfin birleştirilmesi ile ortaya çıkmışa benzemiyor. Eski Türk yazısındaki çift ünsüz ve hece işaretleri ile bazı tek ünsüz işaretleri ideografik kökenli olabilirler. Nitekim, Sâmi (Ârami) köken teorisinin kurucusu Thomsen bile Göktürk alfabesindeki bazı harflerin (yarımay biçimindeki *ay,* ok biçimindeki *ok* ve çadır biçimindeki *eb* "ev" işaretlerinin) ideografik kökenli olabileceğini ileri sürmekten kendini alamamıştır. Bunlara insan biçimindeki *er* "adam" harfi ile bir tepecikte iki ot biçimindeki *ot* hece işaretini de ekleyebiliriz.



S. Ye. Malov'a göre Tunyukuk kıtabesinin batı yüzünden yedi satır


SUOMALAIS-UGRILAISEN SEURAN TOIMITUKSIA
MÉMOIRES DE LA SOCIÉTÉ FINNO-OUGRIENNE.

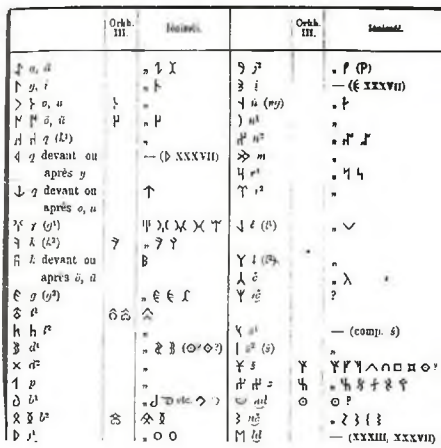
INSCRIPTIONS DE L'ORKHON

Thomsen'in *Orhon Yazıtlarının Çözümü* (1896) adlı kitabı



Tek kelime Türkçe bilmediği halde Göktürk alfabesini çözen Danimarkalı dil bilgini Vilhelm Thomsen (1842-1927)

Sâmi köken teorisine karşı ileri sürülebilecek aykırı bir kanıt da alfabedeki ünsüz işaretlerinin kelime başı ve içindeki değerleri ile adlarıdır. Sâmi alfabelerindeki ünsüz işaretleri, bilindiği gibi, ünsüzle başlıyan ve *a, i, u* ünlüleri ile sona eren hece değerindedirler: *ba, bi, bu* vb. gibi. Göktürk alfabesindeki ünsüz işaretleri ise *a* veya *e* ile başlayıp ilgili ünsüzle sona eren kapalı hece değerindedir: *ab, eb, ad, ed, ak, ek, ar, er* vb. gibi. Kelime başı ve içindeki *a* ve *e* ünlülerinin yazılmaması bu yüzdendir. "Ayak" anlamındaki *adak* kelimesi *ad* ve *ak* işaretlerinin bir araya getirilmesiyle, "adamlar" anlamındaki *eren* kelimesi de *er* ve *en* harfleri ile yazılır: *ad-ak, er-en.* Sadece ünsüzle başlayan kelimelerde ve *a/e* dışındaki ünlülerin yanında bu

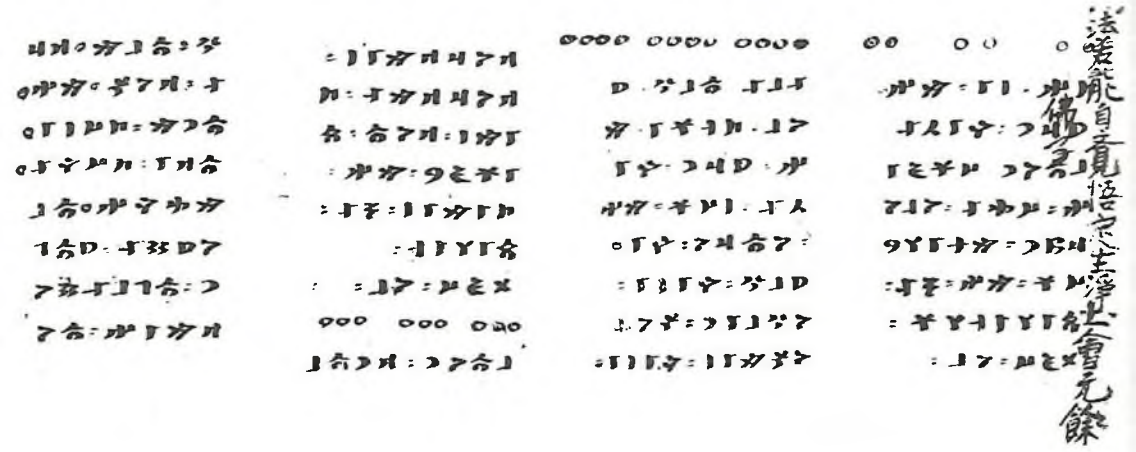


Thomsen'in Göktürk alfabesi tablosu

işaretler tek ünsüz değerindedir. Göktürk alfabesindeki ünsüz işaretlerinin adlarının *ab, eb, ad, ed* biçiminde olduğunu Turfan'da bulunan ve Le Coq tarafından yayımlanan bir yazma parçasından da öğreniyoruz. Burada 19 Göktürk harfinin karşılıkları Manihey yazısı ile *up, an, iç, ad, az, eŋ, end, elt* vb. olarak verilmiştir.

Şurası muhakkak ki Türkler kendi alfabelerini yaratırken Sâmi (Ârami) alfabesini model olarak almış olsalar bile buna birçok işaret ilâve etmişler ve harf adlarını *ak, ek, al, el, at, et* tarzında basitleştirmişlerdir.

Göktürk Yazılı Kitabeler ve Metinler



Irk Bitig'in ilk dört sayfası (H. Namık Orkun'dan)

Yazı çevrimi ve bugünkü Türkçeye çevirisi:

1: t(e)n-si m(e)n / y(a)r(ı)n kiçe / (a)ltun örgi/n üze olu/rup(a)n m(e)ŋil(e)y/ür m(e)n (a)nça biliŋl(e)r / (e)dgü ol 2: ala (a)tl(ı)ġ y/ol t(e)ŋri m(e)n y(a)rın ki/çe (e)şür m(e)n utru (e)ki / y(a)l(ı)ġ kişi / oġlın sook/uşmiş kişi 3: ḳorkmiş/ ḳorkma t/im(i)ş ḳut b/irg(e)y m(e)n / timiş (a)nça biliŋ/ (e)dgü ol /altun ḳ(a)n(a)tl/ 4: (ı)ġ t(a)l(ı)m ḳ(a)r/a ḳuş m(e)n / t(a)n(ı)m tüsi / t(a)ḳı tüke/m(e)zk(e)n t(a)l/uyda y(a)t(ı)p/(a)n t(a)pladu/ḳ(ı)min tu/

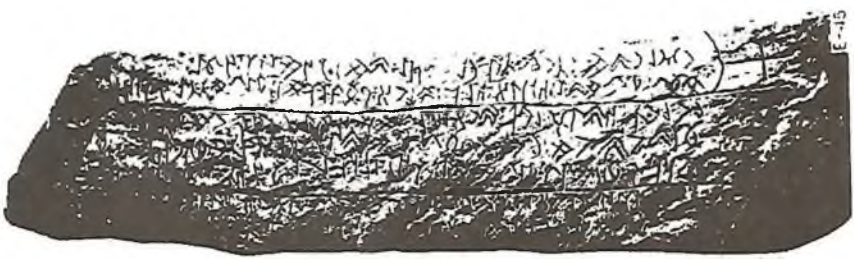
1: Ten-si'yim (yani, "Göğün oğlu, Çin İmparatoru'yum"). Sabah akşam altın taht üzerinde oturup mutlu olurum. Öylece bilinız. (Bu fal) iyidir.

2: Ala atlı Yol Tanrısı'yım. Sabah akşam (atımı) rahvan sürerim. (Yol Tanrısı) karşıda iki ürkek (?) insanoğluna rastlamış. İnsan(lar)

3: Korkmuş. (Yol Tanrısı) "Korkma(yın)" demiş, "(size) talih vereceğim" demiş. Öylece bilin: (Bu fal) iyidir. Altın kanat-

4: lı yırtıcı karakuş'um (yani, "kartal'ım"). Vücudum(u)n tüy(ler)i henüz (tamamiyle) bitmemişken denizde (pusuya?) yatarak dilediğimi tu(tarım, sevdiğimi yerim).

Eski Türk runik yazısının ne zaman düzenlendiği ve hangi tarihten itibaren kullanılmağa başlandığı kesin olarak bilinmiyor. Türklerin kendi adları ile tarih sahnesine çıkışları, bilindiği gibi, 6. yüzyıl ortalarına rastlar. 552'de kurulan I. Göktürk Kağanlığı döneminde Türkçenin resmî yazışma dili olarak kullanılmış olduğu şüphelidir. Son yıllarda Moğol Halk Cumhuriyeti'nin Arhangay (Kuzey Hangay) bölgesinde bulunan ve Göktürklerden kalma en eski kitabe olduğu sanılan Bugut kitabesi (dikiliş tarihi: 581) Soğd alfabesiyle, Soğdca yazılmıştır. Ancak bu I. sülâle zamanında Türklerin resmî yazışma dili olarak sadece Soğdcayı kullanmış oldukları anlamına gelmez. Türkler, bu dönemde, başka ülkelerle olan yazışmalarında kendi dillerini ve kendi alfabelerini de kullanmış olabilirler. Bizans kaynakları Batı Göktürk *Yabgu*'sunun Bizans'a gönderdiği elçilik heyetinin (568 ile 576 arası) İmparatora "İskit harfleri" ile yazılmış bir belge getirmiş olduğunu kaydederler. Bizans kaynaklarının dili ve içeriği hakkında bilgi vermedikleri bu belgenin Göktürk harfleri ile yazılmış Türkçe bir mektup olması kuvvetle muhtemeldir. Bu doğru ise, eski Türk runik yazısının 6. yüzyılın ikinci yarısı başlarından veya ortalarından itibaren kullanılmağa başlandığını söyleyebiliriz.



Köjelig-Hovu kitabesi

Köjelig-Hovu kitabesi:

1. *oġl(a)n (a)t(ı)m çobuç ın(a)l ... te (a)t(ı)m kümül öge*
2. *beş y(a)ş(ı)mta k(a)ŋs(ı)z k(a)l(ı)p tokuz y(e)g(i)rmi yaş(ı)mġa ögsüz*
3. *bolup k(a)tıgl(a)n(ı)p otuz yaş(ı)mġ<a> öge boltum kırık yıl*

Çevirisi:

1. Çocukluk adım Çobuç Inal... (erlik) adım Kümül Öge.
2. Beş yaşımda babasız kalıp on dokuz yaşımda öksüz
3. olup, çok çalışıp otuz yaşımda Öge oldum. Kırk yıl

4. ėl tut(t)um bodun b(a)şl(a)d(ı)m taş y(a)ġıġ y(a)ġıl(a)d(ı)m ėl(le)d(i)m

4. hüküm sürdüm, halka liderlik ettim. Dış düşmanlarla savaştım, çarpıştım.

5. bir yėtmiş yaş(ı)mġa kök t(e)ŋride künte azd(ı)m (e)siz(i)m-e

5. Altmış bir yaşımda mavi gökten ve güneşten ayrıldım. Yazık!

6. körşi yamda ėl(i)m (e)siz(i)m-e yėr(i)m subum (e)siz(i)m-e ḳuyda ḳunčuyum tul(u)m yıta (e)siz(i)m-e

6. Yanımda-yöremde ve ileri karakollarda olan halkım, heyhat! Yurdum (*harf.* topraklarım ve sularım) heyhat! Haremdeki prenseslerim, dullarım heyhat, yazık!

7. kün(ü)m ḳ(a)d(a)şı(ı)m (e)siz(i)m-e oġl(a)n(ı)m ḳ(ı)z(ı)m-a ürüŋüm ḳ(a)ram (e)siz yüz ėlig (e)r(i)m-e (e)siz(i)m-e

7. Hısmım, akrabalarım, heyhat! Oğullarım ve kızlarım, akım karam heyhat! Yüz elli erim, heyhat!

8. bıŋ bodr(a)ḳ yunt (e)siz(i)m-e

8. Bin yetişkin at(ım), heyhat!

9. ėl(i)m (e)siz (e)rinč yüz kümül bodunum (e)siz (e)r/inç küm(ü)l(ü)n<g> (e)r üküş boltı

9. Halkım, heyhat! Yazık! Yüz kümül halkım, heyhat, yazık! Kümül'ün adamlar(ı) çok oldu.

10. y(a)bızıġ kümül(ü)min b(e)dük ḳılt(ı)m (e)siz(i)m bökm<edim>

10. Kötü ve perişan Kümül'ümü yücelttim (*harf.* büyük yaptım). Heyhat! (Hayata ve sizlere) doymadım.

Göktürk yazılı pek çok kitabe ile bir grup yazma eser günümüze kadar gelmiştir. Bunlar şöylece tasnif edilebilir: 1. Orhon (Göktürk) kitabeleri, 2. Uygur kitabeleri, 3. Yenisey kitabeleri, 4. Hoytu-Tamir kitabeleri, 5. Talas kitabeleri, 6. Doğu Türkistan yazmaları.

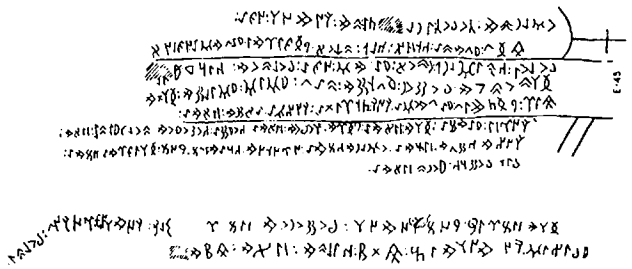
1. *Orhon (Göktürk) kitabeleri:* II. Göktürk Kağanlığı döneminden (682-745) kalma bu kitabelerin en önemlileri şunlardır: Kül Tigin (1 Ağustos 732), Bilge Kağan (735), Tunyukuk (720 ile 725 arası), Küli Çor veya İhe-Hüşötü kitabesi (719 ile 723 arası), Ongin veya Işbara Tarkan kitabesi (732 ile 735 arası).

2. *Uygur kitabeleri:* Moğolistan'daki Uygur hâkimiyeti döneminden (745-840) kalma Uygur kitabeleri şunlardır: Şine-Usu veya Bayan Çor kitabesi (759-760), Taryat veya Terhin kitabesi (753), Karabalgasun kitabesi (808-821 arası), Suci kitabesi (820-840? arası). Bunlara yeni bulunan ve Moğolistan dışında henüz yayımlanmamış olan Tes (Tez) kitabesi (750?) ile 2. Karabalgasun kitabesini de (825-840 arası) katabiliriz.

3. *Yenisey kitabeleri:* Yenisey ırmağının yukarı mecrası boyunca eski SSCB'nin Hakas Özerk Bölgesinde bulunan irili-ufaklı mezar kitabelerinin Moğolistan'daki Göktürk Kağanlığının yıkılmasından sonra buralara hâkim olan bazı Göktürk liderleri tarafından diktirilmiş olduğu sanılmaktadır. Hiçbirinde tarih yoktur. Bu kitabelerin bazıları acemi ellerce yazılmış

olduğundan okunmaları zordur.

Tuva Özerk Bölgesinde bulunmuş olan Yenisey kitabelerinin de Kırgızlara ait olduğu ve 9. - 10. yüzyıllardan kaldığı sanılmaktadır.

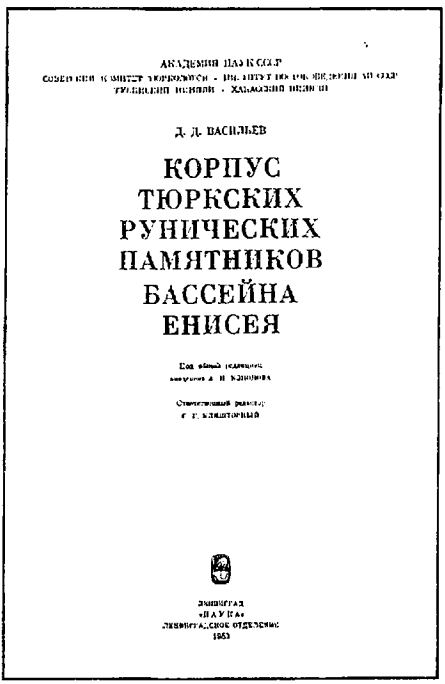


Köjelig-Hovu kitabesi (Vasilyev'e göre)

4. *Hoytu-Tamir kitabeleri:* Moğolistan'da Hoytu-Tamir mevkiinde kayalar üzerine yazılmış 10 kadar kitabe vardır. Bu kitabelerde geçen *Tarduş Kül Çor, Türgiş* gibi adlarla *Beş Balıkka barır biz* "Beşbalık'a gidiyoruz" gibi cümlelerden bunların Göktürklerin Beşbalık seferi sırasında (713-714) yazılmış oldukları sonucuna varılabilir.

5. *Talas kitabeleri:* Kırgızistan'da Talas ırmağı kıyılarında bulunan beş kitabe gerek satırlarının düzeni gerekse harflerinin değişik biçimleri bakımından ilginçtir. Bu kitabelerde kalın *k (q)*, kalın *g*, *m* ve *ş* harflerinin biçimleri çok değişiktir.

Talas vadisinde bulunan kitabelerin en ilginci bir ağaç çubuk üzerine yazılmış olanıdır. Bir sondaj



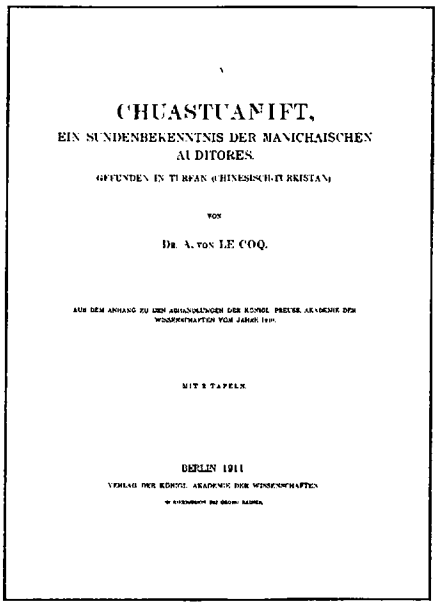
D. D. Vasilyev'in *Korpus tyurkskih runiçeskih pamyatnikov basseyna yeniseya* (Leningrad 1983) adlı kitabının kapağı

kuyusu duvarında bulunan bu çubuk parçasının dört yüzünde Göktürk harflerine benzer bir alfabe ile yazılmış kısa bir metin vardır. Çok iyi çekilmiş bir fotoğrafı da elde olan bu kitabeyi Malov ve Orkun okumak istemişlerse de başarılı olamamışlardır. Metnin kısa ve fragman halinde olması okumayı güçleştirmektedir.

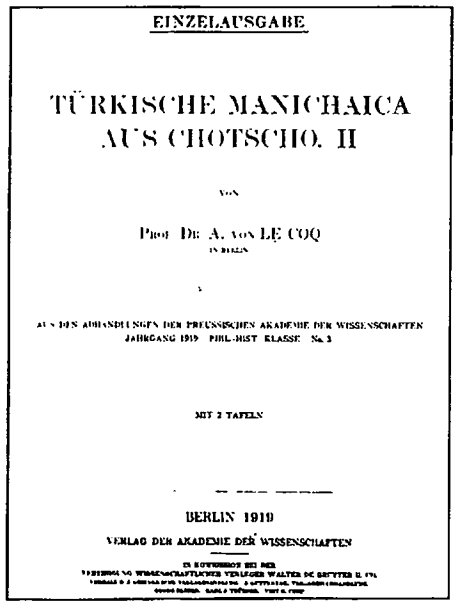
6. *Doğu Türkistan yazmaları:* Doğu Türkistan'ın türlü yörelerinde (Tun-huang, Miran, Toyok vb.). bulunmuş olan Göktürk alfabesi ile yazılmış elyazması eserlerin en hacimlisi ve en önemlisi *Irk Bitig* (Fal Kitabı) adını taşıyan eserdir. Bu elyazması küçük boyda (8x13,5 cm) 104 sayfalık bir fal kitabıdır. Eseri yayımlayan Thomsen bunun 9. yüzyıla ait olduğu görüşündedir: "Dr. M. A. Stein's Manuscripts in Turkish Runic Script from Miran and Tun-huang", *Journal of Royal Asiatic Society*, 1912, s. 181-227.

Manihey Alfabesiyle Türkçe

Türklerin Göktürk (Orhon) alfabesinden sonra kullandıkları alfabelerin biri (belki de birincisi) de Mani veya Manihey alfabesidir. Bu alfabe Mahiheizmi kabul eden Türklerce 8. ve 9. yüzyıllarda kullanılmıştır.



CHUASTUANIFT,
EIN SUNDENBEKENNTNIS DER MANICHAISCHEN
AUDITORES.
GEFUNDEN IN TURFAN (CHINESISCH-TURKISTAN)
VON
DR. A. VON LE COQ.
AUS DEM ANHANG ZU DEN ABHANDLUNGEN DER KÖNIGL. PREUSS. AKADEMIE DER
WISSENSCHAFTEN VOM JAHRE 1910.
MIT 2 TAFELN.
BERLIN 1911
VERLAG DER KÖNIGL. AKADEMIE DER WISSENSCHAFTEN



EINZELAUSGABE
TÜRKISCHE MANICHAICA
AUS CHOTSCHO. II
VON
PROF. DR. A. VON LE COQ
IN BERLIN
AUS DEN ABHANDLUNGEN DER PREUSSISCHEN AKADEMIE DER WISSENSCHAFTEN
JAHRGANG 1919 PHIL.-HIST. KLASSE No. 3
MIT 2 TAFELN
BERLIN 1919
VERLAG DER AKADEMIE DER WISSENSCHAFTEN

Dr. A. von Le Coq'un *Chuastuanift* adlı kitabının kapağı. Kitabın Türk Dil Kurumu kitaplığında bulunan bu nüshasının, bizce, büyük tarihî değeri vardır; çünkü bu nüsha müellifin ünlü oryantalist (semitist) Theodor Nöldeke'ye ithaf ettiği nüshadır ve tabiî Le Coq'un imzasını taşımaktadır. Sunuş şöyledir: *Herrn Professor Nöldeke in Ehrerbietung gewidmet, 6/4/11, vLecoq,* Nereden nereye!

A. von Le Coq'un "Hoço'dan Türkçe Mani Metinleri" dizisinin ikinci kitabının kapağı

Maniheizm, Mani (Manes veya Manichaeus) adlı bir İranlı tarafından 3. yüzyılda Babilonya'da kurulmuştur. Ana tarafından Fars kraliyet ailesine mensup olan Mani (215/216-274?) gençliğinde kendisine bir melek göründüğünü, bu meleğin onu yeni dini kabule ve onu yaymağa davet ettiğini iddia etmiştir. Mani, yeni dini yaymak için Hindistan gezisine çıkmış, dönüşünde

tahta yeni çıkmış olan Fars hükümdarı I. Şapur'un himayesine mazhar olmuştur. Şapur, uzun iktidarı süresince Mani'nin dinini dilediği gibi yaymasına müsaade etmiştir. Mani, I. Behram'ın hükümdarlığı zamanında Zerdüşt rahiplerinin saldırılarına uğramış, hükümdarca hapsedilmiş, hapsedildikten bir süre sonra da ölmüştür (274 veya 277).

Maniheizm, evrende birbirine zıt iki ilke (*hayır ve şer*) bulunduğuna, başlangıçta birbirinden tamamiyle ayrı olan bu iki ilkenin dünyada, *şerr*'in marifetiyle, birbirine karışmış olduğuna inanan bir dindir. Mani'ye göre kurtuluş *hayr*'ın serbest kalmasıyla ve tekrar eski yerini almasıyla gerçekleşecektir. Mani, gerçek dinin Âdem, Buda, Zerdüşt ve İsa gibi peygamberler tarafından getirilmiş olduğunu kabul etmiştir. Ancak, ona göre, eski dinlerin hepsi de mahallî kalmış, tek bir dilde, tek bir halka öğretilmişlerdir. Ayrıca, bunların her biri, zamanla sâliklerince bozulmuş veya özünden saptırılmıştır. Bu nedenle Mani, kendisini "peygamberlerin sonuncusu", evrensel bir mesaj getiren son kişi saymıştır. İleride tahrif edilmesin diye de Mani öğretilerini bizzat kaleme almış ve bunların başka dillere çevrilmesini, misyonerler vasıtasiyle dünyaya yayılmasını istemiştir.

Maniheizm, 3. yüzyıldan itibaren doğum yeri olan Babilonya'dan eski dünyanın bilinen bütün ülke ve bölgelerine hızla yayılmıştır. Dördüncü yüzyılda Roma imparatorluğunun batı ülkelerine, güney Galya ve İspanya'ya, Kuzey Afrika'ya kadar yayılmışsa da Hıristiyanların baskısına maruz kaldığından 6. yüzyılda bu ülkelerde ortadan kalkmış, ancak Doğu Akdeniz bölgesinde 9. yüzyıla kadar varlığını koruyabilmiştir.

Sasaniler İran'ında önce himaye gören ve gelişen Maniheizm, daha sonra Zerdüştîlerin baskısı ile Amuderya ötesine geçmiştir. Amuderya ötesi Maniheistleri 7. yüzyıl başlarında Babilonya'daki dinî liderlerinden ayrılmış ve başka bir mezhep kurmuşlardır. Maniheizm'deki bu mezhep ayrılığı 8. yüzyılda ortadan kalkmış ve Babilonya'daki dinî lider Mihr (710-740) Orta Asya Maniheistlerince de kabul edilmiştir.

7. yüzyıl sonlarına doğru (692'de) Çin'in büyük kervan yolunu tekrar açması sonucu Maniheist misyonerler Çin'e ve Moğolistan içlerine kadar yayılma imkânını bulmuşlardır. Bir Maniheist misyoner heyeti 694'te Çin sarayına ulaşmış, 732'de çıkarılan bir İmparatorluk fermanı ile de Maniheistlerin Çin'de oturmalarına ve dinlerini icra etmelerine müsaade edilmiştir. Böylece, Maniheizm nasıl Batı'da Hıristiyanlık kisvesine bürünmekle itham edilmişse, Doğu'da da kendisini Budizmin bir türü gibi tanıtmağa çalışmakla suçlanmıştır.

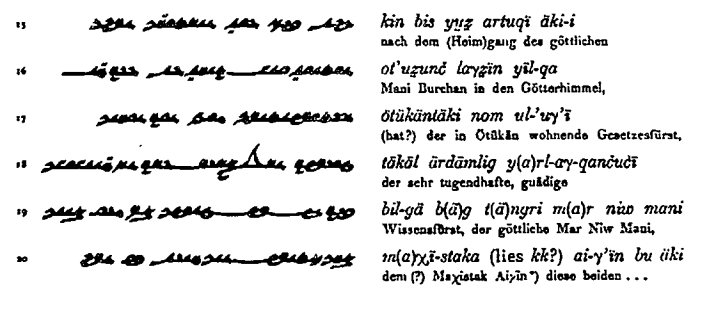
MANİHEİST TAKVİMİ

Maniheist Uygurlar, Maniheizmin kurucusu Mani'nin ölüm yılından başlayan bir takvim uyguluyorlardı. Bunu, A. von Le Coq tarafından yayımlanan bir Mani metninden, daha doğrusu, bir elyazmasının kolofonu olması gereken parçadan anlıyoruz. Uygur alfabesiyle yazılmış sayfanın son kısmı şöyledir:

y(e)me t(e)ŋri mani burḫan	ve mübarek Mani Buda
t(e)ŋri yiriŋerü bardukınta	Tanrı yerine vardıktan (yani, öldükten)
kin biş yüz artukı eki-i	sonra beş yüz yirmi
otuzunç laġzın yılka	ikinci Domuz yıl(ın)da
ötükenteki nom uluġı	Ötüken'deki din ulusu
tükel erdemlig y(a)rlaġkançuçı	pek faziletli ve merhametli
bilge b(e)g t(e)ŋri m(a)r niw mani	hikmet beyi mübarek Mar Niw Mani
m(a)histak(k)e ay(ı)ġın bu eki	Mahistak'a buyruğunu bu iki

Mani'nin ölümü 274 veya 277 olduğuna göre, bu Uygurca kolofondaki tarih 274+522=796 veya 277+522=799 olmalıdır. Yukarıdaki parçada, Mani'nin ölümünden sonraki beş yüz yirmi ikinci yılın aynı zamanda 12 hayvanlı Türk takvimine göre Lagzın, yani Domuz, yılı olduğu da belirtilmektedir. İ.S. 795 yılı gerçekten bir Domuz yılı idi. Bu tarihten 522 çıkarılırsa Mani'nin ölüm tarihi olarak 273 yılı bulunur. Le Coq'un yayımladığı bu Uygurca metindeki tarih, bize, Mani'nin ölüm tarihinin 277 olmayıp 274, hattâ 273 olduğunu da böylece bildirmiş oluyor!

A. von Le Coq, *Türkische Manichaica aus Chotscho. [I],* Berlin 1911, s. 12)



Maniheizm, 8. yüzyılda Moğolistan'a da girmiş ve Uygur hükümdarı Bögü Kağan'ın (759-780) 762'de Maniheizmi devlet dini olarak kabul etmesi sonucu Uygurlar arasında da yayılmıştır. Bögü Kağan'ın Maniheizmi kabulü şöyle olmuştur: 762'de T'ang sülalesine yardım için Orta Krallığa giden Bögü Kağan orada bazı Maniheistlerle, muhtemelen Soğd asıllı Maniheistlerle görüşmüştü. Bögü Kağan, bu maniheistlerden dördünü kendisi ile birlikte Uygur başkentine, Kara Balgasun'a getirmiş, bir süre sonra kendisi Maniheist olduğu gibi Maniheizmi devlet dini olarak bütün Uygurlara kabul ettirmiştir. Bögü Kağan'ın Maniheizmi kabul etmesinin sebebi dinî olduğu kadar da siyasi idi. Kağan Soğdların dini sayılan Maniheizmi benimsemekle halkının geleceğini Çin'e değil Soğdlara yöneltmek istemiş olmalıdır. Soğdlar, o çağda Orta Asya halkları üzerinde büyük ekonomik ve kültürel nüfuzu olan bir halktı. Bögü Kağan'ın gerçek amacı ne olursa olsun, Uygurlar nüfuzları altındaki bölgelerde birçok Maniheist tapınaklar inşa ettirmişler, Çinlilerse bundan hiç hoşnut olmamışlardır.



Huastuanift'ten bir parça

Bögü Kağan'ın Maniheizmi kabul edişini anlatan Uygurca bir metin parçası güzel bir tesadüf eseri olarak günümüze kadar gelmiştir. Uygur alfabesiyle yazılmış iki yapraklık veya dört sayfalık bu metin parçası W. Bang ve A. von Gabain tarafından Türkçe Turfan Metinleri'nin ikincisi olarak 1929 yılında yayımlanmıştır (W. Bang und A. von Gabain, *Türkische Turfan-Texte:* II, Berlin 1929). Bu metin Bögü Kağan'ı dine davet eden Maniheist rahiplerce kaleme alınmış Soğdca bir rapordan Uygurcaya çevrilmiş olmalıdır.

Manihey Alfabesi

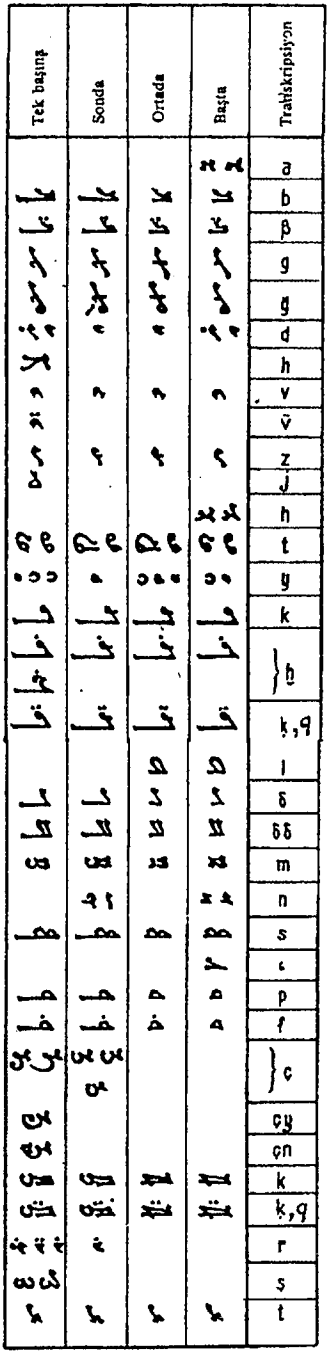
Manihey alfabesi, Arami alfabesinin bitişik olmayan türü ile Süryanî alfabesinin bitişik türü arasındaki geçiş şekillerinden birini temsil eden Estrangelo yazısından çıkmıştır. Manihey yazısını Estrangelo yazısının biraz değişik bir türü sayanlar da vardır.

Manihey alfabesi Türkçenin yazımı için Orhon alfabesinden daha az elverişli, Uygur afabesinden ise daha çok elverişlidir.

Manihey alfabesinde Türkçenin ünlülerini yazmak için başvurulan sistem Uygur alfabesindeki gibidir: Söz başındaki *o* ve *u* için *elif, vav, ö* ve *ü* için de *elif, vav, ye* kullanılır. Kelimenin ilk hecesindeki *ö* ve *ü* ünlüleri de *vav* ve *ye* ile yazılarak *o* ve *u*'dan ayırt edilir.

Söz başındaki *ı* ve *i* ünlüleri ise *elif* ve *ye* ile değil de *ayn* ve *ye* ile gösterilir. Söz içindeki *ı* ve *i* sesleri, doğal olarak, sadece *ye* ile yazılır. Manihey yazısının bir özelliği, söz sonundaki *ı* ve *i* ünlülerinin çok kere iki *ye* ile yazılmasıdır: *iki* yerine *ikii* gibi. Bu fazla *i*'ler Manihey yazılı metinlerin yazı çevriminde kısa bir çizgi ile asıl kelimeden ayrılır: *iki-i* gibi.

Ünsüzlerin yazımına gelince... Manihey alfabesi bu bakımdan Soğd ve Uygur alfabelerinden üstündür. Manihey yazısında *b* ile *p*, *k* ile *g*, *ḳ* ile *ġ*, *s* ile *ş* birbirlerinden ayırt edilir; başka bir deyişle, bütün bu ünsüzler için ayrı harfler veya işaretler vardır. Noktalama Uygur alfabesindeki gibidir. Manihey yazısı da, Soğd ve

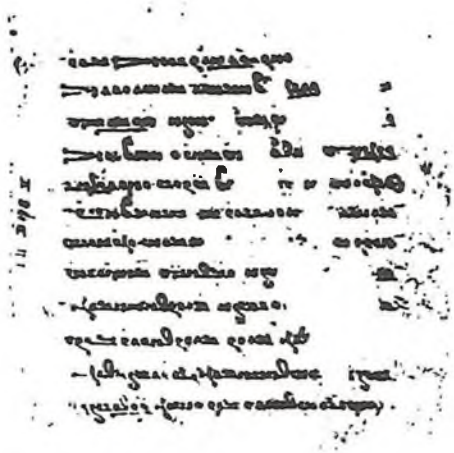


Manihey Alfabesi

Uygur yazıları gibi sağdan sola yazılır.

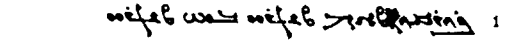
Maniheist Uygurlardan kalma yazma parçaları Doğu Türkistan'da, Turfan ve Tun-huang'da bulunmuştur. Pek küçük boyda olan bu elyazması parçaları yüzyıllarca toprak altında kalmış olduklarından iyice tahribata uğramış, böylece sayfaların okunabilen kısımları daha da küçülmüştür.

Uygurlar Maniheizmi 762 yılında kabul etmiş olduklarına göre, Doğu Türkistan'da bulunan Mani yazılı metin parçaları Maniheist Uygurların 762 yılı ile Doğu Türkistan'a göç ettikleri 840 tarihi arasında Moğolistan'da yazıp Türkistan'a getirdikleri elyazmalarından kopmuş sayfalar olmalıdır.

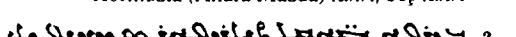


Huastuanift'ten

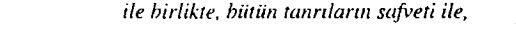




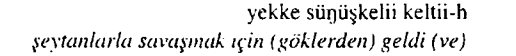
hormuzta-h t(e)ŋrii biş t(e)ŋrii
Hormuzta (Ahura Mazda) *tanrı, beş tanrı*



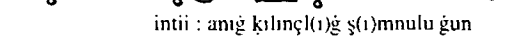
birle ḳam(a)ġ t(e)ŋriler süzinlüg(ü)n
ile birlikte, bütün tanrıların safveti ile,



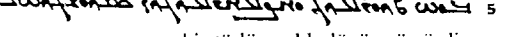
yekke süŋüşkelii keltii-h
şeytanlarla savaşmak için (göklerden) geldi (ve)



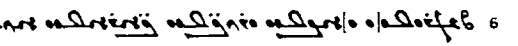
intii : anıġ ḳılınçl(ı)ġ ş(ı)mnulu ġun
indi. Kötü amelli şimnu'larla,



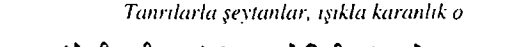
biş türlüg yeklerlügün sü ŋüşdi :
beş türlü şeytanlarla savaştı.



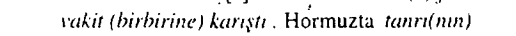
t(e)ŋrili[i y]eklii y(a)ruḳlu ḳaralı ol
Tanrılarla şeytanlar, ışıkla karanlık o



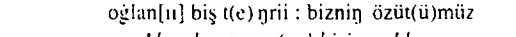
ödün ḳ[a]tıldı : hormuzta t(e)ŋriih
vakit (birbirine) karıştı . Hormuzta *tanrı(nın)*



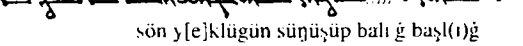
oġlan[ı] biş t(e) ŋrii : bizniŋ özüt(ü)müz
çocukları beş tanrı (ve) bizim ruhlarımız



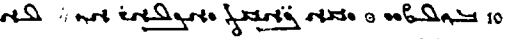
sön y[e]klügün süŋüşüp balı ġ başl(ı)ġ
ezelden beri şeytanlarla savaşıp varalı hereli



boltı : y(e)me ḳam(a)ġ yekler ul[u]ġlar
oldular. Sonra bütün şeytanlar (ve) devler (?)



tudunçsuz uwutsuz suḳ yek [birlä ?]
doymak bilmez (ve) utanmaz hasa şeytanı (ile?)



yüz artuḳı ḳırḳ tümen yek
yüz binlerce (harf. yüz kırk tümen) şeytan...


1

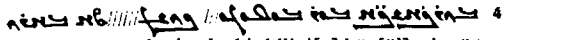
bir ayy ç(a)hşap(a)t tutmaḳ [k(e)rgek]
bir ay (süre ile) dinî emirleri tutmak gerek


2

ertıı y(e)me çaydanta y(i)mkii
*idi. Ayrıca âyin holünde **yimki**'ler (için)*


3

olurup baçaġ baç[ap : t(e)ŋrii]
oturup oruç tutup Tanrı


4

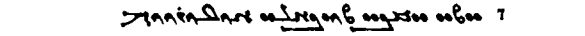
burhanḳa bir biligi[n] köŋ[ül]te berüü
Buda'ya fikir birliği ile, gönülden erişerek


5

bir yılḳıı yazuḳu[muzn]ıı [boş]unu
bir yıllık günahlarımızdan kurtulmak için


6

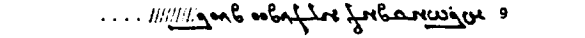
ötünmek k(e)rgek erti : t(e)ŋrim
niyazda bulunmak gerek idi. Tanrım! (eğer)


7

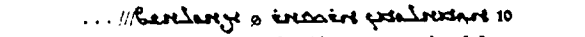
yitii y(i)mkii tüketii oluruu-h
***yedi yimki**'leri tamamiyle yerine getire-*


8

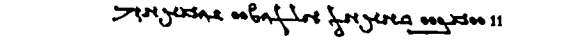
umadım(ı)z erser bir a[yḳıı]-h
medik (harf. oturamadık) ise, bir aylık


9

ç(a)hşap(a)ta ġ edgütii tük[etii tutuu]
emirleri iyice (ve) tamamiyle tuta-


10

umadım(ı)z erser çaydant[a]
madık ise, âyin holünde


11

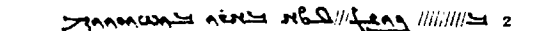
y(i)mkii baçaġ edgütii nomça-h
***yimki**'leri (ve) oruçları iyice, şeriat (ve)*


12

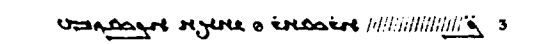
törüçe oluruu umadım(ı)z erser
âdet üzere oturup yerine getiremedik ise...



bir yılkı yazukumuznı-h bir
Bir yıllık günahlarımızdan bir ve bölünmez



b[iligin] köŋ[ül]te b(e)rüü boşuyuu-h
düşünce ile, cânü gönülden ve içtenlikle, kurtulmayı



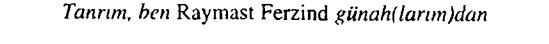
[ḳolmadım(ı)z] erser : neçe egsük
niyaz etmedik ise, her ne kadar eksiğ(imiz)



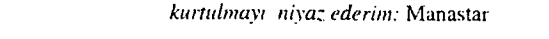
k(e)rgek [b]olt[ı] erser : amtı-h
noksan(ımız) oldu ise, şimdi,



t(e)ŋrim m(e)n ra[ym(a)s]st f(e)rzind yazuḳda
Tanrım, ben Raymast Ferzind *günah(larım)dan*



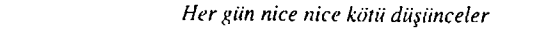
boşu[nu] ötünür m(e)n m(a)nastar
kurtulmayı niyaz ederim: Manastar



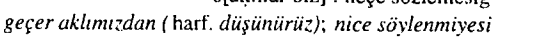
hirz(a) .. .. biş y(i)g(i)rminç
hirza.. .. *On beşinci.*



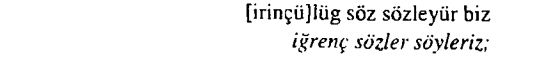
kü[n sayu] neçe y(a)vlaḳ saḳınç
Her gün nice nice kötü düşünceler



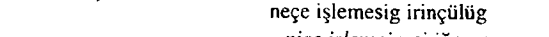
s[aḳınur biz] : neçe sözlemesig
*geçer aklımızdan (*harf. *düşünürüz); nice söylenmiyesi*



[irinçü]lüg söz sözleyür biz
iğrenç sözler söyleriz;



neçe işlemesig irinçülüg
nice işlenmiyesi iğrenç



iş işleyür biz anı ġ ḳılınçḳa
işler işleriz. Kötü amellere



1) yük[ünür bi]z. yig üstüngi-i [t(e)ŋrim] siz[i]nge. yirtinçüteki-i tı[nl](ı)ġ]lar yintem
2) nırbanta tuġzun-lar. a[yançaŋ] köŋüli[n y]ükünür-biz. alku yirtinçüte-
3) ki-i tınl(ı)ġ-lar. alp ada-ların-tın oszun-lar. amrılmış nırwanıġ
4) tapsun-lar. öge yükünmiş buyanım(ı)z tüşinte. üstüngi-i altınkı-ı
5) t(e)ŋrilern[in]g. öŋi-i öŋi-i kut vakşiklerniŋ. üstelzün t(e)ŋrid[em] kü[çleri].

Bang ve A. von Gabain: *Türkische Turfan-Texte. III,* Berlin 1930'dan

1) saygıyla eğiliriz en üstün tanrımız size. Yeryüzündeki canlılar devamlı surette
2) Nirvana'da doğsunlar. Saygı dolu gönüllerimizle huzurunuzda eğiliriz. Bütün dünyada-
3) ki canlılar, en büyük tehlikelerinden kurtulsunlar. Sükûnete kavuşmuş olarak Nirvana'yı
4) bulsunlar. Överek, saygıyla eğilerek elde ettiğimiz sevap sâyesinde yukarıdaki ve aşağıdaki
5) tanrıların ve başka diğer ruhların (daha da) artsın ilâhi güçleri!

Soğd ve Uygur Alfabesiyle Türkçe

Türklerin "runik" yazıdan, yani Göktürk veya Orhon alfabesinden sonra ve Arap alfabesinden önce kullanmış oldukları alfabeler içinde en önemlisi, hiç şüphesiz, Uygur alfabesidir. Uygur alfabesi Türklerce öyle uzun bir süre (8. yüzyıldan 17. yüzyıla kadar) ve öyle yaygın bir şekilde (Doğu Türkistan' dan İstanbul'daki Osmanlı sarayına kadar) kullanılmıştır ki bu alfabeye "Türk alfabesi" adını vermek hiç de yanlış olmaz. Bilindiği gibi, Kâşgarlı Mahmut da Uygur alfabesinden "Türk yazısı" diye söz eder.

Uygur alfabesi Sâmi kökenli Soğd alfabesinden, daha doğrusu, bu alfabenin kürsiv, yani işlek türünden çıkmıştır. Bu nedenle önce Soğd alfabesinden, ondan da önce Soğdlular, ülkeleri, dilleri ve Türklerle olan ilişkilerinden söz etmek yerinde ve yararlı olacaktır sanırız.

Soğdlular ve Türklerle İlişkileri

Eski Türklerin ticarî, dinî ve kültürel ilişkilerde bulundukları yabancı kavimler veya halklar arasında Soğdluların ayrı ve çok önemli bir yeri vardır. *Soğd* kelimesi (Eski Farsça *Suguda,* Avesta *Sugda,* Grekçe *Sogdioi, Sogdianoi*) hem ülke hem de kavim adıdır. İranî bir kavim olan Soğdluların anayurdu, büyük bir ihtimalle, antik çağda *Sogdiane* (Soğd ülkesi) olarak bilinen, Amu-Derya ile Sır-Derya nehirleri arasındaki münbit Zerefşan vadisi (Semerkand-Buhara bölgesi, aşağı yukarı bugünkü Özbek Cumhuriyeti) idi. Ancak, Soğdca dil yadigârlarının Doğu Türkistan sâhasında bulunması, Koço Uygur Hanlığı (850-1250) döneminden önce Tarım bölgesindeki şehirlerde küçük veya kalabalık gruplar halinde önemli sayıda Soğdlunun yaşamış olduğunu gösterir (bkz. Annemarie von Gabain, *Das uigurische Königreich von Chotscho: 850-1250,* Berlin 1961, s. 15).

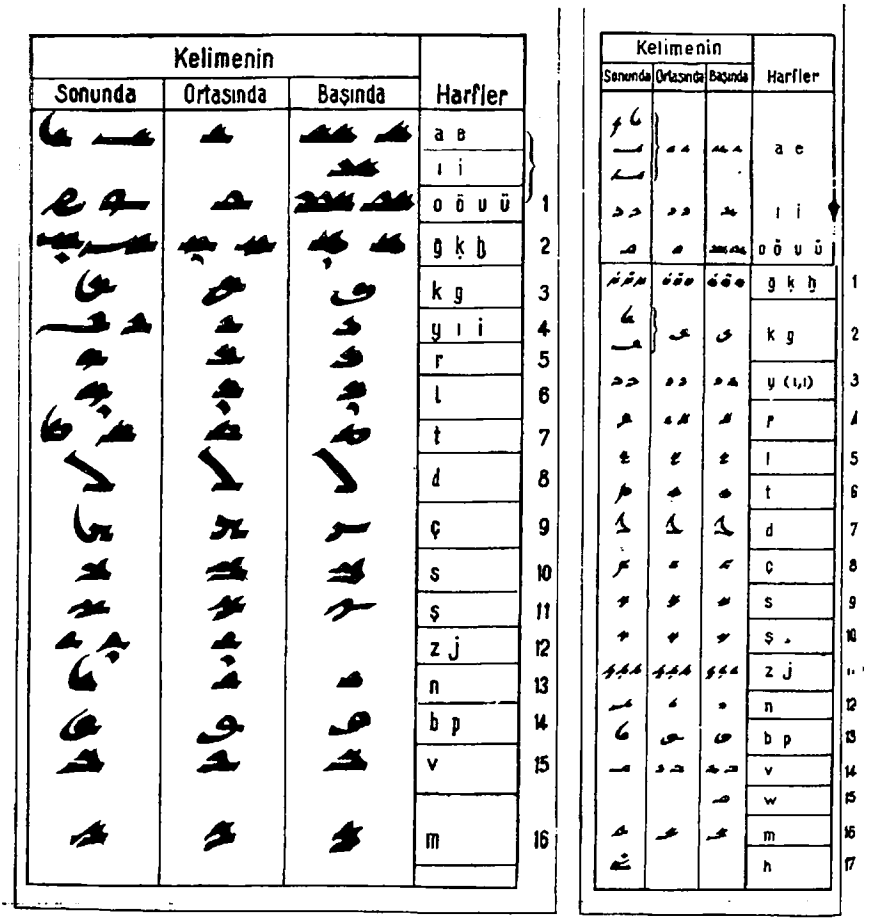
Mülâyim ve barışsever bir halk olan ve daha çok ticaretle uğraşan Soğdluların eski Türklerle ilişkileri hemen daima dostça olmuştur. Türkler bu kavme *Soğdak* diyorlardı. Soğdak adı Orhon kitabelerinde birkaç kez geçer: *sogdak bodun iteyin tiyin yinçü ügüz keçe temir kapıgka tegi süledimiz* " Soğd halkını organize etmek için İnci nehrinin (Sır-derya)

ötesindeki Demir Kapı'ya kadar sefer ettik" (Kül Tigin, Doğu 39), *altı çub sogdak tapa süledimiz* "Altı Bölge Soğdları üzerine sefer ettik" (Kül Tigin, Doğu 31), *anta berüki aşok başlıg sogdak bodun kop kelti yükünti* "Ondan beri taraftaki Aşok (?) başlı (yani, liderleri Aşok olan) Soğd halkı hep geldi ve (bize) boyun eğdiler" (Tunyukuk II, Güney 2)... Soğdlular 6. yüzyıldan başlıyarak Türklerle sıkı ticarî, dinî ve kültürel ilişkiler kurmuş, ayrıca başka kavim ve ülkelerle olan ilişkilerinde Türklere yardımcı olmuşlardır. Akraba ve komşuları Hârizmliler gibi Zerdüştlüğü kabul eden Soğdlular, daha sonra Maniheizmi, Budizmi ve Hıristiyanlığı da benimsemişlerdir. Türkler, ticaretle (ve adı geçen dinleri yaymakla!) uğraşan Soğdlulara karşı hoşgörülü davranmış, onlara birtakım ayrıcalıklar tanımış ve Türk ülkelerinde koloniler kurmalarına izin vermişlerdir. I. ve II. Göktürk Kağanlığı dönemleri ile (552-745) Moğolistan Uygur Kağanlığı (745-840) döneminde Maveraünnehr'den Moğolistan'a, Çin'in Kansu eyaletine kadar uzanan bölgelerde Soğd kolonileri vardı. Bu koloniler, genellikle göçebe hayat tarzını sürdüren Türklerin hâkim oldukları bölgelerde birer ticaret, din ve kültür merkezi durumunda idiler. Soğdluların Orta Asya bozkırlarında oynadıkları bu önemli rol Soğdcanın önemini de, hiç şüphesiz, çok artırmıştı. Soğdiyatçı Gauthiot'nun vaktiyle haklı olarak vurguladığı gibi, Soğdca, bir zamanlar (yani, aşağı yukarı 4. ve 10. yüzyıllar arası) Orta Asya'nın "lingua franca"sı idi.

Orta İran dillerinden biri olan Soğdcanın en eski belgesi Doğu Türkistan'ın doğu ucundaki Tun-huang'da bulunmuş ve M. S. 312 yılından kalma bir mektuptur. Göktürklerden kalma yazılı belgeler Soğdcanın I. Göktürk Kağanlığı zamanında (552-630) yazı dili olarak kullanılmış olduğunu gösteriyor. Son yıllarda Moğolistan'ın Arhangay (Kuzey Hangay) eyaletinde bulunan ve üçüncü Göktürk hükümdarı Muhan (= Bukan, yani "Boğa"?) Kağanın kardeşi Mahan Tigin'in anısına 581 yılında dikilmiş olduğu sanılan Bugut kitabesi Soğdcadır. Bugut kitabesinin Türkçe değil de Soğdca yazılmış olması bu dilin I. Göktürk Kağanlığı döneminde devlet veya resmî yazı dili olarak kullanıldığına kanıt sayılabilir.

Soğdlulara ve Soğdcaya gösterilen rağbet Moğolistan Uygur Kağanlığı döneminde de devam etmiştir. Bilindiği gibi, üçüncü Uygur hükümdarı Bögü Kağan (759-780) Soğdlu maniheist misyonerlerin telkinleri ile 762'de Mani dinine girmiş ve bu dini devlet dini olarak kabul etmişti. Güney Gobi'de Sevrey dağı eteklerinde bulunan Sevrey kitabesi (763?) Soğdca ve Türkçe olarak iki dilde yazılmıştır. 9. yüzyıl başlarında dikilmiş olan Kara-

Bulgasun kitabesi de, bilindiği gibi, Türkçe, Soğdca ve Çince olmak üzere üç dillidir.



Prof. A. Caferoğlu'nun *Türk Dili Tarihi I* (İstanbul 1970) adlı eserinden, solda Soğd, sağda Uygur alfabesi

Moğolistan'daki Uygur devletinin Kırgızlar tarafından yıkılmasından sonra Doğu Türkistan'a, Tarım havzasına göçen ve burada 400 yıl sürecek bir Hanlık kuran Uygurların Soğdlularla ilişkileri bu topraklarda daha da artmıştır. Soğdlu misyonerler Mani ve Buda dinleri ile Hıristiyanlığı Türkler arasında yaymak için yoğun şekilde faaliyette bulunmuşlar, bu faaliyetler sonucu Türklerden Soğdca öğrenenler olmuştur. Doğu Türkistan'da bulun-

muş Soğdca yazma parçalarından birinin kolofonunda runik harflerle ve Türkçe olarak... *er bitidim* (yani, "Bunu ben... er yazdım") ibaresi vardır. Başka bir Soğdca Budist metninin sonunda da yazmanın *Kutluğ* adlı biri tarafından yazılmış olduğu belirtilmiştir (bkz. F.W.K. Müller, *Sogdische Texte II,* Berlin 1934, s. 47).

Soğdca, Doğu Türkistan'da Türkçe tarafından, Batı Türkistan'da da kısmen edebî Farsça kısmen de Türkçe tarafından sömürülmüş veya ortadan kaldırılmıştır. İran dillerinin bu kolu bugün sadece tek başına kalmış olan Yağnobi ile temsil edilmektedir.

Soğd Alfabesi

Sâmi kökenli Soğd alfabesinde 18 harf vardır. Türkçenin 8 ünlüsü *Elif, Ve* ve *Ye* harfleri ile yazılır: Baştaki /e/ için tek *Elif*, /a/ için çift (çok kere de tek) *Elif*, /o/ *ve* /u/ için *Elif* + *Ve*, /ö/ ve /ü/ için *Elif* + *Ve* + *Ye* (çok kere *Elif* + *Ve*), /ı/ ve /i/ için de *Elif* + *Ye* harf grupları kullanılır. Soğd alfabesindeki ünsüz işaretleri de Türkçe için son derece yetersizdir. Hırıltılı /h/ (hı) ve sadalı artdamak sızıcısı /γ/ (gamma, Arap alfabesindeki *gayn* ile gösterilen ses) Soğd alfabesinde ayırt edilmez. Türkçedeki art (kalın) /k/ (k) ünsüzü *hı* harfinin altına bir çengel koymakla ayırt edilirse de buna her zaman uyulmaz. Soğd alfabesinde ayrıca /b/ ile /p/, /k/ ile /g/, /ç/ ile /c/ ve /z/ ile /j/ sesleri için de sadece birer harf vardır. /z/ harfi bazan altına bir veya iki nokta konulmak suretiyle /j/den ayırt edilir.

Soğd alfabesiyle yazılmış Eski Türkçe metinler küçük ve çok yıpranmış yazma parçalarından, daha doğrusu yazma parçacıklarından ibarettir. O kadar ki bunlar üzerine bir araştırma yapan Annemarie von Gabain ("Alttürkische Texte in sogdischer Schrift", *Hungaro-Turcica,* Budapest 1976, s. 69-77) bu yazma parçacıklarında bütün halinde tek bir satır bile bulunmadığını söylemektedir. Soğd yazısı ile Türkçeye örnek olarak ancak tek tek kelimeler verilebilir. Biz de Gabain'in *Alttürkische Grammatik*'inde verdiği kelime örnekleri ile yetineceğiz.

Uygur Alfabesi

Soğdcayı ve Soğd yazısını öğrenen Uygurlar bu yazının işlek türünden kendileri için yeni bir alfabe geliştirmişlerdir. Genellikle Uygur yazısı olarak bilinen ve Uygurlara maledilen bu yazı önce belki de diğer Türklerce kullanılmış, 9. yüzyıl ortalarında Koço Uygur devletinde çoğunluğu Uygurların teşkil etmesi nedeniyle buna Uygur yazısı adı verilmiştir.

Ünlülerin gösterilmesi bakımından Soğd yazısı ile Uygur yazısı arasında fark vardır. Soğd yazısında kelime içi ünlüleri de, çoğu kez, kelime başı ünlüleri gibi, *Elif*'li yazıldığı halde, Uygur yazısında bir tür tasarrufa gidilmiş ve dört yuvarlak ünlü sadece bir *Ve* ile, /ı/ ve /i/ ünlüleri de sadece *Ye* ile gösterilmiştir. Uygur yazısında sadece *et'öz* "vücut" gibi birleşik kelimelerin yuvarlak ünlüsü kelime başı ünlüsü gibi *Elif* + *Ve* + *Ye* ile yazılır.



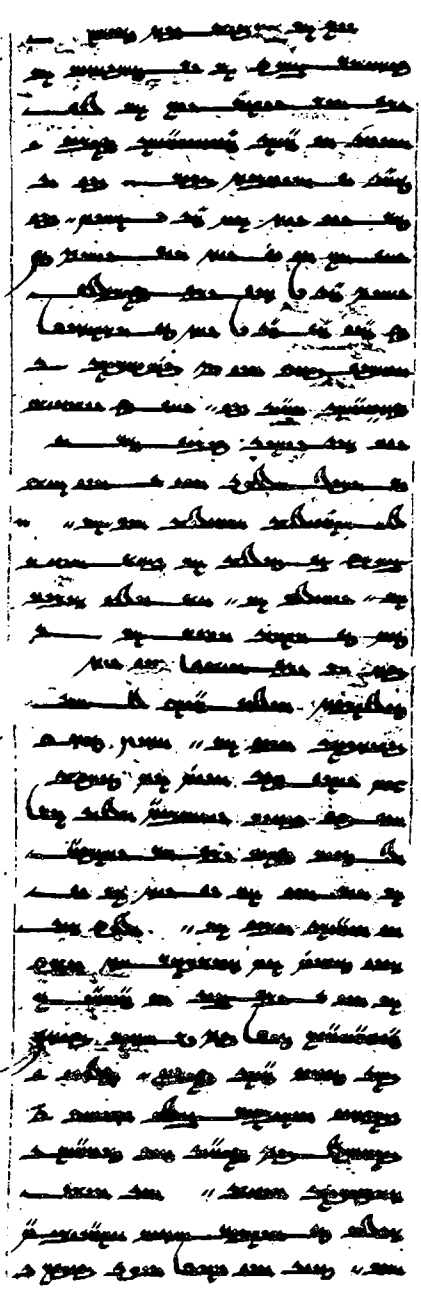
Klaus Röhrborn,
Ein uigurische Totenmesse, Berlin 1971.



Annemarie von Gabain,
Alttürkische Grammatik, Leipzig 1950.

Soğd yazısında olduğu gibi Uygur yazısında da /k/ ile /g/, /b/ ile /p/, /ç/ ile /c/ ve /z/ ile /j/ sesleri birbirinden ayırt edilmez. Art (kalın) /k/ (q) ünsüzü, bazı yazmalarda art /g/ için kullanılan harfin üzerine iki nokta konulmak suretiyle ayırt edilirse de buna her zaman uyulmadığından bu iki ses de çoğu kez bir ve aynı şekilde yazılır. Ayrıca, /s/ ve /ş/ sesleri Soğd yazısında ayırt edildiği halde, Uygur yazısında bunlar da genellikle ayırt edilmez ve aynı harfle gösterilir.

Uygur alfabesi, Türkçenin yazımı için hiç de elverişli olmadığı halde, Türklerce 8. yüzyıl ortalarından 18. yüzyıl başlarına kadar, yani aşağı-yukarı bin yıl gibi çok uzun bir süre kullanılmıştır. Uygurca yazma ve basma (tahta kalıp yöntemi ile basma) eserler, Avrupalı bilginler tarafından yüzyılın başlarında Doğu Türkistan'da Turfan'da yapılan kazılarda ele geçi-



Klaus Röhrborn,
Ein uigurische Totenmesse, Berlin 1971,
s. 42-43, XLVII-XLVIII.

rilmiştir. Bunlar 20. yüzyıl başlarından itibaren F. W. K. Müller, A. von Le Coq, W. Bang, A. von Gabain, R. Rachmati (Rahmeti Arat), W. Radloff, S. Ye. Malov, P. Pelliot, L. Ligeti, Ramstedt, Haneda vb. gibi ünlü filolog ve türkologlar tarafından yayımlanmıştır. İlk Uygurca metin yayınları arasında Müller'in *Uigurica*, A. von Le Coq'un *Türkische Manichaica aus Chotscho* ve Bang'ın (von Gabain ve R. Rachmati ile birlikte) *Türkische Turfan-Texte* gibi dizi yayınların ayrı ve müstesna bir yeri vardır. Uygurca yazmaların yayımlanmasına P. Zieme, K. Röhrborn, J. Hamilton ve Ş. Tekin gibi araştırıcılar tarafından bugün de devam edilmektedir.

Uygur alfabesiyle yazılmış eserlerin büyük çoğunluğunu Budizm, Maniheizm ve Hıristiyanlıkla ilgili dinî metinler oluşturur. Bu yazmaların en eskileri Maniheizmle ilgili olup 8. yüzyıl ortalarından kalmadır. Budist muhitinde meydana getirilmiş olan eserler daha çok Çince, Sanskritçe, Toharca ve Soğdcadan yapılmış çevirilerdir. Bunlar arasında en önemlileri 9. yüzyılda Toharcadan çevrilmiş olan *Maitrisimit* (Maitreya Bodhisattva ile Karşılaşma), Beşbalıklı Şıngku Seli Tutung tarafından 925 ilâ 950 tarihleri arasında Çinceden çevrilmiş olan *Altun Yaruk* (Sanskritçe aslı *Suvarṇaprabhāsa*

Uygurca Metnin Yazı Çevrimi	Çevirisi
1) ... yıl-lar ert/ginçe biş türlüg	1) ... yıllar boyunca beş türlü
2) küsençig meŋi-ler-ig teginser-ler	2) arzu edilen zevkleri tatsalar
3) y(i)me üç y(a)vlak yol-lar-dın	3) da (yine) üç kötü (varlık) yollar(ın)dan
*4) arıtı ozgalı kutrulgalı bolmaz-z**	4) asla halâs bulamaz (ve) kurtulamaz(lar).
5) takı ne ayıtmış k(e)rgek, bizni	5) Ve sormağa ne gerek (var), bizim
6) teg yüz yaş-lıg-kıa-larıg, biz	6) gibi (ancak) yüz yılcık yaşamışlara? Biz
7) yene ol uzun yaş-nıŋ yarım-ta	7) daha o uzun hayatın yarısının
8) yarım-kıa-sın y(i)me bulmadın	8) yarıcığını dahi bulmadan
9) bu kızga-kıa yaş-ta işleşip	9) bu kısacık yaş(ımız)da çalışıp-çabalayıp
*10) netegin k(e)ntü özüm kiŋetgeli-i***	10) nasıl kendi ömrüm(üzü) uzatabilir (ve)
11) boşungalı ugay biz, yene bu yirtinçü	11) (ıstıraplarımızdan) kurtulabiliriz? Yine bu
12) yir suv yilvi kümen teg ez-	âlem (ve) 12) dünya sihir (ve) büyük gibi
13) ük igid erdüki üze üzlünçü-	sah-13) te (ve) yalan olduğu için (insanlar)
14) de alkındaçı artadaçı erür-ler,	sonun-14) da mahv ve helâk olacaklardır.
15) m(e)ŋgü m(e)n tideçi-ler barça artar-	15) "Ben ebediyim!" diyenler(in) hepsi mahv
16) lar yokadur-lar, neçe idiz sumir	16) olur (ve) yok olurlar. Onca yüksek
17) tag-ta ulatı itig-ler-r	Sumeru 17) dağ(ın)da ve diğer (yeryüzü)
18) kişi-ler y(i)me inçip öz yaş	yüceliklerinde...
19) tıdılmış ödte kolu-da ara	18) (tanış ve biliş) insanlar da böylece
20) kirişgeli umazlar, asıg tusu	ömr(ün) (ve) yaş(ın) 19) durduğu anda
21) çog yalın bay ayag-lıg tigüçi	(hiçbir suretle) 20) müdahalede
*22) at küü bakır yaratmak*** erdini-lig*	bulunamazlar. (İnsanların) kâr-kazanç,
23) ed t(a)var bular y(i)me ök yal(a)ŋuk-	21) ihtişam, zenginlik (ve) saygınlık
24) lar-nıŋ özler-in yaş-lar-ın	(olarak) adlandırdıkları
25) uzatgali umaz-lar, edgü sav	22) şan-şöhret, servet (ve) sâmân (ve)
26) söz tatıg-lıg süçiglig aş içgü-	23) mal-mülk... bunlar da insan-
27) ler üze y(i)me mini ozgurgı-l	24) ların ömürlerini (ve) yaşlarını
28) kutgargıl tip kim-ke erser küse-	25) uzatamazlar. İyi söz (ve)
*29) geli tutuzgalı bolmaz, bodsuz-z****	26) kelâm, tatlı ve lezzetli yiyecek ve içecek-
30) b(e)lgüsüz ölümlüg madar uturu-u	27) ler vasıtasiyle ve "(Aman) beni kurtar!"
31) keltükde kim bolgay anı tıtgalı	28) diye herhangi bir kimseden medet (ve)
32) sergürgeli utaçı, anı üçün	29) himmet dilemek (de) mümkün değildir.
33) sudur-ta ölmek erser alkınma-k	Cisimsiz 30) (ve) belirtisiz Ölüm Şeytanı
34) erür, tını üzülüp öçi köŋül-i	(ile) karşı-karşıya 31) gelindiğinde kim ona
	engel olabilir 32) (veya) dayanabilir? Onun
	için33) Sutra'da "Ölmek ise yok olmak-
	34) tır; nefesi kesilip aklı (ve) bilinci.."
	(denilmiştir).

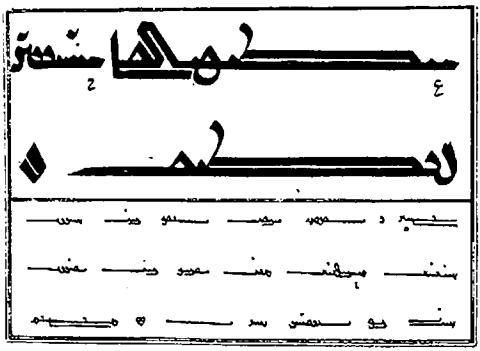
* satır doldurucu *z*

** satır doldurucu *i*

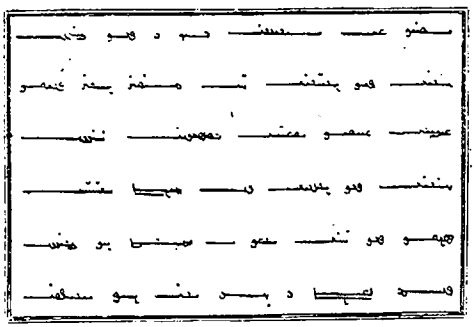
*** *Yartmak* "para" yerine istinsah yanlışı

**** satır doldurucu *z*

sūtra) ve *Hüen-tsang Biyografisi*'nin yine aynı Türk bilgini tarafından Çince'den yapılan çevirisidir.



A 2 1 — 3

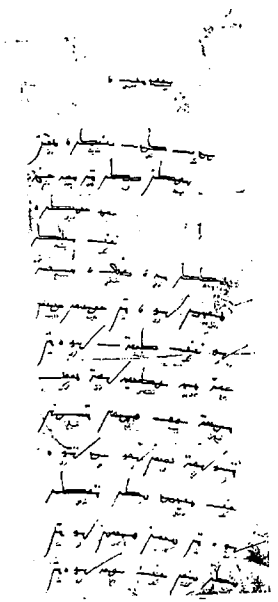


A 3 4 — 8

Atabetü'l-Hakayık'ın Uygur harfli nüshası (Arat'tan)

Atabetü'l-hakayik Kitabı yazı çevrimi	Bugünkü Türkçe İle:
1) ilah-i üküş hamt ayur men saŋga	1) (Ey) Tanrım, sana çok hamd ederim;
2) seniŋ rahmediŋ-tin umar men oŋga	2) senin rahmetinden (daima) hayır umarım.
3) sena mu ayugay seza bu tilim	3) (Benim) bu dilim senayı (sana) layık şekilde söyleyebilir mi (hiç);
4) unar-ça ayayın yar-ı bir maŋga	4) bana yardım et (de) olanca kudretimle söyleyeyim.
5) seniŋ bar-lıkıŋ-ka tanuk-luk birür	5) senin varlığına tanıklık eder.
6) cemat canvar uçkan yügürgen neŋge	6) (Yeryüzündeki) canlı, cansız, uçan ve koşan (her) şey
7) seniŋ bir-likiŋ-ke telil arkagan	7) Senin birliğine delil arayan (kimse)
8) bulur bir neŋ içr-e telil-ler miŋge	8) bir tek şeyde binlerce delil bulur.

Fatih Sultan Mehmed'in Yarlığı
(Arat'tan, ilk dört satır)



Uygur yazısı Türklerin İslâmiyeti kabullerimden sonra da kullanılmıştır. *Kutadgu Bilig*'in üç nüshasından biri, Viyana nüshası, bilindiği gibi Uygur harfleri iledir ve 1439'da Herat'ta istinsah edilmiştir. *Atabetü'l-Hakayık*'ın en iyi nüshası Uygur yazısı iledir ve ünlü hattat Zeynülâbidin bin Sultanbaht Cürcanî tarafından 1444'te Semerkand'da kopye edilmiştir.

Uygur yazısının 15. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul'da, Osmanlı sarayında da kullanılmış olduğunu biliyoruz. Fatih Sultan Mehmed'in Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'a karşı giriştiği seferin zaferle sonuçlanmasından sonra 5 Rebiülâhır 878 (=30 Ağustos 1473) tarihinde Karahisar'da yazdırttığı yarlık Uygur alfabesiyledir ve Fatih sarayında görevli *bahşı*'lardan Şeyhzade Abdürrezzak Bahşı (Uygurca yazan

YARLIĞIN YAZI ÇEVRİMİ: (38)	BUGÜNKÜ TÜRKÇE İLE:
1) (h)uvel ġan-i	1) Tanrı ganidir
2) all-a taal-a inay(e)t-i-tin	2) Allah-ı teala(nın) inayeti ile
3) sultan memet han söz-üm	3) Sultan Mehmed Han sözüm:
4) rum vilayet-i-	4) Rum vilâyeti- (yani, Anadolu-)
5) niŋ seyit	5) nin seyyid,
6) satat kaz-i mufd-i şeyh	6) sâdât, kadı, müftü, şeyh (ve)
7) tanışman-lar-ı-ġa vilayet vilayet-	7) dânişmendlerine, bütün vilayet-
8) ler-niŋ taruġ-a-lar-ı-ġa	8) lerin valilerine (ve)
9) çoh taş olturuş-luġ türk	9) çok uzaklarda (harf, çok dış) oturan Türk
10) hal(a)yık arab belüç halaç	10) ahali (ile) Arap, Beluç, Halaç,
11) ḳar-luḳ kürt lur el-ler-i-	11) Karluk, Kürt ve Lur halkları-
12) niŋ tüşmel ket huda-	12) nın âyân ve kethüda-
13) lar-ı-ġa karvan basirgan-lar-ġa	13) larına, kervan(cı) (ve) bezirgânlara
14) kent kent-niŋ uluġ-lar-ı-ġa	14) bütün köy ve kasabaların büyüklerine

kâtıplere *bahşı* deniyordu) tarafından yazılmıştır. Topkapı Müzesi'nde bulunan bu yarlık hocamız merhum Rahmeti Arat tarafından yayımlanmıştır:

"Fatih Sultan Mehmed'in Yarlığı", *Türkiyat Mecmuası*, c. VI, s. 285-322 ve fotokopi (20 sayfa).

Uygur yazısı Türklerden Moğollara da geçmiş ve Klasik Moğolca yüzyıllarca bu alfabe ile yazılmıştır. Moğolların bu yazıyı Türklerden 12. yüzyılın ikinci yarısında aldıkları tahmin ediliyor.



Bir Uygur hükümdarı (A. von Gabain'den)



Bir Uygur Kadını (A. von Gabain'den)



Uygurlar (A. von Gabain'den)

Brâhmî Yazısı ile Eski Türkçe Metinler

Eski Türkçenin (Uygurcanın) yazımı için kullanılmış olan yazılardan biri de Brâhmî yazısıdır.

Brâhmî yazısı, adından anlaşılacağı üzere, Hint kökenli bir yazıdır. Hindistan'da Sanskritçenin yazımı için kullanılan Brâhmî yazısı, Budizm ile birlikte Orta Asya'ya gelmiş ve her şeyden önce Sanskritçe dinî metinlerin yazımı için kullanılmıştır. Bu yazıyı Orta Asya'da ilk kez kullananların Budist Tohar'lar veya Saka'lar oldukları sanılıyor. Tohar'lar veya Saka'lar Brâhmî yazısına bazı yeni işaretler ilâve etmiş ve onu geliştirmişlerdir. Budist Uygurlar işte bu Toharlarca veya Sakalarca tadil edilmiş Brâhmî yazısını almışlar, kendileri de bu yazıda bazı değişiklikler yapmışlardır.[9]

BRAHMİ YAZISI

Yazı	Ses değeri	Yazı	Ses değeri
	a		kha
	ā		ga
	(aya) e		gha
	i, ī		na (girtlaki
	u		ca
	ū		cha
	(aya) u		ja
	kopalı e		ña (damak)
	(aya :) e		na (damak tepesi)
	ai		ta
	o		tha
	(aya =) ö		da
	(aya =) ö		dha
	ka		na (diş)

Brâhmî yazısı bir hece yazısıdır. Bu yazıda her işaret ya belirli bir ünlüyü veya belirli bir ünsüzle onu izleyen bir "a" ünlüsünü, yani *pa, pha, ba, bha* vb. tarzında açık bir heceyi gösterir. Bir işaretin *a*'dan başka bir ünlüyü göstermesi isteniyorsa, o takdirde işarete küçük bir ilâve yapılır. Bir önceki işaretin üzerine konulan ince yatık bir çizgi ve asıl işaretin üzerine konulan bir nokta o işaretin ünlüsüz (eski deyimle, *sâkin*) okunacağını gösterir. İşa-

9 A. von Gabain, *Alttürkische Grammatik,* Leipzig 1950, s. 32.

retin üzerindeki açık, yani içi boş, bir nokta da hecenin genizli *(nasal)* olduğu anlamınadır.

BRÂHMÎ YAZISI

Yazı	Ses değeri	Yazı	Ses değeri
	pa		-p (hece sonu)
	pha		-m (hece sonu)
	ba		-r (hece sonu)
	bha		-l hece sonu)
	ma		-ś (hece sonu)
	ya		-ṣ (hece sonu)
	ra		-s (hece sonu)
	la		ka (ka)
	va		ga (ga)
	śa (damak)		ña (ña)
	ṣa (damak tepesi)		dza
	sa		wa
	ha		za
	-k (hece sonu)		ża (damak)

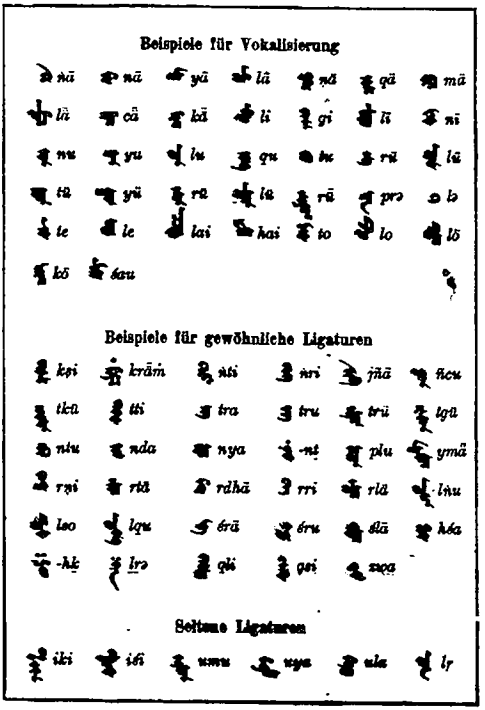
A. Dilâçar, *Türk Diline Genel Bir Bakış*, Ankara 1974 (Türk Dil Kurumu Yayınları: 227)'ten

Brâhmî yazısı, Grek ve Ermeni yazıları gibi, soldan sağa yazılır.

Brâhmî yazısının kökeni kesin olarak bilinmiyorsa da bu yazının da Sâmi alfabesinin uzak sürgünlerinden biri olduğu söylenebilir. Hindistan'ın kuzeybatı bölgelerinde kullanılan ve Brâhmî yazısına göre daha az mütekâmil olan Harôştî alfabesi sağdan sola yazılır ve Aramî kökenlidir. Bu alfabenin İsa'dan önce 5. yüzyılda ortaya çıktığı ve İran yolu ile Hindistan'a geldiği muhakkak gibidir. Ancak, daha arkaik şekiller gösteren Brâhmî yazısı hakkında böyle kesin bir yargıya varmak zordur. Bazı bilginler Brâhmî yazısının kökenini Güney Arabistan'da aramışlardır. Bunlara göre, Güney Arapçasının yazımı için kullanılan Sâmi alfabelerinden biri Sabalı tüccarlarca Hindistan'a götürülmüş ve Brâhmî yazısına modellik etmiştir. Alman bilginlerinden Bühler'e göre ise Brâhmî yazısı, Ḫarôştî gibi, Aramî kökenlidir.[10] Bühler'in bu teorisi, büyük bir ihtimalle, doğrudur. Hint alfabesinin çekirdeğini teşkil eden birkaç işaretle en eski Kuzey Sâmi alfabesindeki harfler arasında gerek şekil gerekse ses değeri bakımından büyük bir benzerlik vardır. Hintliler 22 Sâmi işaretinden bazılarına farklı değerler verdikleri gibi, yazıya bazı yeni işaretler ilâve etmek gereğini de duymuşlar ve bunu çabucak yapmışlardır. Sâmi kökenli işaretlerin Brâhmî yazısında tuhaf görünmelerinin bir nedeni Hintlilerin harfleri satır çizgisinin

10 Holger Pedersen, *The Discovery of Language*, Indiana University Press. Bloomington 1962, s. 189, 190.

üstüne değil de altına yazmak alışkanlığında olmalarıdır. Hint yazısında, böylece, harfler, baş aşağı gelmiş ve çamaşır ipi görünümünü kazanmıştır.



Brâhmî yazısında ünsüz+ünlü birleşimleri için örnekler (üstte).
Yaygın olarak kullanılan ligatürlere örnekler (ortada), nadir ligatürler (altta)
A. von Gabain, *Alttürkische Grammatik* (Leipzig 1950)'den

Brâhmî alfabesindeki ünlü işaretleri (*a*, *ā*, *e*, *i*, *o*, *u* ve *ū*) Türkçenin ünlülerini yazmaya elverişli olmadığından, açık *e*, normal *e*, *ö* ve *ü* ünlülerini yazmak için türlü işaret gruplarından yararlanılmıştır. Şöyle ki *aya* işaret grubu Türkçedeki açık *e (ä)* ünlüsünü, *eya* grubu ise normal *e (ë)* ünlüsünü gösterir. Ayrıca, *oya* işaret grubu *ö* ünlüsünü, *uyu* grubu da *ü* ünlüsünü yazmak için kullanılır. *Oyo* ligatürüne gelince Gabain'in uzun *ö* ünlüsünü gösterdiği kanısında olduğu bu işaret de galiba sadece kısa veya normal *ö* değerindedir.[11] Bunun benzeri olan *uyu* işaret grubunun normal *ü*'yü yazmak için kullanılması bu görüşü destekler.

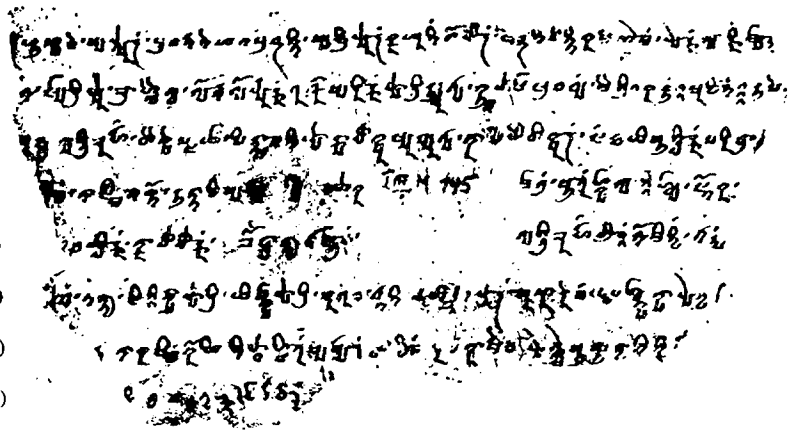
11 A. von. Gabain, a.g.e., s. 34.



A. von Gabain, *Alttürkische Grammatik* (Leipzig 1950), s. 36-37 Brâhmî yazılı orijinal metin ve metnin Gabain tarafından yapılan yazıçevrimi.

1)... *-mek kelir / / til tüpi, boġzı. öpkesi, tamġaḳı suw öl ödüş altaçı tamarla/rı...*	... -mek gelir. / / Dil ucu, boğazı, cigerleri, damağı, su ve nem alan damarları...
2)... *-k puḳ belgüleri montaġ bolor (.) aġzı ḳurır suw içip ḳanmaz aşaġ aḳlar. ü...*	... -kuvatra belirtileri şöyle olur (:) ağzı kurur, su içip kanmaz, yemeği reddeder...
3)... */a/ġzıntın taşġaru üntürür ḳoġşar, sawıḳlar köŋli atar suwsalıḳ isi...*	... ağzından dışarı çıkarır, gevşer, halsizleşir, kalbi atar, susuzluk ve hara(ret)...
4) .../ *suwsalıḳ bolsar ḳoġşaḳ purkı bolor tuluŋı sançar başı titrer...*	... susuzluk olunca gevşek ve ekşi yüzlü olur, şakakları ağrır, başı titrer...
5) ...*-p lespi ḳulḳaḳı yüz u(z)suz küçsüz bolor. soġıḳ suw içser suwsalıḳı...*	... balgamı. Kulakları sağır (?), işgörmez ve güçsüz olur. Soğuk su içse susuzluğu...
6) ... *ḳızġıl bolur (.) uzatı ḳurımaḳ isirkenmek puşmaḳlıḳ bolor // yel pulġa...*	... kızıl olur; uzun süre kuruluk, hararet ve sinirlilik (illeti ile müptelâ) olur // yel sancı(ları?)...

Metnin Normalleştirilmiş Uygurcası ve Bugünkü Türkçesi



Annemarie von Gabain, *Türkische Turfantexte VIII* (Berlin 1954)'den

Metnin Normalleştirilmiş Uygurcası ve Bugünkü Türkçesi

1) ...r. *uhyate.*	aya ltyu r.	*pravartete yaga pravṛtti.*	aya wri lyu r	ka yu tiṃ bho lo r.
	eltür.		ewrilür	kayutın bolor.
	iletir		evrilir	her nerede ise.

2) ...*na.* sya rri lyu.	*brāhmaiś ca.*	tyo rt tyo rlyu za rdzā	aya ri g lyā rri uyu zyā.	
	serilü	tört törlüg zardzā	erigleri üze.	
	serilip.	dört türlü Brahma	varoluşları ile.	

kuśalaṣāsrava cyam.	*maitri 1*	*karum 2*	*mudit 3*	*upe/kṣā 4* ...
	1. aşk,	2. şefkat,	3. dostluk,	4. kayıtsızlık.

3) ... *buddha.*	tya ṅri bu rhāṃ.	*bhaikṣepsayā.*	pi nwā dh ti lyā gyā li	kyu ṣyu ṣyu zyā.
	teŋri burhan.		pinwādh tilegeli	küsüş üze.
	Tanrı Buda		sadaka dilemek	arzusu ile.

kapilo bhikṣur.	saṃ ca yi ā tli g	pā ṛi vrā ca ka...
	samcayi ātlıg	parivrājaka...
	Samcaya adlı	derviş...

4) ...i ñci ip. *nāsmiṃ śakto.* u ttā çi ayā rmyā z myāṃ. *pulākamātram.*
...inçip. uttaçi ermez men.
fakat. muktedir değilim.

ā z hkyā tya ṅi ñçyā. *stoka...*
āzkıya teŋinçe.
azıcık ağırlığınca.

5) ... ça yli ġ. ḳā li li ġ. *bauddhāt tu śastrād. gānham/...* tya ṅri bu rhāṃ ñi ṅ no mi ndiṃ.
.../ çaylığ. ḳālılığ bakiyyeli. teŋri burhan Tanrı Buda niŋ nomindin. nın öğretisinden.

6) .../i p. *tantu.* si ṅi rkyā lyā rri. yi pkyā lyā rri. *anubadhnāti* e yiṃ u lā lu r.
.../ip. siŋirkeleri. sinircikleri yipkeleri ipcikleri. eyin ulalur. ile bağlanır.

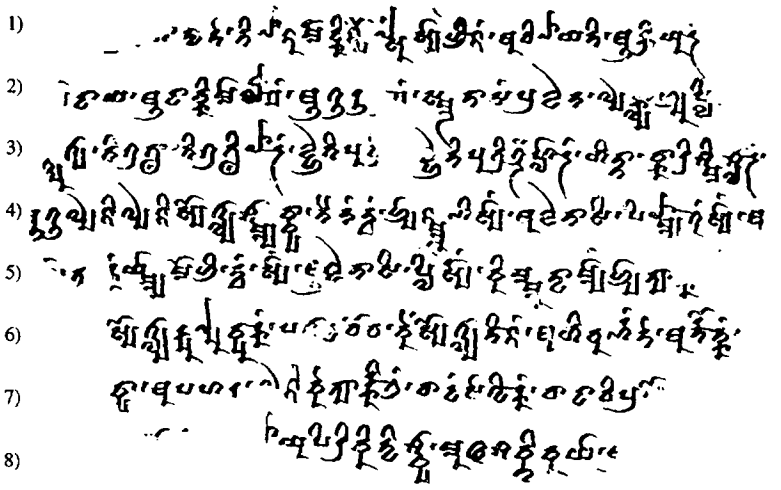
aṇur evam. i ñçkyā kyā inçkeke inceye oya k... ök... ...

7) *...nākasmiko hi.* ti ltā hsi z aya rmyā z iñçi p. *pūrvakārmeva.* oya ṅryā ā ju ndā ḳ:
tıltaġsız ermez inçip. sebepsiz değildir fakat. öŋre ājundaḳı önceki hayattaki

ḳi l/i nç...
ḳıl/ınç...
ameller...

8) .../i ñça. .../ınça. ..... ço ġlu ġyā lim li ġ... çoġluġ yalınlığ... parlak (ve) alevli...

Türkçedeki *ı* ünlüsü için Brâhmî alfabesinde belli bir harf veya işaret yoktur. Bu art ünlü genellikle *i* ünlü işareti ile gösterilir. Bazı hallerde de bu ünlü Sanskritçede hece kuran ünlü değerindeki *l* ve *r*'yi gösteren işaretlerin üzerine iki nokta konulmak suretiyle yazılır. Nadir olarak da *ı* ünlüsü *e* ünlüsü ile sonlanan *ge, we* vb. gibi hece işaretleri ile gösterilir.



Annemarie von Gabain, *Türkische Turfan-Texte VIII* (Berlin 1954)'ten

Metnin Normalleştirilmiş Uygurcası ve Bugünkü Türkçesi

1) .../*ātu te.*	*ti* lā ṅu rmā ḳi tılaŋurmaḳın talakatin	ṅpo lsuṃ syā ñi ṅ.	*adhilāyati.*	ā ġri yu r..... aġrıyur. aġrır.
2) .../*ādāya.*	ā dā ḳi mā li p. adaḳım alıp. ayağımı alıp	ā zu u r*u* p. azu urup (?) veya vurup	*smṛtāsaṃpracāta.*	oya glyā ñyu pli... öglenü pli/... kendine gelip.
3) ... .../yu zyā. üze. ile	*nigranthā.*	ni gra nthi lā r. nigranthilar. Nirgrantha'lar.	cñātiputrikā (.)	cña ti pu tri lr hlā r. cnatiputrilıglar. Cnatriputri'liler.
bhinnā.	ḳā rri śmi ślā r. ḳarışmışlar. çarpışmışlar.			
4) ...ā zu oya ṅi oya ṅi syo zlyā śmyā kkyā. ... āzu öŋi öŋi sözleşmekke. veya başka başka konuşmalara.	*naitaṃ tvaṃ.*	ñyā ṅmū ṇi syāṃ. neŋ mu-nı sen. hiç bu-nu sen.	*ācānāsi.*	

pi lmyā z syām.
pilmez sen.
bilmezsin.

5) ... ... ymyā mo ñi. *tvam.* syāṃ. *ācānāsi.* pli rsyāṃ. ki mmu ndā myāṃ ñyā tyā g/ ...
yme monı. sen. plirsen. kim munda men neteg...
ve bunu. sen. bilirsin ki burada ben nasıl...

6) ...syo zlyā gyu lyu kyu g. *paśçād avoça.* keṃ syo zlyā ti ṅ. *abhiçurṇamte.* a rto ḳ...
... sözlegülüküg ken sözletiŋ. artoḳ...
söylenilmesi gerekliyi. sonra söyledin. çok...

7) ...kyā. *apahara.* oya ṅi ke tyā rgi l̲. *vādaṃ* sā wi ġ. *vādaçipramo/...*
.../ke. öŋi kėtergil. sawıġ.
ayrıca kaldır. sözü.

8) ...l/ā yu pi rri ki ndi śkyā. *mukhaśaktikayā ...*
.../l/ayu pirr ikindişke.
birbirine.

Brâhmî yazısındaki *ünsüz+a* şeklindeki hece işaretlerine gelince, bunların toplam sayısı, 28'i eski, 7'si de yeni olmak üzere 35'tir. Ünlüsüz (eski deyimle, *sâkin* veya *harekesiz*) hecesonu ünsüzleri *k, p, m, r, l, ś* (palatal *s*), *ş* (retrofleks, tersçevrik *s*) ve *s* için de üstleri noktalı 8 ayrı harf vardır. Brâhmî yazısının diğer işaretleri türlü ünsüzlerin *a*'dan başka ünlülerle oluşturduğu türlü hece işaretleri ile ligatürlerdir. Bunlar da iki türlüdür: 1. Tek ünsüzle tek ünlüden veya diftongdan oluşan işaretler (*lā, le, lo, lö, lay* vb.), 2. Bir ünsüz grubu ile bir ünlüden oluşan işaretler *(nda, ntu, nya, ḳli, gsi* vb.). Brâhmî yazısında bunlardan başka *iki, umu, uya, ula* ve *lar* gibi ses gruplarını gösteren fakat az kullanılan ligatürler de vardır.

Sanskritçenin fonolojik yapısı gereği ortaya çıkan bu hece işaretleri ve ligatürlerle Türkçe kelimelerin yazılışı çok değişik ve şaşırtıcı bir görünüm arzeder. Örneğin *toz tupraḳ* "toz toprak" gibi iki kelimelik bir ibare Brâhmî yazısı ile *to ztu prā ḳ* tarzında yazılır; *barmışlar* veya *parmışlar* "gitmişler" gibi bir kelime *pā rmi ślā r̲* şeklinde dört işaret (*Akṣara*) ile yazılmak zorundadır; *teŋri* "tanrı" kelimesi *tyā ṅri, andaġ* "öyle" kelimesi *ā ndā ġ, aġzıntın* "ağzından" kelimesi de *ā ġzi ntiṃ* tarzında yazılır. *Ḳa yu tiṃ* = *ḳayutın* "nereden" gibi Türkçenin heceleniş sistemine uygun yazılışlar da

varsa da bunlara pek nadir rastlanır.[12]

Türkçedeki art *ı* ünlüsünün bazı durumlarda Sanskritçede hece kuran *r* ve *l* ünlümsü (sonant) işaretleri ile gösterildiğine yukarıda değinmiştik. Bu gibi yazılışlar için de birkaç örnek verelim *sā r ġ = sārıġ* veya *sarıġ* "sarı", *sū wsā l ḳ = suwsalıg* "susuzluk", *tiṃ l̲r ġ = tınlıġ* "canlı, mahlûk" vb. gibi.[13]

Brâhmî yazısı, görüldüğü gibi, öğrenilmesi ve öğretilmesi oldukça zor bir yazıdır. B/p, s/ş k/g, o/u, ö/ü vb. gibi fonetik incelikleri gösterebilmesi bakımından dakik bir yazı sayılsa da kolay ve pratik olmadığından Brâhmî yazısı eski Türkler arasında pek yayılmamış, Turfan ve civarı gibi dar bir coğrafî bölgede nispeten kısa bir süre (10. ve 11. yüzyıllar?) kullanılmıştır.

Brâhmî yazılı Eski Türkçe metinlerin sayısı azdır. Turfan'da bulunup Berlin'e getirilen Brâhmî yazılı Eski Türkçe (Uygurca) metinlerin sayısı 100 civarındadır. Bunların hemen hepsi tam yazmalar olmayıp, yazma parçaları veya parçacıklarıdır. Brâhmî yazılı Uygurca metinler içerik bakımından tıp, takvim vb. gibi konularla ilgili fragmanlardır. Ait oldukları Eski Türk diyalekti ise Gabain'in *y* -diyalekti diye adlandırmış olduğu Eski Türk veya Uygur diyalektidir.

Brâhmî yazılı Eski Türkçe veya Uygurca metinlerin değeri konu veya içeriklerinde değil, yazılarının türü ve imlâ tarzı ile bu imlâ tarzının aksettirdiği şaşırtıcı telâffuz veya söyleniş özelliklerindedir. Gerçekten de A. von Gabain'in yayımladığı Brâhmî yazılı Uygurca metinlerin dili, Uygur, Manihey ve Soğd alfabeleriyle yazılmış metinlerin dilinden çok farklıdır. Brâhmî yazılı Uygurca metinlerin dil özellikleri şöylece sıralanabilir: 1. Kelime başında *b* yerine daha çok *p* bulunması, 2. Geniş yuvarlak *o* ve *ö* *ünlülerinin ilk hece dışındaki hecelerde de bulunması*, 3. Kapalı *e (ė)* ünlüsünün bulunması ve nihayet, 4. Uzun ünlülerin bulunması.

Bu özelliklerden birinci ve ikincisi daha çok Altay diyalektlerinin karakteristik özelliklerindendir. Kapalı *e* ünlüsü ise, fonem olarak, sadece Azerî Türkçesinde bulunur. Sonuncu özellik olan uzun ünlülere gelince, bunlar sistematik olarak bugün yalnız Türkmence ile Yakutçada korunmuştur. Özetle belirtmek gerekirse, Brâhmî yazılı Uygurca metinlerin dil özelliklerinin hepsini bünyesinde taşıyan bir Türk dil veya diyalekti yoktur.

---

12 A. von Gabain *Türkische Turfan-Texte* VIII, Berlin 1954, sırasıyla A 6-7, A 6, A 26, F 2, I 3, F 4 satırlarında.

13 Aynı yer, I 11, H 6.

Brâhmî yazılı Eski Türkçe metinlerdeki uzun ünlüler şaşırtıcıdır ve inandırıcı olmaktan çok kere uzaktır. Örneğin *adaḳ* "ayak" gibi bir kelimenin her iki hecesindeki *a* ünlüsü, Brâhmî yazılı metinlere bakılacak olursa, kısa değil uzundur: *ādāḳ* (G12, L 33 a; *ādhāḳ* G 58, L 24a, 29).[14] Bu kelimedeki ünlülerin kısa olduğunu Türkmence (*ayak*) ve Yakutça (*ataḫ*) karşılıklarından biliyoruz. Bunun gibi, kısa *a* ile olması gereken *al-* fiili de Brâhmî metinlerinde çoğu kez uzun *ā* ile karşımıza çıkmaktadır: *ālsār* "alsa", *ālip* "alıp", *āltāçi* "alan", vb. gibi. Buna karşılık, uzun ünlü ile olması gereken *bol-* "olmak" fiili her zaman kısa *o* ile *bol-, bhol-, pol-* tarzında yazılır; hattâ bazan ilk hece ünlüsü düşmüş olarak *plor (polor* yani *bolur* "olur" yerine) şeklinde yazıldığı da olur.

Bu yazımızda ünlü Türkolog Annemarie von Gabain'in yayımladığı Brâhmî yazılı metin parçalarından (*Türkische-Turfan Texte VIII,* Akademie-Verlag, Berlin 1954) seçtiğimiz üç metin örneği veriyoruz. Dikkat edileceği gibi, metin parçalarından tıpla ilgili olan ilki tümüyle Türkçedir. Öbür iki metin ise Sanskritçe kelime veya ibareleri Türkçe çevirilerinin izlediği Sanskritçe-Türkçe ard arda çeviri şeklinde iki dillidir. Bu tarz çeviri, yöntem bakımından, İslâmi dönemde sık sık başvurulan satıraltı çeviriye benzer. Ondan farkı, çeviri kelime veya ibarelerin orijinallerinin altında değil de hemen ardında ve onlarla aynı satırda olmasıdır.

14 Aynı eser, s. 85.

Tibet Alfabesiyle Türkçe

Türklerin Tibet'le ve Tibetlilerle olan ilişkilerinin başlangıcı 8. yüzyılın ilk yarısına kadar gider. Orhon yazıtlarında Türklerin güneyde Tibet yakınlarına kadar sefer ettikleri anlatılır (Kül Tigin, güney 3; Bilge Kağan, kuzey 3). Tibet kralının Kül Tigin'in 732'de yapılan cenaze törenine kendisini temsil etmek üzere bir *bölön* (< Tib. *blon*), yani bir bakan, göndermiş olduğunu da yine yazıtlardan öğreniyoruz (Kül Tigin, kuzey 12). Yenisey yazıtlarından birinde de ölen kişinin erdemlerinden ötürü Tibet hanına *yalabaç*, yani elçi, olarak gönderilmiş olduğu yazılıdır (Altın Köl II, c 2).

Türk-Tibet ilişkileri eski Tibet kaynaklarına da yansımıştır. Bu kaynaklarda Türklerden (*Dru-gu*), Karluklardan (*Gar-log*), Kırgızlardan (*Gir-kis*) ve Türgişlerden (*Dur-gyis*) sık sık söz edilir.[15] Ancak, Türk kavimleri arasında Tibet iie daha yakın ilişkilere girenler Koço (850-1250) ve Kansu Uygurları olmuştur. Bu ilişkilerin yoğunlaşmasının başlıca nedeni de Budizmdir.

Kırgızlar Moğolistan'daki Uygur egemenliğine (745-840) son verince Uygurlar güneye, Koço ve Kansu bölgelerine göç ettiler (9. yüzyıl ortaları). Kansu bölgesi 848 yılına kadar Tibet egemenliğinde idi. 842'de Tibet'te Budizme karşı bir ayaklanma olunca Tibet imparatorluğu geçici olarak çöktü, fakat sınır bölgelerindeki Tibet Budist kolonileri varlıklarını korudular. Tunhuang da bu koloniler arasında idi. Bu bölge 848'de Çinliler tarafından yeniden işgal edildi; ancak buradaki Budist Tibet kolonisi varlığını sürdürdü ve Uygurlarla yakın ilişkilerde bulundu.

Kansu Uygurları 866 ile 872 yılları arasında bölgedeki Tibet egemenliğine son verdiler ve burada küçük bir devlet kurdular. Ancak, Çin kaynakla..ndaki kayıtlardan anlaşıldığına göre buradaki Tibet varlığı ve Tibet kültürü uzun süre devam etmiştir. 938'de Çin sarayından Hotan'a gönderilen bir elçilik heyeti yol boyunca Tibet çadırları arasından geçmişti. Çin sarayına hediyeler götüren Uygur elçilerine 928 yılından itibaren Tibet elçilerinin de eşlik ettiği biliniyor. Ancak bunlar, büyük bir olasılıkla, Tibet merkezi

15 A. Róna-Tas, *An Introduction to Turkology*, Szeged 1991, s. 92.

hükümetinin değil de yerel bir Tibet prensliğinin temsilcileriydiler.

Kansu'daki Uygur egemenliğine 1028'de Tangutlar son verdiler. Ancak, bu Türk-Tibet ilişkilerinin sonu olmadı. Tun-huang Budist manastırı kitaplığında bulunmuş olan Çin-Tibet Budizmi etkisiyle yazılmış Uygurca yazmalar Türk-Tibet kültürel ilişkilerinin bölgedeki Türk egemenliğinden sonra da sürüp gitmiş olduğunu göstermektedir.

Tun-huang Budist manastırı kitaplığında ele geçen Tibetçe ve Uygurca yazmalar arasında Tibet yazısı ile yazılmış 41 satırlık Uygurca bir Budist ilmihali de bulunmuştur. Paris'teki Ulusal Kitaplıkta MS P(elliot) T(ibétain) 1292 kodu ile kayıtlı bulunan bu yazmayı ilk olarak ünlü Fransız Sinoloğu Pelliot kısaca tanıtmıştı.[16] Bu tarihten sonra uzun süre ele alınmayan bu metni nihayet 1984'te Dieter Maue ile Klaus Röhrborn iki kısım halinde yayımlamışlardır.[17] Aynı metin üzerinde bir süreden beri çalışmakta olan genç Japon Türkoloğu Takao Moriyasu da, Almanya'daki yayından habersiz olarak, araştırmasını aynı yıl Japonya'da yayımlamıştır.[18] Moriyasu yayınında Tibet yazılı Eski Türkçe metnin fotoğrafı da bulunmaktadır.

Eldeki Tibet yazılı Türkçe metnin tarihine gelince, Pelliot bunun 10. yüzyıldan kalmış olduğu kanısında idi. Ancak, Maue ve Röhrborn sözkonusu yazmanın 10. yüzyıla ait olduğunu gösteren hiçbir inandırıcı kanıt bulunmadığını belirtmişler ve Tibet yazılı bu metnin yazı özelliklerine dayanarak bunun 8. yüzyıl ile 925 yılı arasında bir tarihte yazılmış olabileceği sonucuna varmışlardır.[19]

Tibet Yazısı

Tibet alfabesi 7. yüzyılın ilk yarısında Hindistan'a gönderilen Tibetli bir bakan tarafından Brâhmî alfabesi örnek alınarak meydana getirilmiştir. Tibet alfabesindeki her ünsüz işareti, ayrıca belirtilmemişse, o ünsüzle başlayıp /a/ ile biten bir heceyi gösterir: *ka*, *kha*, *ga*, *ta*, *tha*, *da* vb. gibi. Bu nedenle Ti-

16 Paul Pelliot, "Un catéchisme bouddhique ouïgour en écriture tibétaine", *Journal Asiatique*, Seri 11 (1921), s. 135 ve devamı.

17 Dieter Maue und Klaus Röhrborn, "Ein 'buddhistischer Katechismus' in alttürkischer Sprache und tibetischer Schrift" (Teil I): *ZDMG*, Band 134, Heft 2 (1984), s. 286-313; (Teil II): *ZDMG*, Band 135, Heft 1 (1985), s. 68-91.

18 Takao Moriyasu, "Étude sur un catéchisme bouddhique ouïgour en écriture tibétaine (P. t. 1292)" (Japonca), *Memoirs of the Faculty of Letters*, Osaka University, Vol. XXV, Mart 1985, s. 1-85, 1 resim.

19 Maue-Röhrborn, I, s. 290.

bet yazısı bir hece yazısı sayılır. Tibetçe, diğer bütün diller gibi, yüzyıllar boyunca birçok fonetik değişmeye uğramışsa da Tibetçenin yazım kuralları hemen hemen hiç değişmeden kalmıştır. Bu nedenle, bugün Tibet yazısını öğrenen biri hem yeni hem de eski Tibetçe eserleri rahatça okuyup anlıyabilir.

TİBET ALFABESİ

şekiller	değeri	şekiller	değeri	şekiller	değeri	ünlüler ve işaretleri	değeri	sayılar	değeri
ཀ	ka	ཏ	na	ཙ	ja	ཨ	a	༡	1
ཁ	kha	ཐ	ta	ཚ	va	ཨཱ	ā	༢	2
ག	ga	ད	tha	ཛ	ža	ཨྃ	ṃ	༣	3
ང	ṅa	ན	da	ཝ	za	ཨི	i	༤	4
ཅ	ča	པ	na	ཞ	ya	ཨུ	u	༥	5
ཆ	čha	ཕ	pa	ཟ	ra	ཨྀ	ṛu	༦	6
ཇ	ǰa	བ	pha	འ	la	ཨེ	e	༧	7
ཉ	ña	མ	ba	ཡ	ša	ཨཻ	ai	༨	8
ཊ	ṭa	ཙ	ma	ར	ša	ཨོ	o	༩	9
ཋ	ṭha	ཚ	tsa	ལ	sa	ཨཽ	au	༠	0
ཌ	ḍa	ཛ	cha	ཤ	ha	ཨཾ	ṃ		
							ünsüzü değiştirir		

Tibet Alfabesi (Pars Tuğlacı'dan)

Tibet alfabesinde 30 ünsüz işaretinden başka 5 ünlü işareti (a, u, e, i, o), bir ters çevrik /i/ işareti, 3 tane de harfaltı ünsüz işareti vardır.[20] Tibet yazısı

20 Róna-Tas, a.e., s. 117.

ile yazılmış Eski Türkçe metinde /a/ ünlüsü /'a/ harfi ile, açık /ä/ ünlüsü /ha/ ya da /'ya/ harfi ile, kapalı /e/ ünlüsü /'e/ ya da /'ye/ işaretleri ile, /i/ ünlüsü de /'i/ ya da /'yi/ işaretleri ile gösterilmiştir.[21] Yine bu metinde Türkçe /ı/ ünlüsü /'i/ ile, /ö/ ünlüsü /'o/ ya da /yo/ ile, /ü/ ünlüsü de /u/ ya da /yu/ ile yazılmıştır. Türkçenin Tibet yazısı ile yazımı konusunda daha iyi bir fikir vermek için bazı örnekler verelim:

ad-gir [adgır] "aygır", *'al-ti*, *'al-lti* [altı], *'ag-sug* [ägsük] "eksik", *'ya-zir-ka-mas* [äsirkämäz] "esirgemez", *byer-ur* [berür] "verir", *yob-ka* [övkä] "öfke", *gud-sus* [küçsüz] "güçsüz", *dus* [tuz], *dus* [tüz] "düz" vb.

Tibet yazısı Tibetçenin hece yapısına göre yaratılmış bir alfabe olduğundan birçok Türkçe kelimenin yazılışında fazla ünsüzler göze çarpar. Örneğin "vücut" demek olan *etüz* kelimesi bu metinde *'ed-dus*, "yaprak" anlamındaki *yapırgak* kelimesi *yab-pahr-gag*, "dünya" anlamındaki *yertinçü* kelimesi de *yer-rtun-cu* biçiminde yazılmıştır. Bundan başka, Tibet alfabesiyle yazılan Türkçe kelimelerde ara sıra kelimenin son sesinin yazıda gösterilmediği görülür. Örneğin, *törtünç* "dördüncü" kelimesi bir kez *dyor-tun-chu* biçiminde yazıldığı halde uç kez *dyor tun* biçiminde son sesi belirtilmeksizin, eksik olarak yazılmıştır. Bunun gibi, *üçünç* "üçüncü" kelimesi de bir kez *yus-cus*, yani /n/ sesi gösterilmeden, beş kez de *yus-cun* biçiminde, yani /ç/ sesi belirtilmeden yazılmıştır.

Tibet yazılı bu Türkçe metinde dikkati çeken özelliklerden biri kelime başındaki /t/ ünsüzünün, Eski Türkçedeki duruma aykırı olarak, genellikle /d/ ile yazılmış olmasıdır: *dog-mag* "doğmak", *du-ru* [törü] yani "töre, yasa", *dur-lug*, *dur-lyug*, *dyor-lug* [türlüg] yani "türlü", *do-kos* [tokuz], *da-mo* [tamu] yani "cehennem", *du-man* [tümän] yani "on bin" vb. gibi.

Tibet yazılı Türkçe metnin bir başka özelliği de Brâhmî yazılı Uygurca metinlerde /u/ ve /ö/ ile yazılan bazı kelimelerin bu metinde /o/ ve /ü/ ile yazılmış olmasıdır: Br. *ugur* "an, zaman" = Tib. *ogur*, Br. *uk-* "anlamak" = Tib. *og-*, Br. *kulkak* "kulak" = Tib. *gol-lkag*, Br. *kuvrag* "cemaat" = Tib. *gob-rag*, Br. *tug-* "doğmak" = Tib. *dog-*, Br. *sögöt* "ağaç" = Tib. *zu-gud* [sügüt], Br. *sözlä-* "konuşmak" = Tib. *zus-la-* [süzlä-], Br. *ölör-* "öldürmek" = Tib. *yu-lyur-* [ülür-] vb. gibi. Brâhmî yazılı metinlerle Tibet yazılı metin arasındaki bu yazım farkları diyalekt farklarını yansıtıyor olabilir.

Tibet Yazılı Metinden Örnek

34. di // bēs şin 'dan za kin pa ra mid / "an dag 'ol / "u gzun dur ka ro
di(.) beşinç dyan sakınç paramıt antag ol(:) uzun turkaru
di. Beşinci meditasyon erdemi şöyledir: uzun zaman

'bo' gong ngol lug / "er rlig yid ma sa / yor yur dur rur
bo köŋülüg erklig yetmäsär yorıyur turur(.)
bu gönülü güçlü (şeytan) yöneltmese (o) yoluna devam eder.

35. "o lur yad tur / "o gūr da / 'bēs ga cag / "e'i yin bar mas / "al ti mis
olur[ur] yatur ugurda beş kaçıg iyin barmaz(.) altmış
Otur(u)r (veya) yatarken beş duyu peşinden gitmez. Altmış

"ar rtog ke / dyor dur lug / 'dyan za kin cag / bar ca n[e is]
artokı tört türlüg dyan sakınçıg barçan[ı iş]-
fazlası dört (64) türlü meditasyonun hepsini yerine

36. sla tir / "al tin byil ga byi lig pa ra mid "an dag 'ol / byil ga byi lig
lätir(.) altınç bilgä bilig paramıt antag ol(:) bilgä bilig
getirir. Altıncı hikmet erdemi şöyledir: Hikmet

"ar sar / "as stag ke dus dag 'ol / na "i cun "al lti pa ra
ärsär aştakı tuz täg ol(.) nä içün altı para-
ise yemekteki tuz gibidir. Ne için altı er-

37. mid "is şin "is sla yur lar deb de sar / "in ca / byil mis "og mis
mıt işin işläyürlär tep tesär inçä bilmiş ukmış
dem işini yaparlar denilirse şöyle bilmek anlamak

garag 'ol / "al lti dur lug / nis svan ne lā rag / "a rid hā le /
käräk(:) ol altı türlüg nızvanılarıg arıtgalı
gerek: O altı türlü tutkuları yok etmek

38. gud sus gil gale / "is sla yur lar / ga yol "al lti dyep de sar
küçsüz kılgalı işläyürlär(.) kayol altı tep tesär
güçsüz kılmak için yaparlar. Hangileridir (o) altı (tutku) denilirse

"as "a lim mir go ngol lug / bu şi gu cin da gusd sus gi lurlar
az almır köŋülüg buşı küçintä küçsüz kılurlar(,)
tamahkar gönülü sadaka gücü ile güçsüz kılarlar,

39. ze zig go ngol lug / gā tyag lan mag gud cin da' / "al ngad dur lār
sezik köŋülüg kataglanmak küçintä alngadturlar(,)
şüpheci gönülü katlanmak gücü ile zayıflatırlar,

gu ban go ngollug / se rin māg gud cin da' gud sus gūi lur
küvänç köŋülüg serinmäk küçintä küçsüz kılur-
mağrur gönülü sabır gücü ile güçsüz kılar-

40. lar / tyar gong ngol lug / 'dyan za kin cin / 'byi lig gsis go ngol lug /
lar(,) tärs köŋülüg dyan sakınçın(,) biligsiz köŋülüg
lar, ters gönülü meditasyon ile, bilgisiz gönülü (de)

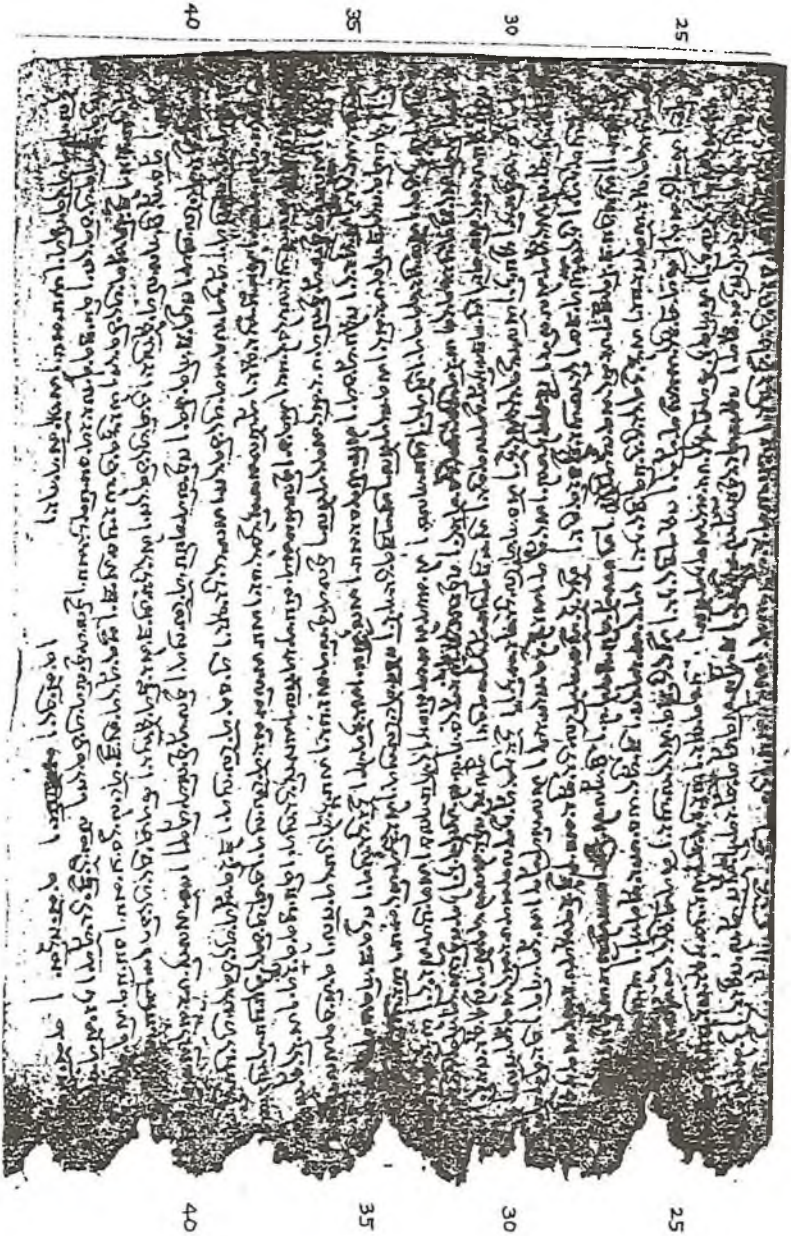
byil gā byi lig gīn / 'bo "al lti pa ra mid "is şin "is
bilgä biligin(.) bo altı paramıt işin iş-
hikmet ile. Bu altı erdem işini ya-

41. sla sa / gōb kā thu kal lig bō lur / bu şi gud cin da' / "ed tus "u za
läsär kopka tükällig bolur(.) buşı küçintä etüz üzä
parlarsa her şeyde mükemmel olurlar. Sadaka sayesinde vücut üzerine

"er rlig bō lur / çig şra bud gud cin da' / "us yab lag yo[l]
ärklig bolur(.) çıhşabut küçintä üç yavlak yo[l]-
hakim olur. Akide sayesinde üç kötü yo[l]-

42. kā dus smas / zye rin māg gud cin da' / yer rtun ċu yer sub "u za / myun
ka tüşmäz(.) serinmäk küçintä yertünçü yer suv üzä(,) mün
a düşmez. Sabretmek sayesinde dünyalık (işler) yüzünden,

gā dag "u zya gong le dyab pra mas / bas sin "in go tur rur
kadag üzä köŋli täprämäz(.) başın inç kötürür(.)
günahlar yüzünden gönlü sarsılmaz. Başını huzur içinde kaldırır.



Tibet yazılı Türkçe Budist ilmihalinden bir parça
(23.-44. satırlar arası, Takao Moriyasu'dan)

Süryanî Alfabesi ile Türkçe Kitabeler

Türkçenin yazımında kullanılmış olan alfabelerden biri de Süryanî (İng. *Syriac*, Alm. *Syrisch*) alfabesidir.

İlk Süryanî yazısı Sâmi (*Semitic*) kökenli Aramî (*Aramaic*) yazısının işlek türünden çıkmıştır. Bu yazı sağdan sola doğru yazılır ve 22 ünsüz işaretinden oluşur. Harflerin sırası İbranî alfabesindeki gibidir. Süryanî harflerinin çoğunun, Arap alfabesinde olduğu gibi, kelimenin başında, içinde ve sonunda olmalarına, bitişik veya ayrı yazılmalarına göre az-çok değişik şekilleri vardır. *Alaf* (’), *w* ve *y* harfleri, öbür Sâmi alfabelerinde olduğu gibi, ünlüleri göstermek için kullanılır.

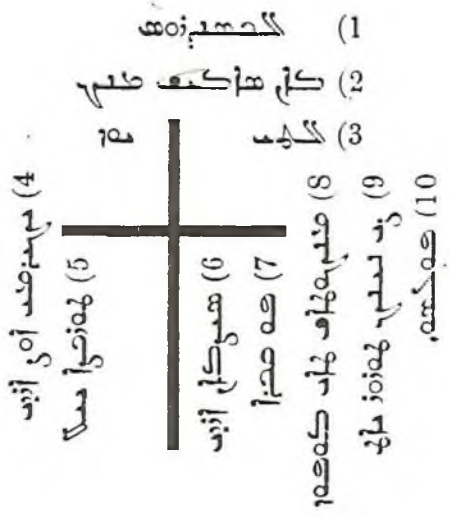
İlk örnekleri Milâdi 1. yüzyıla kadar giden Süryanî yazısının ünlü sistemi, 8. yüzyılda, harflerin altına ve üstüne konulan *hareke*'lerle daha da geliştirilmiştir. Süryanî yazısının en önemli türlerinden biri *Estrangelo* yazısıdır.

Süryanî kilisesinin ikiye ayrılması ile Süryanî dili ve yazısı da Batı ve Doğu olmak üzere iki kola ayrılmıştır. Süryanî dil ve yazısının Doğu koluna Nesturi (*Nestorian*) adı verilir.

Hıristiyanlığın Nesturi mezhebi, adını, kısa bir süre (428-431) İstanbul Patrikliğinde de bulunmuş olan Maraşlı Nestorias'tan (ölümü: 451) alır. Nesturiler, Nestorias'ı ve onun öğretilerini takbih ve reddeden Efes Konsili (431) kararını tanımayan Anadolu ve Suriye Hıristiyanlarıdır. Nesturiliğin ilk merkezi Edessa (Urfa) ilâhiyat okulu idi. Nesturiler buradan Sasaniler İran'ına, Abbasiler döneminde de Irak ve Mısır'a yayıldılar. Nesturi misyonerleri 10. yüzyılda Hindistan'a ve Çin'e kadar gitmiş ve mezheplerini yaymağa çalışmışlardır.

Nesturi Hıristiyanlık Orta Asya'da, Baykal gölüne kadar uzanan bölgelerde de yayılmış, Batı Türkistan'ın *Semireçiye* (Yedisu) bölgesinde yaşıyan bir kısım Türklerle İç Moğolistan'da yaşayan Öngüt Türkleri hemen tamamiyle Hıristiyanlığı kabul etmişlerdi. 19. yüzyıl sonlarına doğru Rus arkeologları bugün Kırgızistan Cumhuriyeti hudutları dahilinde olan Issık gölün batısında ve Çin sınırına yakın Mazar köyü yakınındaki eski mezarlıklarda





Kopuzcu Mengütaş Tay'ın kitabesi (1312)	Çevirisi
1) Al(e)ks(a)ndros	1) İskender
2) kan sakış m(i)ŋ	2) Han hesabı(ı ile) bin
3) altı yüz	3) altı yüz
4) y(i)girmi üç erdi	4) yirmi üç idi.
5) türkçe yıl	5) Türkçe yıl
6) sıçkan erdi	6) sıçan (yılı) idi.
7) bu k(u)wra	7) Bu kabir
8) m(e)ŋütaş tay kobuz-	8) Mengütaş Tay kopuz-
9) çı-nıŋ turur yat	9) cunundur. Yâd
10) bolsun	10) olsun.

Süryanî yazısı ile yazılmış birçok Hıristiyan mezar kitabeleri bulmuşlardır. 13. ve 14. yüzyıldan kalma bu kitabelerin çoğu Süryanî dilinde, bir kısmı ise Süryanî yazısı ile fakat tamamen Türkçedir. Süryanî dilinde yazılmış olan kitabelerde de gerek kişi adı gerekse 12 hayvanlı Türk takvimine ait yıl adları olarak birçok Türkçe kelime bulunmaktadır.

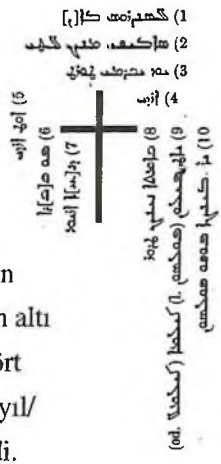
Semireçiye bölgesinde yaşamış Hıristiyan Türklere ait olan bu kitabeler geçen yüzyıl sonlarında D. Chwolson tarafından yayımlanmıştır: *Syrisch-*

nestorianische Grabinschriften aus Semirjetschie, St.-Petersburg 1890. 231 kitabeyi içeren bu kitaptan sonra Chwolson 337 yeni kitabeyi tanıtan ikinci bir kitap daha yayımlamıştır: aynı ad, *Neue Folge*, St.-Petersburg 1897. Türkçe kitabelerin ve Süryanî dilinde olan kitabelerdeki Türkçe kelimelerin okunup anlaşılmasında Chwolson'a ünlü türkolog Radloff yardımcı olmuştur.


GRABINSCHRIFTEN



Chwolson'un Semireçiye kitabeleri hakkındaki ikinci kitabı. İlki gibi, bu da Çarlık Rusyasının başkentinde Almanca olarak yayımlanmıştır.



Denha Arım Bamta'nın kitabesi (1313) Çevirisi

1) Al(e)ks(a)ndros ka/n/	1) İskender Han
2) sakışı m(i)ŋ altı	2) hesabı ile bin altı
3) yüz y(i)g(i)rmi tört	3) yüz yirmi dört
4) erdi /türkçe yıl/	4) idi. /Türkçe yıl/
5) ut erdi	5) sığır (yılı) idi.
6) bu k/(u)w/ra	6) Bu kabir
7) d(e)n/h/a arım	7) Denha Arım
8) bamta-nıŋ t(u)rur	8) Bamta'nın-dır.
9) yat bolsun[22] *kılma*	9) Yâd olsun. İşlemiş
10) yazıkıŋa buşu bolsun	10) günah(lar)ına sadaka olsun.

22 Kitabede, yanlış olarak, *bilsun.*

May(ı)frah adlı bir kadının kitabesi (1314)

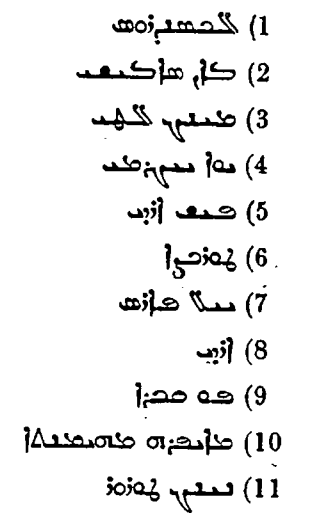
1) Al(e)ks(a)ndros
2) kan sakışı
3) miŋ altı
4) yüz yig(i)rmi
5) biş erdi
6) türkçe
7) yıl bars
8) erdi
9) bu k(u)wra
10) may(ı)wrah mahim(a)nta-
11) nıŋ turur

Çevirisi
1) İskender
2) Han hesabı (ile)
3) bin altı
4) yüz yirmi
5) beş idi.
5) Türkçe
7) yıl Kaplan (yılı)
8) idi.
9) Bu kabir
10) May(ı) frah mümine-
11) nindir.

İç Moğolistan'ın tarımla uğraşılan bölgelerinde de Süryanî yazısı ile Hıristiyan mezar kitabeleri bulunmuştur. Çingiz İmparatorluğu'nda önemli bir rol oynamış Öngüt Türklerine ait olan bu kitabelerin şimdiye kadar ancak beş tanesi yayımlanabilmiştir: K. Grønbech, "Turkish Inscriptions from Inner Mongolia", *Monumenta Serica*, IV (1939-40) s. 305-308. Bunların Türkçe metni de daima *Bu kuwra... -nıŋ ol* "Bu mezar ... -nındır." şeklinde tek cümleden ibarettir.

Bu yazımızda Chwolson'un ikinci kitabından aldığımız üç Türkçe kitabeyi, asılları, yazı çevrimleri ve bugünkü Türkçe çevirileri ile birlikte okuyucularımıza sunuyoruz.

Semireçiye kitabelerinde ölüm tarihleri Milâttan önce 311 yılında başlıyan Seleuk çağına ve 12 hayvanlı Türk takvimine göre verilmiştir. Milâdi tarihi bulmak için, kitabelerde *Aleksandros kan sakışı* "İskender Han hesabı (ile)" tarzında verilen tarihten 311 sayısı çıkartılmalıdır.



Semireçiye kitabelerinde kullanılan Süryanî alfabesi.

Sonda	*İçte*	*Başta*	*Yazı çevirimi*
ܐ	ܐ	ܐ	a, e
ܒ	ܒ	ܒ	b, p
ܒ	ܒ	ܒ	w, f
ܓ	ܓ	ܓ	g
ܕ	ܕ	ܕ	d
ܗ	ܗ	ܗ	h
ܘ ܘ	ܘ	ܘ	w
ܘ ܘ	ܘ	ܘ	o, u, ö, ü,
ܙ	ܙ	ܙ	z
ܚ	ܚ	ܚ	ḥ
ܛ	ܛ	ܛ	ṭ
ܝ	ܝ	ܝ	y
ܝ	ܝ	ܝ	i, ı
ܟ	ܟ	ܟ	k
ܠ	ܠ	ܠ	l
ܡ	ܡ	ܡ	m
ܢ	ܢ	ܢ	n
ܢ	ܢ		ng (n)
ܣ	ܣ	ܣ	s
ܥ	ܥ	ܥ	' (ayn)
ܦ	ܦ	ܦ	ḳ (q)
ܪ	ܪ	ܪ	r
ܫ	ܫ	ܫ	ş
ܬ	ܬ	ܬ	t
ܓ	ܓ	ܓ	ç

Arap Yazısı ile Türkçe Metinler

Tarih boyunca Türk dilinin yazımı için kullanılmış türlü alfabeler arasında en uzun sürelisi ve en yaygını, hiç şüphesiz ki, Arap alfabesidir. Gerçekten, bu alfabe, Türklerin İslâm dinini kabul etmeye başladıkları 10. yüzyıl ortalarından 20. yüzyıl ortalarına kadar, yani 1000 yıl gibi çok uzun bir süre tarihî ve modern Türk dil ve lehçelerinin yazımı için kullanılan tek alfabe olmuştur. Arap alfabesi, 20. yüzyılın ilk çeyreği sonlarından itibaren Türk ülkelerinde yerini Latin asıllı yeni alfabelere bırakmışsa da bu yazı Irak ve İran'da yaşayan Azerîler ve Türkmenlerle, Çin Halk Cumhuriyeti'nin Sinkiang Uygur Bölgesinde (Doğu Türkistan'da) yaşayan Uygurlar ve Kazaklarca bugün de kullanılmaktadır.

Arap Alfabesinin Kökeni ve Gelişimi

Arap yazısı Kuzey Sâmi alfabesinin Aramî koluna bağlı bir yazı sistemidir. Bu yazı, aslen Arap oldukları halde Aramî dilini veya Aramî dilinin Nabatî lehçesini konuşan Nabatî'lerin yazılarından gelişmiştir. Gerçekten Sina yarımadasında bulunan en yeni Nabatî kitabeleri (3. ve 4. yüzyıllar) ile en eski Arap kitabeleri (6. yüzyıl) arasında yazı bakımından büyük bir benzerlik vardır. Arap alfabesiyle yazılmış Arapça en eski dil anıtları Zebed (512) ve Narrân (568) kitabeleridir.

Fenike-Aramî-Nabatî gelişim çizgisi ile oluşan Arap alfabesi Hicret'ten sonra, yani 7. ve 8. yüzyıllarda, iki ana türde gelişme göstermiştir: 1. *Kûfî* veya köşeli yazı, 2. *Nesih* veya yuvarlak yazı. Köşeli harf şekillerinden oluşan *Kûfî* yazı 12. yüzyıla kadar daha çok kitabe, sikke ve mushaf yazımında kullanılmış, ondan sonra kullanıştan düşmüştür. Ancak, *Kûfî* yazı ortadan kalkmadan önce, 11. yüzyılda, *Mağrıbî* denilen ve Kuzey Afrika ülkelerinde kullanılan Arap yazısını doğurmuştur.

Yuvarlak hatlı harf şekillerinden oluşan *Nesih* yazısı daha çok Mısır'da 7. yüzyıldan itibaren papirüs üzerine yazılmaya elverişli bir yazı türü olarak gelişmiş ve bugünkü Arap alfabesinin esasını oluşturmuştur.

Harfler				Adı		Transkripsiyon
ا	ـا			al-alif	(elif)	a (')
ب	ـب	ـبـ	ب	al-bā	(be)	b
ت	ـت	ـتـ	ت	at-tā	(te)	t
ث	ـث	ـثـ	ث	aṣ-ṣā	(se)	ṣ
ج	ـج	ـجـ	ج	al-cim	(cim)	c
ح	ـح	ـحـ	ح	al-ḥā	(ha)	h
خ	ـخ	ـخـ	خ	al-ẖā	(hı)	ẖ
د	ـد			ad-dāl	(dal)	d
ذ	ـذ			aẕ-ẕāl	(zel)	ẕ
ر	ـر			ar-rā	(re)	r
ز	ـز			az-zā	(ze)	z
س	ـس	ـسـ	س	as-sin	(sin)	s
ش	ـش	ـشـ	ش	aş-şin	(şın)	ş
ص	ـص	ـصـ	ص	aṣ-ṣād	(sat)	ṣ
ض	ـض	ـضـ	ض	aż-żād	(dat)	ż
ط	ـط	ـطـ	ط	aṭ-ṭā	(tı)	ṭ
ظ	ـظ	ـظـ	ظ	aẓ-ẓā	(zı)	ẓ
ع	ـع	ـعـ	ع	al-'ayn	(ayın)	'
غ	ـغ	ـغـ	غ	al-ġayn	(gayın)	ġ
ف	ـف	ـفـ	ف	af-fā	(fe)	f
ق	ـق	ـقـ	ق	al-ḳāf	kaf)	ḳ
ك	ـك	ـكـ	ك	al-kāf	(kef)	k
ل	ـل	ـلـ	ل	al-lām	(lam)	l
م	ـم	ـمـ	م	al-mim	(mim)	m
ن	ـن	ـنـ	ن	an-nūn	(nun)	n
ه	ـه	ـهـ	ه	al-hā	(he)	h
و	ـو			al-vāv	(vav)	v
ي	ـي	ـيـ	ي	al-yā	(ye)	y

Arap Alfabesi

Türkçenin ünlüleri şu harf birleşimleri ile gösterilir:

Başta *o, u, ö, ü*: elif + vav

Başta *a*: medli elif

İçte *a, e*: elif veya sıfırv (e için he)

Başta *e*: sade veya hemzeli elif

İçte ve sonda *ı, i*: ye

Başta *ı, i*: elif + ye

İçte ve sonda: *o, u, ö, ü*: vav

Arap yazısı, aslında bütün Sâmi alfabeler gibi, sadece ünsüzleri gösteren harflerden oluşur. Başlangıçta 22 ünsüz işaretinden oluşan alfabeye Arapçanın ihtiyaçlarını karşılamak üzere, sonradan 6 harf daha eklenmiştir. Bu harfler sırasıyla (*ṯ* veya *s̲*, peltek *s*), (*ḥ*, yani *ḫī*), (*ḏ* veya *z̲* , peltek *d* veya *z*), (*ḍ* veya *ż*, yani *dat*), (*ẓ* yani *zī*) ve (*ġ* veya *g*) harfleridir. Araplar, ayrıca Sâmi alfabedeki *samek* harfini bırakmış, buna karşılık *şīn* harfini noktalamış, bunun noktasız şekline de *sīn* demişlerdir.

Arap harflerinin tümü eskiden noktasızdı. Daha sonra, belki de Süryanî alfabesi örnek alınarak, Arap yazısında birbirine çok benzeyen harfleri ayırt edici noktalar (bir, iki ve üç nokta) kullanılmaya başlanmıştır. Noktalı Arap harfleri İslâmiyetin ilk yıllarında kullanılmış olduğuna göre alfabedeki bu yeniliğin daha Cahiliye döneminde yapılmış olduğu tahmin edilebilir.

Süryanî yazısından alınmış başka bir yenilik de *hareke* (ünlü işaretleri) sistemidir. Arap yazısında harekeler başlangıçta harflerin üst, iç ve alt kısımlarına konulan noktalardan ibaretti. Nokta şeklindeki bu hareke-

ler, asıl harflere ait olan ve çoğu kez siyah mürekkeple yazılan noktalardan ayırt edilmek için kırmızı, sarı, yeşil ve nadir olarak da mavi renkte mürekkeple yazılırdı. Daha sonra nokta şeklindeki bu harekeler bırakıldı ve bugünkü şekiller kullanılmaya başlandı. Bu harekeler, karşılıkları olan ve Arapçadaki uzun ünlüleri yazmak için kullanılan *alif, wāw* ve *yā* harflerinin küçük şekillerinden başka bir şey değildir: *fatha* (üstün) sağ yukarıdan sol aşağıya meyilli bir *elif*, *żamma* (ötre) küçük bir *wāw*, nihayet *kasra* (esre) bir hayli kısaltılmış (baş ve kuyruk kısımları atılarak düz çizgi haline sokulmuş) bir *yā*'dır.

Okuma işaretleri denilen öbür işaretler *hamza* (hemze), *cazm* (cezim) veya *sukūn* (sükûn) ve *şadda* (şedde) veya *taşdīd*'dir. Bunlardan birincisi aslında küçük bir *'ayn* olup hafif gırtlak patlayıcısı değerindedir veya başka bir deyişle, üzerine konulduğu *alif*'in bir uzatma harfi olarak değil de bir ünsüz (hafif gırtlak patlayıcısı) değerinde olduğunu gösterir. *Cazm* veya *sukūn* işareti, üzerine konulduğu harfin (ünsüz işaretinin) sâkin, yani ünlüsüz okunacağını, *şadda* veya *taşdīd* de ünsüzün şeddeli, yani ikiz veya çift olduğunu gösterir.

Habeşçe dışındaki bütün Sâmi dilleri gibi, Arapça da sağdan sola yazılır. Bazı harfler kendilerinden sonra gelen harflere bitişmez. Bunlar, *alif, dāl, zāl, rā, zāy,* ve *wāw* harfleridir. Bunlara Osmanlıcada *hurûf-u munfasıla* (ayrı harfler, bitişmez harfler) denirdi. Diğer harfler ise kendilerinden sonra gelen harflere bitişir. Bunların Osmanlıca adı da *huruf-u muttasıla* (bitişen veya bitişir harfler) idi. Bitişen harflerin müstakil yani tek başına şekillerinden başka kelimenin başında, ortasında ve sonunda olduklarına göre farklı şekilleri vardır. Ayrıca, bitişen harfler birbirleri ile türlü birleşik şekiller (*ligatür*'ler) meydana getirir. Bunlar 131 tane olup *lām* ve *alıf* harflerinin birleşmesi ile meydana gelmiş olan *lā* değerindeki ligatür çok kere ayrı bir harf gibi alfabenin sonuna konulur. *Lâmelif* denilen bu ligatürle birlikte Arap alfabesindeki harflerin sayısı 29'u bulur.

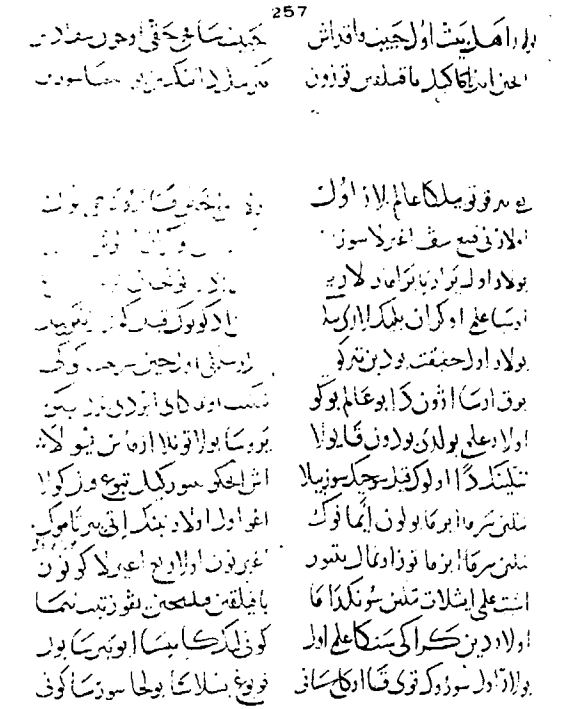
İranlılar İslâmiyeti kabul edip dillerini Arap yazısı ile yazmaya başlayınca Farsçanın ihtiyacına göre alfabeye 4 harf daha ilâve etmişlerdir. İranlıların icadı olan bu harfler şunlardır پ (p), چ (ç), گ (g) (*kâf-ı Fârisî* denilen ince *g*) ve ژ (j). Böylece, İranlıların kullandığı Arap alfabesindeki harf sayısı, *lâmelif* hariç, 32'ye yükselmiştir.

İranlılardan sonra İslâmiyeti kabul eden Türkler de, ne Arapça ne de Farsçada bulunmayan *ŋ* (geniz *n*'si) için bir harf icad etmişler (*kâf-ı nûnî* veya *sağır kef* denilen üzeri üç noktalı *kef*), böylece alfabedeki harf

sayısını, *lâmelif* hariç olmak üzere, 33'e çıkarmışlardır. Ancak, bu harfin sadece Batı Türkleri veya Osmanlılarca kullanıldığını, Doğu Türkçesinde ve ondan gelişen Çağataycada geniz *ŋ*'sinin, Uygurcada olduğu gibi, *nûn* ve *kef* (ڭ) harfleri ile yazıldığını yeri gelmişken hemen hatırlatalım.

Arap Yazısı ile Türkçe

Türkçeyi Arap harfleri ile ilk kez yazanların 10. yüzyıl ortalarında İslâm dinini kabul eden Karahanlılar olduğu şüphesizdir. Ne var ki ne 10. yüzyılın ikinci yarısından ne de 11. yüzyılın ilk yarısından kalma Arap harfli bir Türkçe metne sahip değiliz. Bugünkü bilgilerimize göre Arap harfleri ile yazılmış en eski Türkçe kelimeler ve metin parçaları (cümleler, manzum parçalar ve atasözleri) Kâşgarlı Mahmûd'un 1073'de tamamladığını bildiğimiz *Dîwānu luġāti't-turk* (Türk dillerinin divanı) adlı ünlü Türkçe-Arapça sözlüğündekilerdir. Ancak, bilindiği gibi, bu sözlüğün bize kadar gelen tek nüshası Kâşgarlı'nın kaleminden çıkmış orijinali olmayıp Muhammed bin Ebi Bekr adlı İran asıllı bir müstensihin 27 Şevval 664 (= 1 Ağustos 1265) tarihinde Şam'da tamamladığı kopyasıdır.



Kutadgu Bilig'in Mısır (Kahire) nüshasından (istinsah tarihi 1350-1370 arası)

KUTADGU BİLİG'DEN ALINAN PARÇANIN YAZIÇEVRİMİ:

1) bular ehl-i beyt ol ḫābib-ḳa ḳ(a)daş
ḥabib sawçı ḥaḳḳı üçün sew adaş

1) Bunlar (Aleviler) "ehl-i beyt" tendirler, sevgili (peygamberimizin) akrabalar(ıdırlar); (ey) dost! aziz peygamber hakkı için (bunları) sev!

2) için irtemegil yā ḳılḳın tözün[23]
meger til-de t(e)ŋsiz yorıtsa sözin

2) (Bunların) içlerini veya tabiat ve kökenlerini (pek) araştırıp soruşturma; ancak konuşurken yakışıksız söz söyleyen olursa, (o başka!)

BĀB BİR ḲUTU BİLGE 'ĀLİM-LAR BİRLE Ḳ(A)TILMAḲNI ÖGRETÜR

BAB: ÂLİMLER SINIFI İLE İLİŞKİLERİ ÖĞRETİR

3) t(a)ḳı bir ḳutu bilge 'ālim-lar ol
ola[r 'i]lmi ḥalḳ-ḳa y(a)rut(t)açı yol

3) Başka bir grup da bilgili âlimlerdir; onların ilmi, halk için, yol aydınlatıcı (bir meş'ale gibidir).

4) olarnı ḳ(a)tıġ s(e)w aġırla söz[in]
[biligle]rin ögren üküş yā azın

4) Onları çok sev ve (iyi) sözler[le] ağırla; az veya çok, [bilgile]rini öğren, (öğrenmeye bak).

5) bular ol y(a)rar yā y(a)ramazlarıḳ[ġ]
[seçip] adra tutġan köni yol arıġ

5) Faydalı ve faydasız olanları [seçip] birbirinden ayıran ve (gidilecek) doğru yolu temizleyen (ve açanlar) bunlardır.

6) usa 'ilmi ögren b(i)lig-leri bil
[n(e)ŋin] eḏgülük ḳıl küḏez t(e)grü[24]
til

6) Mümkünse, (bunlardan) ilmi öğren, bilgileri(ni sen de) bil; (bunlara) [maddî] iyilikte (yani, yardımda) bulun, haşin söz kullanmaktan da sakın.

7) bular ol ḥaḳīḳat bu dīn tirgü[ki]
[o]llar bilgi ol çın şerī'at köki

7) Bunlar, hakikaten, bu dinin dire[kleri]dir; [on]ların ilmi, gerçekten, şeriatın kökü, (aslı ve esası)dır.

8) yoḳ erse ajun-da bu 'ālim bügü
tikip ünmegey irdi yerde y(i)gü

8) Şayet dünyada bu alim ve bilginler olmasa (idi), dikip (ekmek suretiyle) yerden (hiçbir) yiyecek bitmezdi.

9) olar 'ilmi boldı boḏun-ḳa yula
y(a)rusa yula tünle azmas yola

9) Onların ilmi, halk için bir meş'ale olmuştur; meş'ale yanarsa, (insan) geceleyin yolu şaşırmaz.

10) n(e)ŋiŋ-den ülüg ḳıl süçig söz bile
aş içgü yitürgil t(a)puġ ḳıl küle

10) Malından (bunlara da) pay ver; tatlı sözlerle (bunlara) yiyecek ve içecek ulaştır ve güler yüzle (bunlara) hizmet et.

11) tilin s(e)rme irme bolun eymenük
aġu ol olarnıŋ eti birtem-ök[25]

11) (Bunlara) dil ile sert ve kaba davranma, çekingen ol; onların eti (senin için) zehirin ta kendisidir.

---

23 *tözin* yerine

24 *b(e)krü* yerine

25 Satır altında: *bürtem ök*

12) tilin s(e)rme irme tuz etmek yitür ağır tut olarıġ ağırla kötür	12) Onlara karşı sert ve kaba dil kullanma; tuz ekmek yedir; saygı göster ve itibar et.
13) eşit ʿilmi işlet tilin soŋdama yā ḳılḳın ḳılınçın y(a)wuz tip time	13) Onları dinle, bilgilerine göre hareket et; tavır ve hareketleri hakkında arkalarından dedikodu yapma.
14) olardın k(e)reki s(a)ŋa ʿilmi ol köni-lik-ke y(i)tse ayu birse yol	14) Senin için gerekli olan onların ilmidir; (onlar insanlara) yol göstererek doğruluğa sevk ederler.
15) bular ol sürüg ḳoy-ḳa erkeç sanı ḳoyuġ b(a)şlasa yolça sürse köni	15) Bunlar koyun sürüsünün koçu gibidir; (bırak) sürünün başına geçip onu doğru yola götürsünler!

Kâşgarlı Mahmûd sözlüğünde Arap imlâ sistemini uygulamış, yani kısa veya normal uzunluktaki ünlüleri harekelerle, uzun ünlüleri ise uzatma harfleri (*hurûf-u med*) denilen *elif, vav* ve *ye* ile göstermiştir. Söz başındaki uzun *a* ünlüsünü de, bilindiği gibi, yanyana iki elif ile yazmıştır. Kâşgarlı Arapçada bulunmayan *p, ç* ve *g* (ince, *g, kâf-ı Farisî)* harflerini de kullanmamıştır. *Sat* ve *tı* harflerini de kullanmayan Kâşgarlı Mahmûd geniz *n*'sini, Uygur yazısında olduğu gibi iki harfle, *nun* ve *kef* ile yazmıştır.

Divan ile hemen hemen aynı tarihte telif olunan *Kutadgu Bilig*'in (1069) şairin kaleminden çıkmış olan veya Karahanlı hükümdarına takdim edilen nüshasının Arap harfleri ile mi yoksa Uygur harfleri ile mi olduğu bilinmiyor. Arat, bu eserin orijinalinin Uygur alfabesi ile yazılmış olduğu görüşündedir. Eserin bize kadar gelen üç nüshasından ikisi, bilindiği gibi, Arap harfleri iledir. 1896'da Kahire Hidiv Kütüphanesi'nde bulunmuş olan Mısır nüshası açık ve okunaklı nesih ile yazılmıştır. Mısır Memlûk kumandanlarından İzzeddin Aydemir (ölümü 1361 veya 1374) için yazılmış olan bu nüsha 14. yüzyıl ortalarında istinsah edilmiştir. *Kutadgu Bilig*'in sülüs hattı ile olan Fergana (Menegan) nüshası ise, Arap yazısı uzmanı Moritz'e göre, Mısır nüshasından daha eskidir ve belki de 13. yüzyılda istinsah edilmiştir.

Kutadgu Bilig'in Arap harfli nüshalarında benimsenen ve uygulanan imlâ sistemi Kâşgarlı'nın imlâ sisteminden tamamiyle farklıdır. Kâşgarlı'nın Arap imlâ sistemi yerine bu nüshalarda kelimelerin bütün ünlülerini uzatma harfleri ile gösteren eski Türk (Uygur) imlâ sistemi uygulanmıştır. Uygur imlâ sisteminin devam ettirildiğini gösteren başka bir kanıt da *-lar, -lık, -çı* vb. gibi yaygın olarak kullanılan eklerin genellikle ait oldukları kelimeye bitiştirilmeyip ayrı yazılmalarıdır. Uygurcadan aktarılan bu imlâ sistemi Doğu Türkçesinin Karahanlı döneminden sonraki dönemlerinde de devam

edecek, özellikle Çağataycada Türkçe kelimelerin bütün sesleri harflerle gösterilecek ve harekeye ihtiyaç kalmayacaktır.

Anadolu'da, ilk kez yazı dili olmaya başlayan Oğuz lehçesinin Arap harfleri ile yazımında Doğu Türkçesinden farklı bir yol ve yöntem tutulmuştur. Doğu Türkçesi ile karışık bir dille yazılmış olan *Behcetü'l-ḥadā'ik fī mev'izeti'l-halā'iḳ* adlı eserin Hicrî 703 (= 1303) tarihinde istinsah edilen Bursa (Orhan Kitaplığı, Kurşunluoğlu Bölümü, no: 5) nüshasında Türkçe kelimeler Arap imlâ sistemine göre (kısa ünlüler sadece hareke ile, uzun ünlüler *hurûf-u medd* ile) yazılmıştır. Anadolu sahasında bir süre (12. ve 13. yüzyıllar?) uygulandığı anlaşılan bu sistem daha sonra yerini ünlülerin, özellikle *e* ünlüsü dışındaki ünlülerin, uzatma harfleri ile yazıldığı Doğu Türkçesinin imlâ sistemine yakın bir sisteme bırakmıştır. Ancak, Anadolu'da Oğuz lehçesinin yazımı için başvurulan ve daha sonra Osmanlıca döneminde kurallaşan ve klasikleşen bu sistemle Doğu Türkçesi imlâ sistemi arasında önemli farklar vardır. Bu farkların başlıcaları şunlardır:

1- Art ünlülü kelimelerin başındaki *t* sesinin baskılı (emphatic) *tı* ile yazılması (Doğu Türkçesinde kullanılmaz);

2- Art ünlülü kelimelerin ilk hecesindeki *s* sesinin baskılı *sat* ile yazılması (Doğu Türkçesinde kullanılmaz);

3- İnce *g* sesi için *kâf-ı Farisî*'nin kullanılması;

4- Kelime içi ve sonundaki *e* ünlüsünün *he* ile yazılması;

5- Geniz *n*'sinin üç noktalı *kâf-ı nûnî* ile veya sadece *kef*'le gösterilmesi (Doğu Türkçesinde *nun* ve *kef* ile).

SULTAN VELED'İN REBĀBNĀME MESNEVİ'SİNDEN BİR PARÇA

1) mevlanādur evliyā ḳuṭbı bilüŋ / ne ki ol buyurd(ı)sa anı ḳ(ı)luŋ
2) t(a)ŋrı(ı)dan raḥmet-dür anun sözleri / körler oḳırsa açıla gözleri
3) ḳanḳı kişi kim bu sözden yol vara! / t(a)ŋrı anun müzdini baŋa vire
4) yoḳ(ı)dı mālum ṭ(a)varum kim virem (dōstlıġ(ı)n māl-ıla bellü gösterem
5) mālı kim t(a)ŋrı b(a)ŋa virdi budur / kim bu mālı isteye ol usludur
6) uslu kişinüŋ mālı sözler olur / mālını virür bu sözleri alur
7) māl ṭoprāḳdur bu sözler cān durur / uslular andan ḳaçar bunda durur.
8) söz ḳalur bāḳī ṭavar fānī olur / dir(i)yi dut ḳoġıl anı kim ölür
9) t(a)ŋrıyı dut kim ḳ(a)lasın sen ebed / gün ü gice t(a)ŋrı-dan iste meded
10) yalvarup zārī ḳ(ı)lup diġ(ı)l aŋa / raḥmet etġıl kendü luṭf(ı)nd(a)n b(a)ŋa
11) göz (ü) mi aç kim seni bellü görem / ṭamla gibi deŋize gir(e)m ṭuram
12) nite kim ṭamla d(e)ŋize ḳarılur / iki ḳalın(a)z ṭamla deŋiz bir olur

13) [be]n d(a)ḳı
ṭ(a)mla g(i)bi
d(e)ŋiz olam /
ölmeyem
d(e)ŋ(i)z g(i)bi
diri ḳalam
14) uslul(a)r ḥayrān
ḳalur bu sözlere /
k(i)m ḥālayıḳ
ḥalikı nite göre

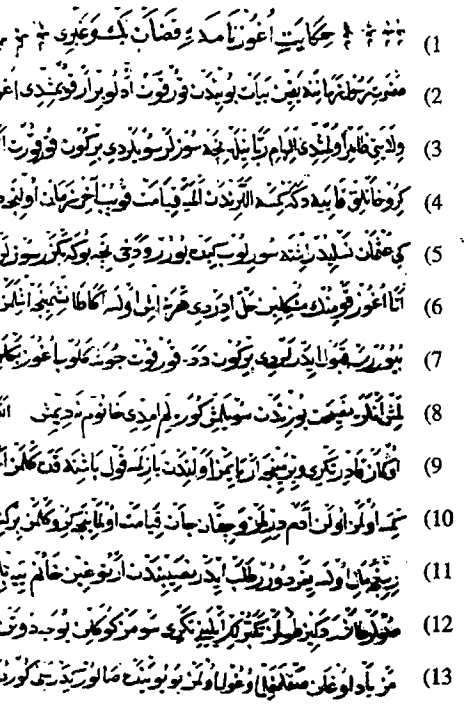


Sultan Veled
Rebābnāme
(İst. Üniv. Kitaplığı,
Farsça yazmalar kısmı,
No. 1375)
(tarihi 1346)
(Mansuroğlu'ndan).



Sultan Veled'in
Dīvān'ından, İstanbul
Süleymaniye-Halet
Efendi Kitaplığı, Yazma
no. 139 (722/1322
tarihli), Mansuroğlu

1) senüŋ evüŋ bu gice nūr dut(t)ı / anuŋ(i)çün kim içinde ay düşti
2) ḳaraŋu ḳalmaya anda ki bu ay / ḳ(a)raŋuyı nūr-ıla daşra it(t)i
3) ev aydından ṭolıc(a)ḳ bellü olur / kim oġrı evde ḳaldı yoḫsa git(t)i
4) ev aydından bu gice eyle ṭoldı / kişi gevden degüldi v(a)rdı yit(t)i
5) ne yaġmurdur ki yaġdı cān üzerne / ki cāndan bin gülef bin bāġ bit(t)i
6) ne gevher oldı bu bir ṭamla cānum / ki yüz biŋ deŋiz aŋa girdi bat(t)ı
7) baŋa sorma nişün esrük olursın / bunı gör sen ne sücü bini dut(t)ı
8) ʿacāyıba ḳalurvan ol çalapdan / iki cānı nite bir birne ḳ(a)t(t)ı
9) iki yā ḳaşlaruŋdan bir soraydum / <ḳ(a)ra göz(ü)ŋ b(a)na nė oḳlar at(t)ı
10) y(ü)regüm-de ne ṭatlu ʿışḳ(u)ŋ odı / yüregüm ʿöd bigi yandıydı düt(t)i
11) veled bāzār et(t)i k(e)ndü birle
12) seni aldı cihānı virdi sat(t)ı



Kitāb-ı Dede Korkut'un Vatikan nüshasının ilk sayfası
Ettore Rossi, *Il "Kitab-i Dede Qorqut* (Roma 1952)den

1) ...ḤİKĀYET-İ OĞUZNĀME-İ ḲAZAN BEG VE ĠAYRİ.....
2) ḥażret-i resūl zamānına yaḳın bayat boyından ḳorḳut adlu bir er kopmış-idi oġuzuŋ içinde tamām
3) vilāyeti ẓāhir olmış-idi ilhām-ı rabbānī-le niçe sözler söyler-di bir gün ḳorḳut ata eyitdi (:) āḫır zamānda

4) girü ḫanlıḳ ḳayıya dege kimse ellerinden almaya ḳıyāmet ḳopub āḫır zamān olınca didi imdi bu didü-
5) gi ʿoṣmān nesli-dür işte sürilüb gide yorur ve daḫı niçe buŋa beŋzer sözler söyledi ḳorḳut
6) ata oġuz ḳavmınuŋ müşkilin ḥall ider-di her ne iş olsa aŋa ṭanışmayınca işlemezler idi ne-kim ol
7) buyurur-sa ḳabūl iderler-di bir gün dede ḳorḳut cüşa gelüb oġuz ḫegleri içinde ṣoy ṣoy-
8) lamış anlara naṣīḥat yüzinden söylemiş görelim imdi ḫanum ne dimiş (:) allāh allāh dimeyince işler
9) oŋmaz ḳādır taŋrı virmeyince er bayımaz evelinden yazılmasa kul başına ḳada gelmez ecel vaʿde irmeyince
10) kimse ölmez ölen ādem dirilmez ve çıḳan cān ḳıyāmet olmayınca girü gelmez bir kişinüŋ ḳara ṭaġ yuṁ-
11) rısınca mālı olsa yıġar durur ṭaleb ider naṣībinden artuġın ḫanum yiye bilmez orlaşuban
12) ṣular ṭaşsa deŋiz ṭolmaz tekebbürlik eyleyeni taŋrı sevmez göŋlin yüce dutan erde devlet dur-
13) maz yad oġul ṣaḳlamaġ-ıla oġul olmaz böyüyende ṣalur gider seni gördüm dimez kül depecük

Volga Bulgar Kitabeleri

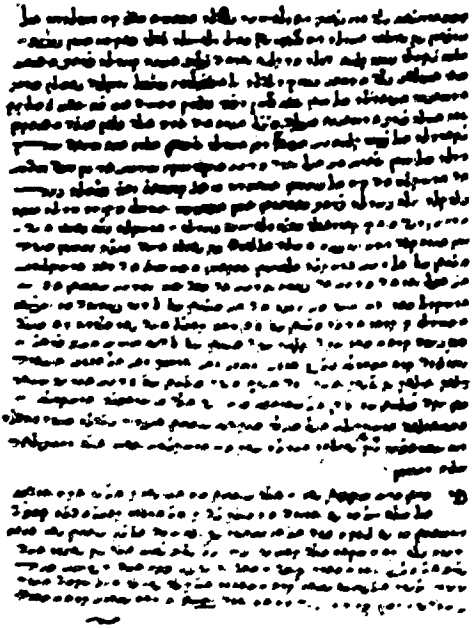
Doğu Türkçesi ve Anadolu Oğuzcası dışında Arap harfleri ile yazılmış başka bir Türk lehçesi, daha doğrusu bir Türk dili daha vardır ki o da Volga Bulgar Türkçesidir. Volga havzasında 7. veya 8. yüzyıldan 14. yüzyıl ortalarına kadar devam eden bir devlet kurmuş olan Bulgar Türkleri 10. yüzyıl ortalarından itibaren İslâm dinini kabul etmiş ve öbür Türk dillerinden tamamiyle farklı olan dillerini (*z* yerine *r*, *ş* yerine *l* kullanan arkaik Türk dili; bugünkü Çuvaşçanın atası) Arap alfabesi ile yazmışlardır. İşte bu Müslüman Bulgar Türklerinden 100'e yakın mezar kitabesi bize kadar gelmiştir. Eski SSCB'nin Çuvaş, Tatar ve Başkurt Muhtar Bölgelerindeki eski mezarlıklarda bulunan bu kitabelerin bir kısmı 13. yüzyıl sonlarına, büyük bir kısmı da 14. yüzyılın ilk yarısına aittir. Volga Bulgar kitabelerinin çoğu Bulgar kûfîsi denilen değişik bir yazı türü ile yazılmıştır. Volga Bulgar kitabelerinde başvurulan imlâ sistemi Arap imlâ sistemi gibidir: kısa ünlüler sadece hareke ile gösterilir; uzun ünlüler ise *hurûf-u med*, yani *elif*, *vay* ve *ye* ile yazılır.

İbranî Yazısı ile Türkçe

Yeryüzünde Türkçe kadar çeşitli alfabelerle yazılmış bir dil yok denilebilir. Tarih boyunca Türkçenin yazımı için kullanılmış olan alfabe sayısı bir düzineyi bulur: Göktürk (Orhon), Soğd, Uygur, Mani, Brâhmî, Süryanî, Arap, Grek, Ermeni, İbranî, Latin, İslav ... Bunlardan Soğd, Mani, Brâhmî, Süryanî, Grek, Ermeni ve İbranî alfabeleri öbürlerine nisbetle daha dar çevrelerde ve daha kısa süreli olarak kullanılmıştır. 1928'e kadar Arap alfabesi ile yazılan Türkçe (Osmanlıca, Türkiye Türkçesi) o tarihten beri Latin alfabesi ile yazılıyor. Eski SSCB'deki Türk dilleri 1930-1940 yılları arasında, yani aşağı-yukarı 10 yıl kadar, Latin asıllı yeni alfabelerle yazıldı. 1939-40 yıllarından başlıyarak da bu diller (Türkmence, Kazakça, Kırgızca, Özbekçe, Tatarca vb.) İslav asıllı alfabelerle yazılmaktadır. Doğu Türkistan'da Çin Halk Cumhuriyeti'nin Sinkiang Uygur Otonom Bölgesi'nde yaşıyan Uygurlarla Kazaklar son zamanlara kadar dillerini Arap alfabesi ile yazıyorlardı. 1970'ten başlıyarak onlar da dillerini Latin asıllı yeni alfabeleri ile yazıyorlar. Bugün, Kerkük Azerîleri ile İran Azerî ve Türkmenleri dışında Arap alfabesini kullanan Türk halkı kalmamıştır denilebilir.

Bu yazımızda İbranî alfabesi ile yazılmış Türkçe bir metin örneği sunacağız. Ancak daha önce, İbranî alfabesi ile bu alfabeyi kullanan Karayimlerden biraz söz etmek yerinde olacaktır. İbranî alfabesi, eski Sâmi alfabelerinden biri olan Aramî alfabesinden çıkmıştır. "Asurî yazısı" da denilen bu alfabenin başlangıcı M.Ö. 5. yüzyıla kadar gider. Eski İbranî alfabesi, diğer bütün Sâmi alfabeleri gibi, 22 harften oluşuyordu ve bu harflerin hepsi de ünsüz (konsonant) işareti idi. Daha sonra yapılan değişiklik ve ilavelerle alfabedeki harf sayısı 29'a çıkmıştır. Ünsüz işaretleri bakımından zengin olan İbranî alfabesinde ünlüler için hiçbir işaret yoktu. İlk adım olarak, uzun ünlüleri ve diftongları göstermek için *ālef* (elif, *a*), *wāw* (vav), *hēt* (h) ve *yōd* (y) işaretleri kullanılmaya başlandı. Daha sonra da bütün ünlüleri işaret etmek için harflerin altına konulan harekeler veya "okuma işaretleri" (matres lectionis) kullanıldı.

Türk halkları içinde dillerini İbranî alfabesi ile yazanlar Musevî Karayim'ler veya Karay'lar olmuştur. Karayim veya Karaim adı Aramî-İbra-



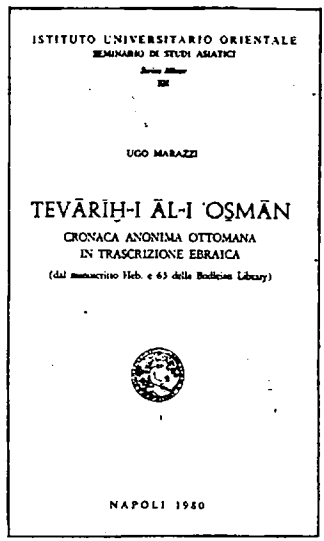
Metin ve Yazıçevrimi

(süleyman şah acem memleketinden) 1) kopup erzincandan geldi rum vilayetine girdiler amasya tarafı kim rum il(l)eridür ol 2) tarafdan çok gazalar etdiler rum vilayetinden hayli vilayetler aldılar akıbet ondan göçüp - 3) halebe çıktılar caber kalesi derler bir kal'le varidi gelüp önine kondılar fırat ırmağı 4) suyı önlerine geldi ırmağı geçmek dilediler yol iz bilmez göçmel uruglaridi gafilin purat 5) ırmağına uğradılar süleyman şah atın defdi geçmek istedi öni hoz yarmış süleyman 6) şah atile furat ırmağına boğuldı eceli onda idi şehid oldı halk üşdi ırmakdan 7) çıkardılar ol caber kalesinün önünde defn etdiler şimdiki halde ona mezar-ı türk 8) derler süleyman şahun üç oğlı vardı birinün (adı) sungur tekiz[26] *ve birinün adı gün dogdı ve birinün 9) adı ertuglur(ertugrul olsa gerek) idi kim osman atasıdur bu üç karındaş dahi göçdiler gine 10) geldikleri yola gitdiler fırat başından yasin ovasına ve sürmelü güküde*[27] *vardılar sungur 11) tekiz*[28] *ve gün dogdı bu iki kardaşlar*

---

26 *tekin* yerine
27 *çukura* yerine
28 *tekin* yerine

acem vilayetine gitdiler - ertuğlur niçe gazalar itdi - 12) zaman onda kaldı dört yüz göçer ivlih[29] ol arada çok gazalar itdi bu nice zamandan sonra 13) sultan ale-l-dinün ertuglur saltanatın şab (ü)k atın iştimiş[30] idi dakı ertuglurun 14) üç oğlı var idi birinün adı gündüz ve birinün adı sarı yatı ve birinün osman idi - 15) ertugrul saru yatı ona savcı derler idi onı sultan ale-l-dine göndürdi bir yercüğez 16) istediler ki karar ideler sultan ale-l-din dahi kabul itdi gariblerdür deyi bunları 17) hoş gördi kara kisar teküri ve balaçuk[31] teküri sultan ale-l-dine muti olup harac - 18) verürlerdi kara hisarla bilçir[32] aralığı teküre ve domalıç dağı ve ermenek dağı aralığı onlara 19) yeyılak[33] yaylak ve kışlak ve uluk virdi ondan sonra sultan ale-l-dinün üzerine tatar 20) han yav(u)kdı sultan ale-l-din ol tarafa mütevec(c)ih oldı bu tarafları ertugrula - 21) ısmarladı ertugrulun oğlı savcıla sungurla osman engüriye geldiler onda durdılar 22) rum tarafına çok gazalar etdiler akıbet ertugrulun vefatı oldı rahmetul(l)ah(i) aleyhi rahmeten - 23) fi beyan(-) huruc(-ı) osman gazi-oldı osman bir ulu gazi ki ol nereye kim vardıysa 24) ol-buldı yol her yana varurdı bir bölük çeri ki il uralar katl ideler kafiri 25) durmadan her yana leşker saldı ol az zamanda çok vilayet aldı ol çün osman gazi atası 26) yerinde geçdi kim makam oldı katına yigit yenil gelüp cem' oldı çok gazalar etdi 27) gelüp ol bilecügi ve yar hisar[34] ve köprihisarı ve ine göli feth etdi hicterün[35] sene 28) 677 yılında ev(v)el cum'a namazı kara hisarda ol kıldı gaziler ev(v)el tekbiri onda 29) götürdiler dursun fakih derlerdi bir ir vardı cum'a ve bayram namazını kara hisarda


ISTITUTO UNIVERSITARIO ORIENTALE
SEMINARIO DI STUDI ASIATICI

UGO MARAZZI

TEVĀRĪḪ-I ĀL-I 'OṢMĀN

CRONACA ANONIMA OTTOMANA
IN TRASCRIZIONE EBRAICA

NAPOLI 1980

Metnin tümünün yayınlandığı kitabın kapağı

29 *ivli* veya *evli* yerine
30 *işitmiş* yerine
31 *bilecük* yerine
32 *bilecük* yerine
33 fazla
34 *hisarı* yerine
35 *hicretün* yerine

nî kökenli *gārā'īm* kelimesinden gelir. "Yazı bilenler" anlamına olan bu kelimedeki *-īm* çokluk ekidir. Litvanya, Polonya ve son zamanlara (2. Dünya Harbi'ne) kadar Kırım'da yaşıyan Karayimler dinî eserlerini (dinî öğütler, ilahiler, dualar, vb.) İbranî yazısı ile yazıyorlardı. En eski Karayimce metinler 16. yüzyılla (Haliç diyalektinde) 18. yüzyıldan (Troki veya Trakay diyalektinde) kalmıştır. 19. yüzyıl sonları ile 20. yüzyıl başlarından itibaren Polonya Karayimleri Latin alfabesini, Rusya Karayimleri de İslav alfabesini kullanmaktadırlar. (Son zamanlarda) Eski SSCB Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü ve Polonya Bilimler Akademisi Doğubilimleri Enstitüsü tarafından yayımlanan Karayimce-Rusça-Lehçe sözlükte Karayimce kelimeler Rus alfabesi ile yazılmıştır.

Yukarıda bir sayfasının fotokopisini ve yazıçevrimini (transcription) örnek olarak verdiğimiz eser, anonim Osmanlı tarihi *Tevârih-i Âl-i Osman*'ın 16. yüzyılda İbranî harflerine çevrilmiş bir kopyasıdır. Oxford'da Bodleian Kitaplığındaki İbranî yazmaları arasında 63 numara ile kayıtlı bulunan bu elyazması Ugo Marazzi tarafından yayımlanmıştır. Marazzi'nin belirttiğine göre bu yazma Neubauer tarafından 1896'da Kudüs'te satın alınmıştır. Yazmayı vaktiyle incelemiş olan Babinger'in de belirtmiş olduğu gibi, bu elyazması anonim *Tevârih-i Âl-i Osman*'ın büyük bir kısmının İbranî harflerine çevrilmiş bir kopyasıdır. Yazmada kullanılan el yazısı İspanyol hahamlarının yazı özelliklerini

Modern işlek yazı	Kare yazı	Harflerin isimleri	Transkripsiyon
	א	alef	ʾ (isp. yumuşak)
	ב	bet	b,v
	ג	gimel	g,ġ
	ד	dalet	d,dh
	ה	he	h
	ו	vav	v
	ז	zain	z
	ח	het	ḥ
	ט	tet	ṭ
	י	yod	y
	כ	kaf	k,kh
	ך	kaf (kelime sonu)	
	ל	lamed	l
	מ	mem	m
	ם	mem (kelime sonu)	
	נ	nun	n
	ן	nun (kelime sonu)	
	ס	sameh	s
	ע	ayın	ʿ
	פ	pe	p,f
	ף	pe (kelime sonu)	
	צ	sade	ṣ
	ץ	sade (kelime sonu)	
	ק	kof	k
	ר	reş	r
	שׁ	şın	ş, s
	ת	tav	t,th

İbranî alfabesi

taşımaktadır. 16. yüzyılda İstanbul ve Selanik'te yazılmış olması kuvvetle muhtemel olan bu yazmanın müstensihi Türkiye'ye sığınmış kültürlü ve Türk tarihine meraklı bir İspanyol Yahudisi olmalıdır. Müstensih, muhakkak ki Türkçeyi ve Arap alfabesini iyi biliyordu. Ancak yazmada sık-sık rastlanan türlü istinsah yanlışları ve atlamalar onun pek dikkatli olmadığını göstermektedir. Ayrıca, *neverallâhu kabrehu, fî beyân-ı hurûc-ı Osman* vb. gibi Arapça ve Farsça ibareleri yanlış istinsah etmesi Osmanlıcasının kıt ve yetersiz olduğunun kanıtlarıdır.

Musevî Türkler hakkında, meraklı okuyucularımıza iki popüler kaynak salık verebiliriz:

* "19. 1. 1934 tarihinde Amikal Cemiyeti'nde, Dil Birliği'nin daveti üzerine, Kocaeli mebusu ve Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti azasından (Kara Şemsi) Reşit Saffet (Atabinen) Bey'in verdiği konferans", *Hazar Türkleri Avrupa Devleti: VI-XII. Asır* İstanbul: Kâatçılık ve Matbaacılık A.Ş. 1934, 55 s.

* Yakınlarda ölen ünlü yazar Arthur Koestler'in (dilimize de Ada Yayınları arasında *13. Kabile* adıyla çevrilmiş bulunan) *The Thirteenth Tribe*'ı, New York: Random House, 1976.

Bu konuda bir Türk bilim adamı tarafından yapılmış tek akademik inceleme ise, merhum Zeki Velidi Togan'ın İbn Fadlan'm Seyahatnamesi hakkındaki Almanca doktora tezidir:

"Ibn Fadlan's Reisebericht", *Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes*, Band 24, Nr. 3 (Leipzig, 1939). Söz konusu seyahatnamenin Türkçe çevirisi Ramazan Şeşen tarafından yapılmıştır: *İbn Fazlan Seyahatnâmesi* (İstanbul: Bedir Yay, 1975).

Yabancı dillerde ayrıntılı bir bibliyografya için, Koestler'in kitabının sonuna bakılabilir.

Latin Alfabesi ile Eski ve Yeni Türlü Türlü Türkçeler

Türkiye Türkçesinin yazımında kullanılan en son alfabe, bilindiği gibi, Latin alfabesidir. Eski SSCB'de konuşulan Türk dilleri için ise Latin alfabesi en sonuncusundan, yani Kiril alfabesinden, bir önceki alfabe olmuştur.

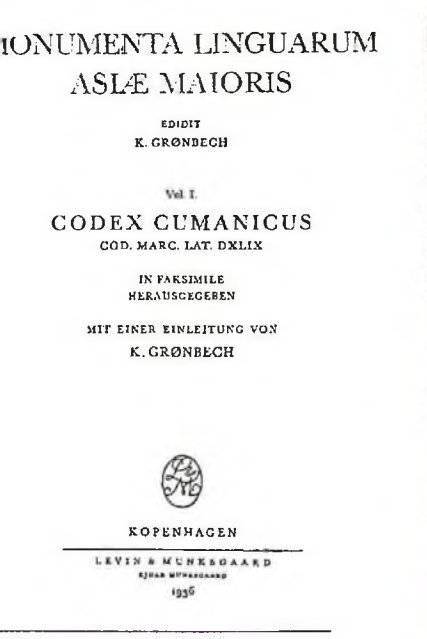
Türkiye'de pek çok kimse Türkçenin Latin harfleri ile ilk kez bundan 69 yıl önce, başka bir deyişle, ancak Yeni Türk Alfabesi Kanunu'nun kabul edildiği 1 Kasım 1928'den itibaren yazılmaya başladığını sanır. Oysa gerçek hiç de böyle değildir. Türkçe 1928'den çok önce yabancılar tarafından Latin harfleri ile yazılmıştır. Türk dilinin yazımı için Latin alfabesini kullanan bu yabancılar, Avrupalı seyyahlar, misyonerler, diplomatlar ve bilim adamları yani Türkologlar idi.

Bugünkü bilgilerimize göre, Latin alfabesi Türkçenin yazımı için ilk kez bundan 694 yıl önce kullanılmıştır. XIV. yüzyıl başlarında Aşağı Volga bölgesinde Kumanlar (Kıpçak Türkleri) arasında Hıristiyanlığı yaymaya çalışan Fransiskan misyonerleri vaazlarında kullanmak üzere Türkçe öğrenmişler ve birçok dinî metinleri, Hıristiyan dua ve ilâhilerini Latin harfleri ile Kuman (Kıpçak) Türkçesine çevirmişlerdi. Latin harfli bu Türkçe metinleri içeren kitabın adı *Codex Cumanicus*'tur, anlamı da "Kuman Kodeksi" veya "Kuman Elyazmaları Külliyatı"dır. Yazımına 1303'te başlanan bu yazma kitapta ayrıca Latince, Farsça ve Türkçe gramer paradigmaları (isim ve fiil çekimi listeleri) ile sözlükler, bir de Türkçe-Almanca söz listesi vardır. *Codex Cumanicus*'taki Türkçe metinler arasında çözümleri ile birlikte 46 Kuman bilmecesi de bulunmaktadır.

Codex Cumanicus'taki Türkçe metinler bir elden değil, birçok elden çıkmıştır. Ayrıca, *Codex*'in ilk 110 sayfası Alman misyonerler, öbür bölümleri de İtalyan papazlar tarafından yazılmış olduğundan bu eserdeki Türkçe sözlerin yazımında büyük bir tutarsızlık ve düzensizlik göze çarpar. Bununla birlikte *Codex*'te birçok kelimenin bugünkü imlâları ile yazıldıkları görülür: *ant, araba, at, ata, ay, balta, bir, bu, bulut, buz, dost, erdem, eski,*

et, fil, garip vb. gibi. Bazı kelimelerin yazımı da bugünkü yazılışlarına yakındır: *alti* (altı), *ayas* (ayaz), *ayac/ayach* (ayak), *arri/ari* (*arı*, yani temiz), *azik* (azık), *bahali* (*bahalı*, yani pahalı), *barmac* (*barmak*, yani parmak), *bardac* (*bardak*, yani testi veya sürahi), *ogul/oul* (oğul), *ojun* (oyun) vb. gibi. Bununla birlikte, *Codex Cumanicus*'ta pek çok kelimenin imlâsı *c, ç, k, ş, y* ve *z* gibi ünsüzlerin yazımında kullanılan değişik harfler veya harf birleşimleri nedeniyle kolayca tanınamayacak derecede bugünkünden farklıdır; *az* (aç), *azchuz* (*açkuç*, yani anahtar), *acsan* (akşam), *as* (aş), *bisurmac* (*bişürmek*, yani pişirmek), *bizac* (bıçak), *zizac* (çiçek), *ecchi* (*ekki*, yani iki), *ecsuc* (*eksük*, yani eksik), *emzac* (*emçek*, yani meme), *ghorox* (horoz), *tauc* (tavuk), vb.

Codex'te bilmeceler de bulunduğunu söylemiştik. İşte bunlardan birkaçı: *Jazda javli hays jatir. Ol ylan dir = Yaz(ı)da yavlı hay(ı)ş yatır. Ol y(ı)lan dır* (Yazıda yağlı kayış yatar. O yılandır), *Jcer jer inina kirer. Ol bizactir* = (İçer yer inine girer. Ol bıçaktır), *Ac cuymaning avzu ioch. Ol jumurtka dir = Ak küymeniŋ avzu yok. Ol yumurtka dır* (Ak çadırın ağzı yok. O yumurtadır). Prof. A. Tietze, *Codex*' teki Kuman bilmecelerini Türk dillerinde bugün yaşayan şekilleri ile karşılaştırmak suretiyle incelemiş ve daha önce yapılan yanlış çevirileri düzeltmiştir.[36]


MONUMENTA LINGUARUM
ASLÆ MAIORIS

EDIDIT
K. GRØNDECH

Vol. I.

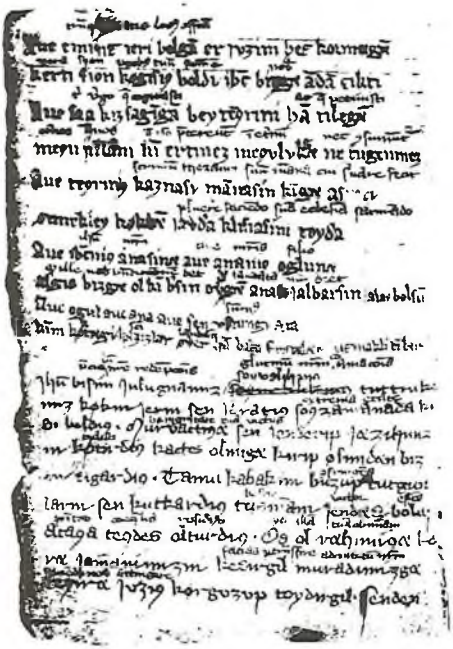
CODEX CUMANICUS
COD. MARC. LAT. DXLIX

IN FAKSIMILE
HERAUSGEGEBEN

MIT EINER EINLEITUNG VON
K. GRØNBECH

KOPENHAGEN

LEVIN & MUNKSGAARD
EJNAR MUNKSGAARD
1936



36 Andreas Tietze, *The Koman Riddles and Turkic Folklore*, Berkeley-Los Angeles, 1966.

Metnin yazıçevrimi

1 Ave eminç yeri bolgan er yüzini heç körmägän
2 kerti Sion kögiziŋ boldı Yesus bizge andan çıktı
3 Ave sa(g)a kız sagıngan bey teŋrini ham tilegän
4 meŋü yıllarnı kim ertmez meŋülükgä ne tügenmez
5 Ave teŋriniŋ kaznası mannasın kimgä asrat(t)ı
6 ötmekley kökdän yavdıra kilisiasını toydıra
7 Ave Yesusniŋ anasına ave ananıŋ ogluna
8 algış bizgä ol kim bersin övgän anası yalbarsın alay bolsun.
9 Ave ogul ave ana ave sen üstüŋi ata
10 kimni köktägi hazizlar över ham barça friştalar uçmaklı tınlar
11 yesus bizim yulugnamız söylemekliknіŋ tutt(u)ruka-
12 mız kökni yerni sen yarat(t)ıŋ son zamanada ki-
13 şi boldıŋ. murvatıŋa sen yendirip yazıh(ı)mız-
14 nı kötirdiŋ kattı ölimgä kirip ölimdän biz-
15 ni çıgardıŋ. tamu kabakını buzup tutgun-
16 ların sen kutkardıŋ tuşmannı yendeçi bolup
17 ataŋa teŋdeş olturdıŋ. Oş ol rahimiŋa kö-
18 rä yamanımızını keçirgil muradimizgä
19 teyirä yüziŋ körgüzüp toydırgıl. Senden.

Metnin çevirisi

1 Selâm, (ey) huzur yeri olan, erkek yüzünü hiç görmeyen,
2 gerçek Sion (senin) göğüslerin oldu, İsa bize ondan çıktı.
3 Selâm sana (ey) kız, düşünen Rabb(imiz) Tanrı'yı ve dileyen
4 ebedî yılları ki geçip gitmez ebediyen ve tükenmez.
5 Selâm (ey) Tanrı'nın hazinesi, *manna* 'sı ile beslettiği,
6 gökten ekmek yağdırarak (ve) kilisesini doyurarak.
7 Selâm İsa'nın Anasına, selâm (o) Ana'nın oğluna
8 ki bizi takdis etsin, övgülü Anası yalvarsın (bizim için). Öyle olsun.
9 Selâm Oğul, selâm Ana. selâm sen (ey) yukarıdaki Baba
10 ki O'nu gökteki azizler över ve bütün melekler, cennetteki ruhlar.
11 İsa, bizim kurtulmalığımız, sevgi ve şefkat zamkı-
12 mız! Göğü ve yeri sen yarattın, ahır zamanda da in-
13 san oldun. İyiliğinle muzaffer olup günahlarımı-
14 zı yokettin, zalimce ölüme girip ölümden bi-
15 zi çıkardın. Cehennem kapısını kırıp tutsak-
16 larını sen kurtardın, düşmanı yenip
17 Baba'na eşit oldun. (Senin) o merhametin ile
18 kötü amellerimizi affeyle, (bizi) muradımıza
19 eriştirerek yüzünü doyasıya göster. (Umudumuz) senden.

Türkçenin Latin harfleri ile yazımı Filippo Argenti tarafından 1533'te gerçekleştirilmiştir. Floransa şehrinin İstanbul balyosluğunda sekreter olarak çalışan bu zat Galata'daki yabancı tüccarlara kılavuz olmak üzere *Regola del parlere turcho* (Türkçe konuşma kuralları) adlı küçük bir konuşma kitabı yazmıştır. Ne var ki, bu kitap ancak 1938'de tanıtılabilmiştir.[37]

Filippo Argenti'nin Regola del parlare turcho adlı eserinden

Volume I • Carta 9 recto - Tu mi disprezi (¹) : *beni chor baccharsin* — Riuscirà bene: *chairá dunér* — Riuscirà male: *chairá dunmés* — I' l'ho consegnato: *tesslim ettúm* — Stima questo [letter. 'ascolta questo']: *dinlé buni* — Vieni tu di casa?: *Eudénmi ghielúrsin* — In chambio di quello: *onúm jerinè*(²) — Scrivendoti io ho piacere: *sanghá jasaricchién seuinúrum* — Io uo a scriuere: *jasmaghá ghidérum* — Io uengo da scriuere: *jasmachtán ghielúrum* — Io scriuente: *jasán* — parla forte: *pech suilé* et *chatti suilé* — certi: *bir chácci* - Essendo così: *builé olúp* aut *olúnge* — operando o uero faccendo: *eileipp.*

Carta 9 verso - Andando: *varúp* et *uarúrichien* et *ghidérichien* — Qualunque in questo mondo uiene pazo, il medesimo in questo mondo pazo si sta: *Erchim bu dugnadé deli ghielúr Ghiendisi Alemdé deli chalúr* — Dichino quello che uoglino: *Ne isterlérse desumlár* — Tu scriui tutto

Filippo Argenti'nin 1533'te yazdığı *Regola del parlare turcho et vocabulario de nomi et verbi* (Türkçe konuşma kuralları ve isim, fiil sözlüğü) adlı eserinden:

beni chor baccharsin = beni hor bakarsın
chaira duner = hayra düner (döner)
chaira dunmes = hayra dünmez (dönmez)
tesslim ettum = teslim ettüm
dinle buni = dinle bunı
Eudenmi ghielursin = Evden mi gelürsin?
onum jerine = onun yerine
sangha jasaricchen seuinurum = sanga yazariken sevinürüm
jasmagha ghiderum = yazmağa giderüm
jasmachtan ghielurum = yazmaktan gelürüm
jasan = yazan
pech suile = pek süyle (söyle)
chatti ssuile = katı süyle
bir chaccj = bir kaç
buile olup = büyle (böyle) olup
olunge = olunce (olunca)
eileipp = eyleyip
varup, uarurichien, ghiderichien = varup, varuriken, gideriken
Erchim bu dugnade deli ghielur Ghiendisi Alemde deli chalur = (H)er kim bu dünyade deli gelür, gendisi alemde deli kalur
Ne isterlerse desumlar = Ne isterlerse desünler

37 Filippo Argenti, *Regola del parlare turco,* (yayımlayan Allessio Bombaci) Napoli 1938.

Aynı yüzyıl içinde Avrupa'da yayımlanan Latin harfli Türkçe metin, İstanbul patriği ünlü Gennadios Scholarios'un Fatih Sultan Mehmed'in emri üzerine hazırlamış olduğu Hıristiyan İtikatnamesi'dir. Scholarios'un itikatnamesini 1455 veya 1456'da hazırladığı biliniyor. Bu itikatname Verroria (Karaferye) Kadısı Ahmet Efendi tarafından Türkçeye çevrilmiş, daha sonra bu Türkçe çeviri Grek harfleri ile yazılmıştır. Grek harfli bu Türkçe metinden haberdar olan Tübingen Akademisi profesörlerinden Martino Crusius bunu Latin harflerine de çevirmiş ve 1584'te yayımlanan *Turco-graeciae libri octo* adlı kitabına koymuştur.[38]



105

TVRCOGRAE-
CIAE LIBER SECVN-
DVS: HISTORIAM PATRIARCHICAM,
seu Eccleſiaſticam, poſt Conſtantinopolin à
Turcis expugnatam, ad noſtra uſque
tempora continens:

Græce & Latinè à MARTINO CRVSIO, in
Academia Tybingenſi V. L. Profeſſore,
editus.

Tübingen Akademisi profesörlerinden Martino Crusio'nun 1584'te Basel'de basılan eserinin Gennadios Scholarios'un itikadnamesini ihtiva eden II. bölümün baş sayfası.

Ἰχτι πατιμάς σονῦν ἰβριντέτης μαπρὶ νὸτ
αλιβὶ ἰλμι λαβέ πατρέτιλε ἀλιμὶ γιαριτὶ βε χεμ
ρὶχ πὸτουλε κὶμ γκεντονῦν ἀχσονὴ ἰχβι γιαρὴ βε
μυχαμπίττης αὐτρυλα τιχηγὲ ἰτὶρ βε χέμ πατι-
ρὶς βε τιχρὶν ἰτὶρ ἀλέμ ἰτζιντὲ χιρσὶν ἀλαχιτὲ
γγεττιχαττινὲ Γγιοῤὲ βε ταχὶ αὐὴντε τζακεῦ πε-
ὸρσε κὶμ ὅλ βάπλιμ κὶλ ἀλαὶχ ταμπαρὲ κιβὲ τα
ἀλε τιλιπὶ γκεντονῦν κατμάλσον κατσὴτερ τὸν τερ-
μεγλίμ ἀτιμλερῦ σενὶχὴντ μαλιτσὶ βε μπούτ πρε-
τζακλσεν ζὴρα κὶμ μπερσενῦν μπιρλιλιγὶ βε μυσανῦν

ACHMATES Ichti catimis ſonun uzerin-
detur bari nut ralebe ilmi labe cutretile alemi giariti be
chem ruch cutſile kim gkentonun achſeni ichthi giari
be mucham petitur anumile techigè iter be chem cati-
rur be techric iter alem itzindè cherſec alachitè ggen-
dichaſaſinè ggiorè be tachi anundi tzocai nanurus kim
ol faktin kil alach tambarè kebè. taala tilepi ghenti-
nun keamalſen katinden turmegitzin atemleri ſeitanit
mainden be but peresiclten zira kim barinun birlilige
be muſanun kitapinè echtikat iterler be inanurlariti

38 Martin Crusius, *Trucograeciae libri octo*, Basel, 1584.

Metnin normalleştirilmiş yazıçevrimi

ACHMATES ihtikatimiz şonun üzerinIldedür bari nutkile ve ilmile ve kudretile alemi yarat(t)ı ve II hem ruh(-i) kudsile kim gendünün ahsen-i ihtiyarı II ve muhab(b)etidür anunile tehiy(y)e[4] ider ve hem kadi(r)Ildür ve tehrik[5] ider alem içinde her şey alahide[6] genIldi has(s)asine göre ve dahi anuniçün inanuruz kim II ol vaktın kim al(l)ah tabareke ve taala diledi gendiIlnün kemal(-i) şevkatinden /dön/dürmegiçin ademleri şeytan itIlma(y)inden[7] ve but pereslikten zira kim /ben(-i) israil kavmi/ barinun birligine II ve musanun kitabine ehtikat iderler ve inanurlaridi II anlardan gayri ademler kim yer yüzünde varidi al(l)allha ihtikat itmezleridi belki mahlukine taparlaridi II but bigi ay bigi gün gibi çok tanriye taparlaridi II bir geriçek tanriye tapmazlaridi şeytan malatasiyıla[8] nell(v)sileri[9] havasine uyarlaridi al(l)ah emrine imtisal idüp mullsa kitabine inanmazlaridi.

4 *tahiyye, tahiyyet* "iyi dilekle selâmlama" yerine
5 *tahrik* yerine
6 *'alâ-hide* "yalnız, tek başına"
7 *şeytan itma(y)i* "şeytan etmesi, şeytan fiili"
8 *malata = mağlata* "şaşırtma, aldatma"
9 *nefisleri* yerine

Bundan sonra İtalyan Cizvit papazlarından Pietro Ferraguto (1580-1650) 1611'de *Grammatica turchesa* (Türkçe grameri) adlı bir eser yazmışsa da bu gramer ancak 1940 yılında tanıtılabilmiştir.[39]

T. I: Jdio ti salui fratel mio. Che cosa uai cercando in queste parti?

T. *I: Selám alícchiun [sic] carndascgigúm ne araíp ghidérsen buralardá?*

T. 2: Mi pari alla faccia si non mi inganno che sei forastiero da questi paesi.

T. *2: Surattindán musafir ghiurunúrsen bu ierlerdén eiér aldanmám.*

T. 3: Dimmi per uita tua di che paese tu sei et che cosa uai cercando? [127b].

T. *3: Déi [sic] banghá chieremélla nerelisen ué né arár ghidérsen.*

T. 4: Fratello mio non hauer a male perchè io t'ho domandato da doue sei, et che cosa uai cercando, perchè t'ho domandato per bene, accio si'o posso ti serua in qualche cosa.

T. *4: Júg*[1] *hólmassun carndascgigúm, sciú sanghá nerelísen ue ne arár ghidersén surdigumdén; nicciún surdúm, eiérc*[2] *bir nesté lasím holúrse sanghá ben ghiuriuereím.*

C. I: Et a te anco Dio dij salute Fratello et mio; bene, uado guardando attentamente questa bella porta di Constantinopoli.

C. *I: Ve alícchiun selám brasergigúm. Chháir, bú ghiusél Stambolún capisí sijredíp ghidérum.*

C. 2: L'hai indouinato che son forastiero.

C. *2: Musafir holdighumí bildún.*

C. 3: Che t'importa a te di sapere di che paese io sono et che uadi cercando? [127b].

C. *3: Bén nerelíjim ue ne arár ghidérum sanghá ne ghieréc holúr?*

C. 4: Ti ringratio del buon animo che m'hai mostrato; io ti lo uoglio dire di doue sono et quel che io cerco.

C. *4: Allá rássosún eí atrindán banghá iusturdigundén, bén nerelíjm ué ne arár ghidérum sanghá deméc stérum.*

39 Alessio Bombaci, "Padre Pietro Ferraguto e la sua Grammatica turca (1611)", *Annali*, Nuova Serie, Vol. I (Roma, 1940), s. 205-236.

Ferraguto'nun Türkçe gramerinden:

Metnin Normalleştirilmiş Yazıçevrimi

T(ürk) 1: Selam aleyküm kar(ı)ndaşçığum ne arayıp gidersen buralarda?

H(ıristiyan) 1: Ve aleyküm selam b(i)radercigüm. Hayır, bu güzel Stambolun kapısı(n) seyredip giderüm.

T(ürk) 2: Suratından müsafir gürünürsen bu yerlerden eyer aldanmam.

H(ıristiyan) 2: Müsafir oldığumı bildün.

T(ürk) 3: De baŋa, kerem eyle, nerelisen ve ne arar gidersen.

H(ıristiyan) 3: Ben nereliy(i)m ve ne arar giderüm saŋa ne gerek olur?

T(ürk) 4: Yüc[40] olmasun kar(ı)ndaşçığum, şu saŋa nerelisen ve ne arar gidersen surdığumden[41]; niçün surdum, eyer k(i) bir neste[42] lazım olurse saŋa ben givürivereyim.[43]

H(ıristiyan) 4: Alla(h) razossun[44] ey(i) (h)atrından baŋa yüstürdigünden[45], ben nereliy(i)m ve ne arar giderüm saŋa demek (i)sterüm.

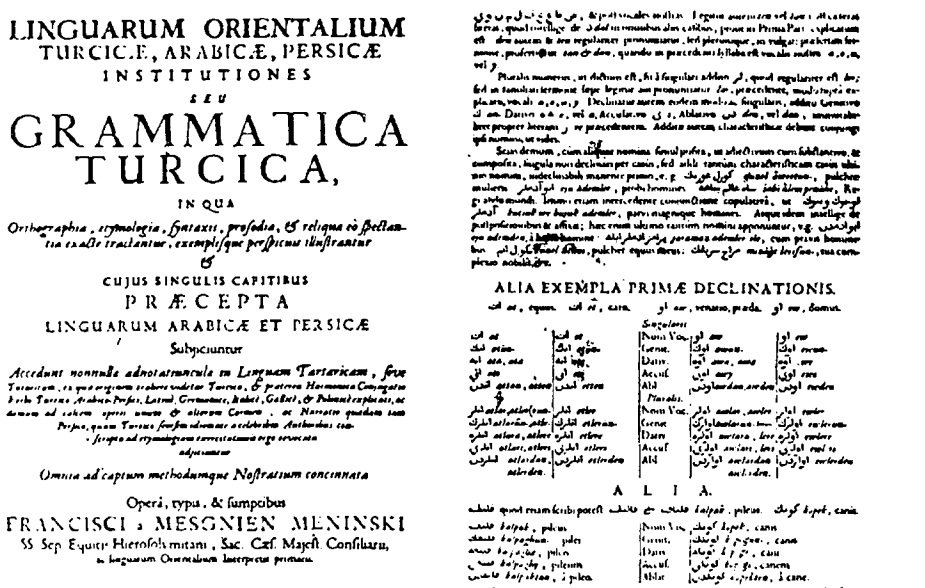
Avrupa'da Türkçenin Latin harfleri ile yazımı, ancak Alman papaz Hieronymus Megiser (1553-1618) tarafından 1612'de Leipzig'de yayımlanan *Institutionum linguae turcica libri quatuor* (Dört bölümde Türk dilinin esasları) adlı 320 sayfalık grameri ile az-çok kurallaşmıştır. Türkçenin Avrupa'da yayımlanmış ilk grameri olan bu eserde *i* ile *ı*, *u* ile *ü* ayırt edilmez, *ö* ünlüsü ise *io* harf dizisi ile gösterilir. Ünsüzlerden *ş* sesi, *sch*, *ç* sesi ise *tsch* harf dizileri ile yazılır. Megiser'in gramerinde 200 kadar atasözü vardır. İşte bunlardan birkaçı: *Dostile je itsch, satipassar etme* (Dost ile ye iç, satı pazar etme), *El eli jur, ikhi el jusi jur* (El eli yur, iki el yüzi yur), *Tschok sioilejen tschok jangelur* (Çok söyleyen çok yanılur), *Alma agatsdan irak duschmas* (Alma ağaçdan ırak düşmez), *Adem on docusi don* (Adem on, dokuzu don), *Sois soilemeck auuretlerung ischlemek erlerung* (Söz söylemek avretlerüŋ, işlemek erlerüŋ = Söz söylemak kadınların, çalışmak erkeklerin), vb.

Megiser'in gramerinden 60 yıl sonra, 1672'de, Almanya'nın

40 *yüc*: *güç* yerine
41 *sorduğumdan* yerine
42 *neste* "nesne, şey"
43 *givürmek* "getirmek, vermek"
44 razı olsun
45 *gösterdügünden* yerine

Brandenburg (Köln) şehrinde Macar diplomatı Jakab Nagy de Harsány'nin *Colloquia familiaria Turcico-Latina* adlı Türkçe-Latince konuşma kitabı yayımlanmıştır. Soylu bir aileden olan bu diplomat, İstanbul'da ve Türkiye'nin türlü yerlerinde 7 yıl kalmış, Türkçemizi öğrenmiş ve başkalarına da öğretmek için bu kitabı yazmıştır. Macar Türkologlarından G. Hazai tarafından işlenen ve yayımlanan[46] bu eserden birkaç cümle sunuyoruz: *Szabanuz hair olssun. Jassaba hair. Aksamünüz hair olssun. Getsenüz hair olssun. Allah razi olssun. Allah ssana ejlik virssen. Hoş gieldün, ssefa gieldün. Ej-missin, hos missin? Nedür halin? Sükur Tangrie, ehos.*

1680'de Viyana'da yayımlanan *Linguarum Orientalium, Turcicae, Arabicæ, Persicæ, Institutiones* adlı Osmanlı Türkçesi grameri Avrupa'da Türkoloji çalışmalarını başlatan ilk bilimsel eserdir. Leh asıllı Franciscı M. Meninski tarafından yazılan bu eserde Türkçe sözlerin yazımı için daha sistemli ve daha bilimsel bir yöntem izlenmiştir. Ünlüler *a, e, y (ı), i, o, ö, u* ve *ü* harfleriyle gösterilir. Ünsüzlerden *ç* ve *ş* aksanlı *ć* ve *ś* ile, *c* üzeri çizgili *c̄* ile, *hı* sesi *ch*, kalın *g* sesi *gh* ile, *y* sesi de *j* ile yazılır. Meninski ince *g* ve *k* seslerini *g* ve *k* harflerinin üzerine koyduğu küçük bir *i* harfiyle. geniz *n*'sini de *n* harfinden sonra çekilmiş bir çizgi ile belirtmiştir.



LINGUARUM ORIENTALIUM
TURCICÆ, ARABICÆ, PERSICÆ
INSTITUTIONES
SEU
GRAMMATICA
TURCICA,
IN QUA
Orthographia, etymologia, Syntaxis, prosodia, & reliqua eò spectantia exactè tractantur, exemplisque perspicuis illustrantur
&
CUJUS SINGULIS CAPITIBUS
PRÆCEPTA
LINGUARUM ARABICÆ ET PERSICÆ
Subjiciuntur
Accedunt nonnulla adnotatiuncula in Linguam Tartaricam, sive Turcicam, ex quo originem trahere videtur Turcica, & postrema Harmonica Conjugatio
Omnia ad'captum methodumque Nostratium concinnata
Operâ, typis, & sumptibus
FRANCISCI à MESGNIEN MENINSKI
SS Sep. Equitis Hierosolymitani, Sac. Cæs. Majest. Consiliarii,
ac linguarum Orientalium Interpretis primarii.

ALIA EXEMPLA PRIMÆ DECLINATIONIS.

A L I A.

46 G. Hazai, *Das Osmanicsh-Türkische im XVII. Jahrhundert*, Akademiai Kiadó, Budapest, 1973.



Sammlung Göschen

Türkisch-deutsches Gesprächsbuch

Von

Dr. J. Németh

a. o. Professor für türkische Philologie an der Universität Budapest



Berlin und Leipzig

G. J. Göschen'sche Verlagshandlung G. m. b. H.

1917

I.

عثمانلی لسانی.	**Die türkische Sprache.**[1])
تركجه بيلورميسكز؟	1. Sprechen Sie Türkisch?
هنوز لايقى وجهله قونوشه‌ميورم لكن قيصه بر مدت ايچنده تركجه‌يى اوكرنه‌جكمى اميد ايدرم.	2. Ich spreche noch nicht ganz gut, doch ich hoffe, daß ich in kurzer Zeit Türkisch erlernen werde. Das Türkische ist eine sehr schwierige Sprache.
تركجه غايت كوچ بر لساندر. خير افندم؛ فما تركجه دنيانك اك قولاى لسانيدر.	3. Nein, mein Herr; die türkische Volkssprache ist die leichteste Sprache der Welt.
حقكز وار، فقط اينجه ترك لسانى غايت كوچدر.	4. Sie haben recht; sehr schwer ist aber die feinere türkische Sprache.

1. osmanlý lisaný. 1. türkče bilirmisiniz? 2. henüz laiki vežhile konušámajorum, lakin kysá bir müddet iřinde türkčejí öjrenejejimi ümid eđerim. türkče güjet güč bir lisándyr. 3. háje efendim; kabá türkče dünjanýn en koláj lisanýdyr. 4. hakkynýz var, fakát inže türk lisný güjet güčlür.

1) S. Türkische Grammatik (Sammlg. Göschen Nr. 771). Einleitung.

Daha sonraki yüzyıllarda Türkoloji çalışmalarının hızlanması ile Avrupa'da basılan Türkçe gramer ve konuşma kitaplarının sayısı giderek daha da artmıştır. Latince, İtalyanca, Fransızca, Almanca ve İngilizce yazılan bu eserlerde Türkçe kelimelerinin yazımı için birbirlerinden az-çok

farklı yazıçevrimi sistemleri kullanılmıştır. Macar Türkologlarından Gy. Németh ile Fransız Türkoloğu Jean Deny de yazı devrimimizden önce yayımladıkları gramerlerinde Türkçe kelimeleri Latin alfabesi asıllı yazıçevrimi ile yazmışlardır.[47]

Testo turco

[c. 262 r.] (1) Carandassŭm Miser Michel enway sellam u senamden sŭnra malu(m) (2) olla kym benum usklŭflerŭmden we bazi esspaplerŭmden otŭri we: (3) nedikte ykenn sizun ellegŭzle baga bir mechtŭp gelŭp dinmissidi (4) kym mŭsstafa czelebinŭn bezirgani bir yachudyle gondŭrŭl: (5) miss idi: biz ani kayri kimseye we anda wasil ollan yachŭ: (6) dida mŭlachaze iderken; chaliya marciŭs ayenŭn uczŭn: (7) dzi gŭni bihamdullillachi sag essen dobrowinge *(sic)* wasil (8) oldŭgŭmŭszde: ewŭmŭzden we mŭsstafa czelebi nam babam: (9) we efendŭmden mechtupler buldŭm we zikir ollan yachudy (10) kym anŭnle usskuflerum go(n)durŭlŭlmiss *(sic)* idi. usskuflerŭmle (11) bille bunda dobrownikte buldŭm: ema messkŭr yachŭdyle (12) we ŭskŭflerŭmle: 6: alti sandŭk bessbasse we dzewz bŭl: (13) dŭm kym benŭm ewŭmden *(sic)* musstafa czelebi alŭp bab (14) tur diyŭ sattmak iczyn gondurmyssler ymyss: we (15) a(n)larŭn yanendze musstafa czelebinunn on yuk sofy (16) dachy godŭrdiler *(sic)* ydy kym anda satup yerene kŭmass (17) allausz: ssymdi ky chalde baga anda yetyssmeyŭp: ol (18) gondŭrdŭgy harŭn nachmiyesz nam yachŭdylle we: (19) nedige sagadek gondŭrdŭm: we beglere ŭ ducze dachi (20) mechtŭp yazdum we hem smarladum kym senu(n): ma: (21) rifetŭnle warŭp tesslym eyleye: lutf ydesis kym meskŭr (22) yachŭdi wasil oldukte ŭzerende maŭenetŭn ve him(m)etu(n) (23)

---

11) Erroneamente, in Ferr. 218, ho veduto in *adamisi* un doppio suffisso possessivo

Alessio Bombaci, *Una lettera turca in caratteri Latini del dragomanno ottomano Ibrahim al veneziano Michele Membre.*

---

47 Gy. Németh, *Türkische Grammatik*, Leipzig, 1916; Jean Deny, *Grammaire de la langue turque*, Paris, 1921.

Metnin normalleştirilmiş yazıçevrimi

(1) Karındaşum Miser[1] Michel envai selam u senamden sunra malum
(2) ola kim benüm üsküflerümden[2] ve bazı espaplerümden[3] ötüri Ve-
(3)nedikte iken sizün elingüzle banga bir mektup gelüp dinmiş-idi
(4) kim Mustafa Çelebinün bezirganı bir yahudile göndürül
(5)miş idi: biz anı kayrı[4] kimseye[5] ve anda vasıl olan yahu-
(6)dida mülahaze iderken; haliya[6] marcius[7] ayınun üçün-
(7)ci güni bihamdülillahi sag esen Dobrovnige[8] vasıl
(8) oldugumuzde evümüzden ve Mustafa Çelebi nam babam
(9) ve efendümden mektupler buldum ve zikir olan yahudi
(10) kim anunle üsküflerüm gö(n)dürülmiş[9] idi. üsküflerümle
(11) bile bunda Dobrovnikte buldum: em(m)a meskur[10] yahudile
(12) ve üsküflerümle: 6: altı sanduk besbase[11] ve cev(i)z bul-
(13)dum kim benüm evümden Mustafa Çelebi alup bab-
(14)tur[12] diyü satmak için göndermişler imiş: ve
(15) a(n)larun yanınca Mustafa Çelebinün on yük sofı[13]
(16) dahı gö(n)dürdiler idi kim anda satup yerine kumaş
(17) alasız: şimdi-ki hallde banga anda yetişmeyüp: ol
(18) göndürdügi Harun Nakmiyes nam yahudile Ve-
(19)nedige sanga-dek göndürdüm: ve beglere (v)ü duçe[14] dahı
(20) mektup yazdum ve hem s(ı)marladum kim senün ma-
(21)rifetünle varup teslim eyleye: lutf idesiz kim meskur
(22) yahudi vasıl oldukte üzerinde mavenetün[15] ve him(m)etün...

Kelimeler:

1) *Sayın, Bay,* 2) *yeniçeri zabitlerinin külahı,* 3) *esvap, eşya,* 4) *gayri,* 5) *kimsede* yerine?, 6) halen, şimdiki, 7) Mart, 8) mektupta, yanlış olarak, *dobrowinge,* 9) mektupta, yanlış olarak, *godurululmiss* (göndürülünmiş olabilir), 10) mezkûr, 11) kokulu hindistan cevizi, 12) *bab* "uygun", 13) *sof* "yün", 14) *duç* veya *düç* 3dük", 15) *mavenet* "muavenet".

Latin Alfabesi ve Eski SSCB'de Türk Dilleri

Latin alfabesi Eski SSCB'de konuşulan Türk dillerinin yazımında da kullanılmıştır. Bu diller içinde Latin alfabesi ile yazılan ilk dil Yakutça olmuştur. 1819'dan beri İslav (Kiril) alfabesi ile yazılmakta olan bu Türk dili için ünlü Yakut pedagogu S. A. Novgorod 1917'de 33 harften oluşan Latin asıllı yeni bir alfabe düzenlemişti. Yakutça 1917'den 1939'a kadar bu alfabe ile yazılmıştır.

Latin alfabesi ile yazılan ikinci Türk yazı dili, Azerîdir. Geçen yüzyılın ortalarında ünlü Azerî dramaturgu Mirza Fethali Ahundov Arap alfabesinin bırakılmasını, onun yerine Latin-İslav asıllı yeni bir alfabenin kabul edilmesini önermişti. Ancak, politik ve toplumsal şartlar o dönemde böyle bir girişimin değil gerçekleştirilmesine, tartışılmasına bile elverişli değildi. Azerî Türkçesinin yazımı için Latin asıllı bir alfabenin kabulü ancak Sovyet Devrimi'nden sonra mümkün olmuştur. Azerbaycan SSC'nde 1923-1924 yıllarında yayımlanan bir genelgede Latin asıllı yeni Türk (Azerî) alfabesinin kullanımının zorunlu olduğu bildiriliyordu. Bununla birlikte, yeni alfabe ancak 1925'te öğretimde kullanılmaya başlandı. 1926'da Bakû'da toplanan "SSCB I. Türkoloji Kongresi", gerek Azerî Türkçesinin, gerekse eski SSCB'de konuşulan bütün Türk dillerinin Latin alfabesi ile yazılması kararını aldı ve bu karar birkaç yıl içinde uygulamaya konuldu.

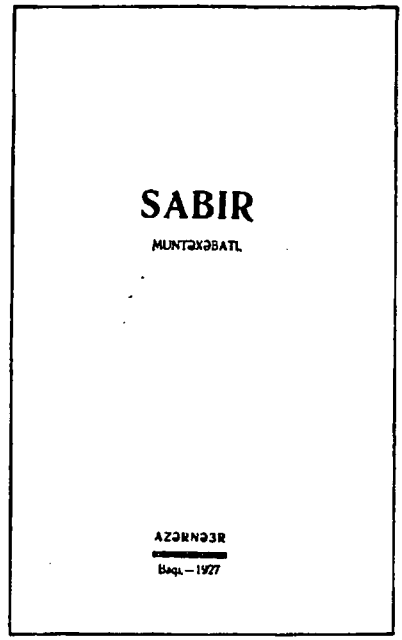
Eski SSCB'deki Türk dilleri aşağıda gösterilen yıllar arasında *Yangalif* (Yeni Alfabe) denilen Latin asıllı yeni alfabeleri ile yazılmıştır: Azerî (1925-1939), Karaçayca-Balkarca (1927-1939), Tatarca (1927-1939), Altayca (1928-1938), Kazakça (1928-1940), Karakalpakça (1928-1940), Kumukça (1928-1938), Nogayca (1928-1938), Türkmence (1929-1940), Hakasça (1929-1939), Kırgızca (1928-1940), Kırım Tatarcası (1929-1938), Başkurtça (1930-1940), Tuvaca (1930-1943), Uygurca (1930-1947), Gagauzca (1932-1952).

Sabir'in manzumelerinden:

İnsanmı sanırsan

Fele[1] özünü sen de bir insanmı sanırsan?
Pulsuz[2] kişi! insanlığı asanmı[3] sanırsan?

İnsan olanın cah-ü-celalı gerek olsun!
İnsan olanın devleti, malı gerek olsun!
Himmet dėmirem, ėvleri ali gerek olsun!
Alçak, ufacık dahmanı[4] samanmı[5] sanırsan?
Ahmah kişi! insanlığı asanmı sanırsan?



Her meclis-i alide sohulma tėz araya!
Sen dur ayaġ üste üste, dėme bir söz ümeraya!
Cayiz degil insanca danışmaġ füġeraya!
Devletlilere kendini yeksanmı[6] sanırsan?
Ahmah kişi! insanlığı asanmı sanırsan?

Feġr[7] ile ğina[8] ehline kim vėrdi müsavat?
Me'nade de suretde de var bunda münafat.
Öz fezlini pulsuz ėdemez kimseye isbat.
Bu mümtenii ġabil-i-imkanmı sanırsan?
Ahmah kişi! insanlığı asanmı sanırsan?

Get vur çekicin, işle işin çıkma zėyinden![9]
Meġsud[10] müsavat ise, ayrılma cėyinden![11]
Var nisbetin erbab-i-ğinaye ne şėyinden?
Bir abbası[12] gün müzdünü[13] milyanmı[14] sanırsan?
Ahmah kişi! insanlığı asanmı sanırsan?

Devletliyiz, elbette, şerafet de bizimdir,
Emlak bizimdirse, eşalet de bizimdir,
Divan bizim, erbab-i-hükumet de bizimdir,
Ölke derebeklik dėye, han-hanmı sanırsan?
Ahmah kişi! insanlığı asanmı sanırsan?

1) *fehle* "işçi", 2) *pulsuz* "parasız", 3) *asan* "kolay", 4) *dahma* "kulübe", 5) *saman* "mülk", 6) *yeksan* "eşit", 7) *fakr* "yoksulluk", 8) *gına* "zenginlik", 9) *zėyin* "kılık, görünüm", 10) *megsud* "maksat", 11) *cėy* "cay, yer", 12) *Abbasî* eski bir para birimi, 13) *müzd* "yevmiye, gündelik", 14) *milyan* "milyon"

Yangalif aşağı-yukarı 10 yıllık bir uygulamadan (bazı diller için bu süre birkaç yıl fazla olmuştur) sonra kaldırılmış, yerini Kiril asıllı yeni Türk alfabeleri almıştır.

Türkiye'de Yazı Devrimi

Türkiye'de Türkçenin yazımı için Latin alfabesinin kabulü fikri, bilindiği gibi, II. Meşrutiyet döneminde ileri sürülmüştür. Arap harfleri üzerinde yapılacak herhangi bir "ıslah"ın beklenen faydayı sağlayacağına inanmayan Celâl Nuri (İleri), Hüseyin Cahit (Yalçın) ve Kılıçzade Hakkı gibi aydınlar en kestirme yol olarak Latin harflerinin kabulünü teklif etmişlerdir. Türk basınında ve fikir âleminde 1910'dan itibaren tartışılan bu fikre, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Atatürk de taraftar olmuş ve 1 Kasım 1928'de yaptığı yazı devrimi ile bu düşüncesini gerçekleştirmiştir.

1928'de gerçekleştirilen yazı devrimi ile Türkçe, belgelerle izleyebildiğimiz 1300 yıllık tarihi boyunca ilk kez her sesinin, daha doğrusu her foneminin ayrı bir harfle gösterildiği mükemmel bir alfabeye kavuşmuştur.

Latin asıllı yeni Türk alfabesi, bilindiği gibi, bugün Kıbrıs ve Yugoslavya'da yaşayan Türklerce de kullanılmaktadır.

KIRIX SƟZ

"Zhongguo—nuroqun milləttin tərkip tapkan, nahayiti kəp ahaligə igə bir məmilkət." Zhonghua millətlirining tarihini, Zhongguo hər millət həlki ortak yaratkan. Xinjiang rayoni, tarihtin buyan məmilkitimizdiki nuroqun kerindax millətlər topluxup olturaklaxkan rayon. Bu kerindax millətlər uzun zamanlar muxu güzəl kəng ziminda əmgək kilip, yaxap kəlgən. Ular nəqqə ming yillik uzun zamanlar mabəynidə, əzlüksiz halda təjribə almaxturup, bir-birigə təsir kərsitip, bir-birini ilgiri sürüp, Xinjiang rayoni wə watinimiz tarihining tərəkkiyatiqa ortak tehpə koxkan.

Xinjiang rayonining məmlikitimizning baxka kisimliri bilən boloqan siyasiy, iktisadiy wə mədini alakiliri əng kam digandimu ikki ming yildin kəprək tarihka igə. Miladidin burunla dəlitimizning Hən sulalisi Balkax kolining xərki həm jənubidiki kəng rayonlarda məmuri organlarni təsis kiloqan. 8-əsirdə dəlitimizning Tang sulalisi dəwridiki məxhur xalri Li Bəy Balkax kolining jənubidiki Suyap dəryasi buyiqa jaylaxkan Suyapta tuoquloqan. Balkax kolining xərkiy həm jənubiy rayonliridiki Jungoqarlar dəlitimiz Uyrat Mongoqullirining kəqmən Kəbilisi idi. Qing sulalisining Jungoqar kəbilisini tinjitkanliqi dəlitimizning iqki məsilisi.

Məmlikitimizning feodallik jəmiyitidə, bəzidə bu millətning həkümranliri hakimiyət kursa, bəzidə u millətning həkümranliri hakimiyət kuroqan. Bundak əhwal dunyadiki baxka kəp millətlik məmlikətlərdimu daim uqrap turidu. Məyli kaysibir tarihiy dəwrdə bolsun, Xinjiang baxtin-ahir uluk watinimizning ayrilmas tərkiwiy kismi bolup kəlgən.

Sovet xiuzhengzhuyi sotsiyal jahan'girliri yaman niyət bilən, pəkət Hənzularning tarihila Zhongguo tarihi hesaplinidu dəwalidu, həm Zhongguoning qərbiy qigrisi Gənsu bilən Sichuən əlkisidin exip kətmigən dəp kapxiydu. Bu tamamən tarihni burmilap, uni əzlirining qətkə karita kengəymiqilik kilix siyasitini yoloqa koyux üqün hizmət kilduroqanlik.

Şinciangdin Qeziwelingan medini yadikarliqlar,
Medini yadikarliqlar Neşriyati: 1975 Beycing (Pekin) adlı eserin önsözü.

Doğu Türkistan'da Yazı Devrimi

Bugün Türk halkları içinde dillerini bizden sonra Latin asıllı yeni alfabeleri ile yazanlar, Çin Halk Cumhuriyeti'nin Sinkiang eyaletinde yaşayan Uygurlarla Kazaklardır. Son zamanlara kadar sadece Arap alfabesi ile yazılan Uygurca için 11 Aralık 1959'da 33 harften oluşan Latin asıllı yeni bir alfabe hazırlanmış ve Uygurca 1970'li yıllardan itibaren bu alfabe ile de yazılmaya başlanmıştır. Doğu Türkistan Kazakları da aynı yıllarda Uygur alfabesinden biraz farklı Latin alfabesini kabul etmişler ve dillerini bu alfabe ile yazmaya başlamışlardır.

KİRİŞ SÖZ

(1) "Joŋguo-nurġun millettin terkip tapḳan, nahayiti köp ahalige ige bir memliket." Joŋhua (2) milletliriniŋ tariḫini, Joŋguo her millet ḫelḳi ortaḳ yaratḳan. Şinciaŋ rayoni, tariḫtin buyan (3) memlikitimizdiki nurġun ḳèrindaş milletler topluşup olturaḳlaşḳan rayon. Bu ḳèrindaş milletler (4) uzun zamanlar muşu güzel keŋ ziminda emgek ḳilip, yaşap kelgen. Ular neççe miŋ yilliḳ uzun (5) zamanlar mabeynide, özlüksiz halda tecribe almaşturup, bir-birige tesir körsitip, bir-birini ilgiri (6) sürüp, Şinciaŋ rayoni ve vetinimiz tariḫiniŋ terekḳiyatiġa ortaḳ töhpe ḳoşḳan.

(7) Şinciaŋ rayoniniŋ memlikitimiziniŋ başḳa ḳisimliri bilen bolġan siyasiy, iḳtisadiy ve medini (8) alaḳiliri eŋ kam digendimu ikki miŋ yildin köprek tariḫḳa ige. Miladidin burunla dölitimiziniŋ (9) Hen sulalisi Balḳaş kölíniŋ şerḳi hem cenubidiki keŋ rayonlarda memuri organlarni tesis ḳilġan. (10) 8-esirde dölitimiziniŋ Taŋ sulalisi devridiki meşhur şairi Li Bey Balḳaş kölíniŋ cenubidiki Suyap (11) deryasi buyiġa caylaşḳan Suyapta tuġulġan. Balḳaş kölíniŋ şerḳiy hem cenubiy rayonliridiki (12) Cuŋġarlar dölitimiz Uyrat Moŋġullariniŋ köçmen ḳebilisi idi. Çiŋ sulalisiniŋ Cuŋġar ḳebili-(13)sini tincitḳanliġi dölitimiziniŋ içki mesilisi.

(14) Memlikitimiziniŋ feodallik cemiyitide, bezide bu milletniŋ hökümranliri hakimiyet ḳursa, bezide (15) u millletniŋ hökümranliri hakimiyet ḳurġan. Bundaḳ ehval dunyadiki başḳa köp milletlik memli-(16)ketlerdimu daim uçrap turidu. Meyli ḳaysibir tariḫiy devrde bolsun, Şinciaŋ baştin-aḫir uluḳ (17) vetinimiziniŋ ayrilmas terkiviy ḳismi bolup kelgen.

(18) Sovèt şiujeŋjuyi sotsiyal cahangirliri yaman nivet bilen, peḳet Henzulariniŋ tariḫila (19) Joŋguo tariḫi hèsaplinıau dewalidu, hem Joŋguoniŋ ġerbiy çigrisi Gensu bilen Siçuen ölkisi-(20)din èşip ketmigen dep kapşiydu. Bu tamamen tariḫni burmilap, uni özliriniŋ çetke ḳarita kèŋeymi-(21)çilik ḳiliş siyasitini yolġa ḳoyuş üçün ḫizmet ḳildurġanliḳ.

Uygurca Metnin Çevirisi:

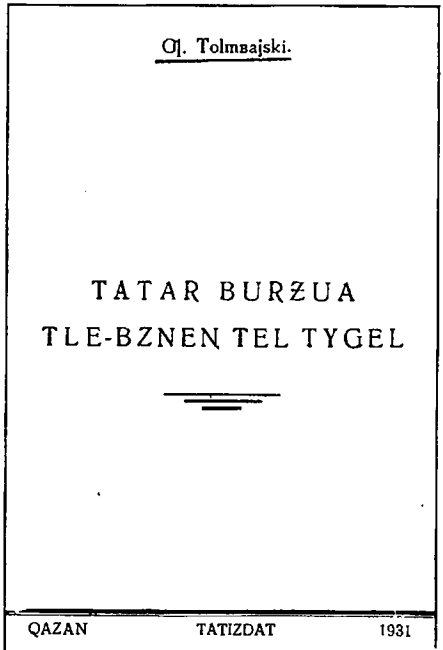
ÖNSÖZ

(1) "Çin, birçok ulustan oluşan, son derece çok nüfusa sahip bir ülke." Çin (2) uluslarının tarihini, Çin(deki) bütün uluslar(ın) halkı ortak (olarak) yaratmış(tır). Sinkiang bölgesi, tarihten bu yana (3) ülkemizdeki birçok kardeş uluslar(ın) bir araya gelip yerleştikleri (bir) bölge(dir). Bu kardeş uluslar (4) uzun zamanlar işte bu güzel (ve) geniş yerde çalışıp yaşaya gelmişler(dir). Onlar binlerce yıllık uzun (5) zamanlar içerisinde, ortak bir şekilde tecrübe alış-verişinde bulunup, birbirlerini etkileyip, birbirlerini ileri (6) götürüp, Sinkiang bölgesi bölgesi ve vatanımız tarihinin ilerlemesine ortak katkıda bulunmuşlar(dır).

(7) Sinkiang bölgesinin ülkemizin başka kısımları ile olan siyasi, iktisadi ve kültürel (8) ilşikileri en az iki bin yıldan daha çok (bir) tarihe sahip(tir). Milâttan önce devletimizin (9) Han sülalesi Balkaş gölünün doğusu ile güneyindeki geniş bölgelerde yönetim organları kurmuş(tur). (10) 8'inci yüzyılda devletimizin Tang sülalesi dönemindeki ünlü şairi Li Bey, Balkaş gölünün güneyindeki Suyap (11) ırmağı kıyısında kurulmuş Suyap' a doğmuş(tur). Balkaş gölünün doğu ve güney bölgelerindeki (12) Cungar'lar devletimiz Oyrat Moğollarının göçebe kabilesi idi. Çing sülalesinin Cungar kabile(13)sini zararsız hale getirmiş olması devletimizin iç sorunu-(dur).

(14) Ülkemizin feodal toplumunda bazan şu ulusun yöneticileri, bazan da (15) bu ulusun yöneticileri egemenlik kurmuşlar(dır). Böyle durumlar(a) dünyadaki başka çok uluslu ülke(16)lerde de her zaman rastlanır. Hangi tarihî dönemde olursa olsun, Sinkiang baştan sona büyük (17) vatanımızın ayrılmaz bir parçası olagelmiş(tir).

(18) Sovyet(ler) Birliği sosyal emperyalistleri kötü niyet ile, Çin tarihi sadece Hanzu (Çin) tarihinden (19) ibarettir diyebiliyor ve Çin'in batı sınırı Kansu ile Siçuen ülkesin(20)den öteye gitmez diye geveliyorlar. Bu, tarihi tamamen saptırıp, onu kendilerinin dışa (doğru) harita genişlet(21)me siyasetlerini uygulamaya koyma amacına yönelik (bir) çabadan ibarettir.



Ć. Tolmaajski.

TATAR BURŻUA
TLE-BZNEŋ TEL TYGEL

QAZAN TATIZDAT 1931

— 27 —

II

TLCELƏREBEŻ NƏRSƏNE AŋNAMЬJLAR.

Başlьjq Ćəlimçan Ibrahimoftan. Ul bit tarixcь da, tlce də. Ul tarixcь bularaq ələgə qədər Qəjym Nasьjrilar dəyren həm brnce rivolytsiə jllarьn şaqtьj tikşrde. Tlce bularaq ul tatar tlenең ćramatikasь əstndə eś'əy blən brgə, anьŋ tarixi yseşe turnda yzenең ujlarьn əjtə kilde. Ćəlimçan Ibrahimof məs'ələne nicek qujdь soŋ.

Ul tatar burzuasьna «Tatarlar arasьnda rivolytsiə xərəkətlərə» digən kitabnda bik ozaq tuqtaćan. Tatar burzuasь başlap jərye blən təzlgən «ittifaqi məslimin» partiəseŋə, anьŋ eşlərenə analiz jasaćan. Lakin anьŋ məs'ələgə jaqьn kilyendə də, bilgeləy biryendə də, analiz jasauьnda da tatar burzua xərəkətenең tərek-tatarcьlьq (panturkizm) blən baqlь buluь, anьŋ təp xərəkətə şunь ecenə alqan ikəne turnda ber syz də juq həm şuşь dərəs qaraşnь ytkəry də kyrnmi. Tatar burzuasь çitəkcelege blən «ittifaqi məslimin» partiəse təzlde. Anьŋ yzenə kyrə eşlərə də bar. Bu partiə həm anьŋ eşlərə tatar burzuaзьnьŋ tərek-tatarcь buluьnьŋ bik acьq faktlarь bulьp toralar. Lakin Ćəlimçan Ibrahimof anь kyrə almьj.

Tatar burzua xərəkəten dərəs anŋamau arqasnda ul, əlвəttə, tlgə də—tatar burzua ədəbi tlenə də bətnnəj jalqьş bəjə birə. Məsələn, 1922 nce jlda başlqan «Qəjym Nasьjri məçmyqəse» digən çiəntqta ul tatar tlenең yseşenə qarata bolaj jaza:

«Tormşnьŋ tamьr tiuyen dərəs sizy arqasnda вava (Qəjym Nasьjri turnda' syz вara) jaŋa ədəbi tatar tlenə

Tatar Burjuva Dili Bizim Dil(imiz) Değil(dir)

T(Ĭ)LÇĬLERĬBĬZ NERSENĬ AŊNAMIYLAR.

Başlıyk Ġalimcan İbrahimoftan. Ul bit tarihçı da, t(ĭ)lçĭ de. Ul tarihçı bularak eliġe ḳeder Ḳeyüm Nasıyrilar dewrĭn hem b(ĭ)r(ĭ)nçĭ rivolütsiye y(ı)lların şaḳtıy tikş(ĭ)rdĭ. T(ĭ)lçĭ bularak ul tatar t(ĭ)lĭniŋ gramatikası öst(ĭ)nde ĭşlew b(ĭ)len b(ĭ)rge, anıŋ tariḥi üsĭşĭ tur(ı)nda üzĭniŋ uyların eyte kildĭ. Ġalimcan İbrahimof mes'elenĭ niçĭk ḳuydı soŋ.

Ul tatar burjuasına "Tatarlar aras(ı)nda rivolütsiye ḫereketleri" digen kitab(ı)nda bik ozaḳ tuḳtaġan. Tatar burjuası başlap yörüwĭ b(ĭ)len töz(ĭ)lgen "ittifaḳ-i möslimin" partiyesĭne anıŋ ĭşlerĭne analiz yasaġan. Lekin anıŋ mes'elege yaḳın kilüwĭnde de, bilgĭlew birüwĭnde de, analiz yasawında da tatar burjua ḫereketĭniŋ törĭk-tatarçılıḳ (panturkizm) b(ĭ)len baġlı buluwı, anıŋ töp ḫereketĭ şunı ĭçĭne alġan ikenĭ tur(ı)nda bĭr süz de yuḳ hem şuşı dörĭs ḳaraşnı ütkerüw de kür(i)nmî. Tatar burjuası citekçĭlĭgĭ b(ĭ)len "ittifaḳ-i möslimin" partiyesĭ töz(ĭ)ldĭ. Anıŋ üzĭne küre ĭşlerĭ de bar. Bu partiye hem

anıŋ ĭşleriĭ tatar burjuasınıŋ töriĭk-tatarçı buluwınıŋ bik açık faktları bulıp toralar. Lekin Ġalimcan İbrahimof anı küre almıy.

Tatar burjua ḫereketiĭn döriĭs aŋnamaw arḳas(ı)nda ul, elbette, t(ĭ)lge de - tatar burjua edebi t(ĭ)liĭne de böt(ĭ)nney yalġış beye bire. Meselen, 1922'nçiĭ y(ı)lda bas(ı)lġan "Ḳeyüm Nasıyri mecmuġesi" digen ciyınt(ı)ḳta ul tatar t(ĭ)liĭniŋ üsĭşĭne ḳarata bolay yaza:

"Torm(ı)şnıŋ tamır tibüwĭn döriĭs sizüw arḳas(ı)nda baba (Ḳeyüm Nasıyri tur(ı)nda süz bara) yaŋa edebi tatar t(ĭ)liĭniĭ

DİLCİLERİMİZ NEYİ ANLAMIYORLAR?

Başlıyalım Galimcan (Alimcan) İbrahimof'tan. O hem tarihçi hem de dilci. O (bir) tarihçi olarak, şimdiye kadar, Kayyum Nasırî'ler devrini ve Birinci Devrim yıllarını çok iyi araştırdı. Dilci olarak (da) o Tatar dilinin grameri üzerinde çalışmakla beraber, onun tarihî gelişmesi hakkında kendi fikirlerini söyliye geldi. Galimcan İbrahimof (bakın) meseleyi nasıl (ortaya) koydu sonra.

O Tatar burjuvazisi üzerinde "Tatarlar arasında devrim hareketleri" adlı kitabında uzun uzadıya durmuştur. Tatar burjuvazisi(nin) ortaya çıkması ile kurulan "İttifak-ı Müslimîn" partisi (ve) onun faaliyetleri üzerinde analiz(ler) yaptı. Fakat onun meseleye yaklaşımında da, değerlendirişinde de, analizlerinde de Tatar burjuva hareketinin Türkçülük-Tatarcılık (Pantürkizm) ile bağlı olduğu, onun asıl hareketi(nin) işte bunu içine almış olduğu hakkında bir kelime bile bulunmadığı gibi bu doğru görüşe değinme de göze çarpmıyor. Tatar burjuvazisinin rehberliği ile "İttifak-ı Müslimîn" partisi kuruldu. Onun kendine göre (birtakım) işleri de var. Bu parti ve onun faaliyetleri Tatar burjuvazisinin Türkçü-Tatarcı oluşunun çok açık kanıtları olarak ortadadır. Fakat Galimcan (Alimcan) İbrahimof bunu göremiyor.

Tatar burjuva hareketini doğru (olarak) anlamadığı için o, elbette, dile de - Tatar burjuva edebî diline de büs-bütün yanlış değer veriyor. Örneğin, 1922 yılında basılan "Kayyum Nasırî Mecmuası" adlı derlemeler kitabında o Tatar dilinin gelişmesi konusunda şöyle yazıyor:

"Hayatın nabız atışını doğru (olarak) sezişi nedeniyle dede (Kayyum Nasırî'den söz ediliyor) yeni edebî Tatar dilini...

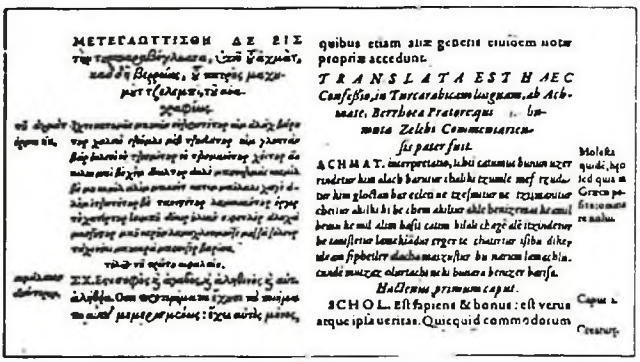
Grek Alfabesiyle Türkçe

Türkçenin veya Türkçe kelimelerin yazımında kullanılan ilk alfabelerden biri de Grek (Yunan) alfabesidir.

Bugünkü bilgilerimize göre Grek harfleriyle yazılmış en eski Türkçe kelimeler Ural nehrinin Türkçe adı olan *Yayık* ile eski Türklerin cenaze töreni anlamında kullandıkları *yoğ* kelimesidir. Bunlardan *Yayık* adı ilk olarak ünlü İskenderiyeli astronom, matematikçi ve coğrafyacı Ptolemaios tarafından 2. yüzyılda Δάιξ (*Dayıks*; kelime sonundaki *-s* Grekçe nominativus ekidir) olarak kaydedilmiştir. Aynı adı Bizanslı Menandros Protektor 6. yüzyılda Δαΐχ (*Dayih* veya *Dayik*) şeklinde yazar.


TVRCO GRAECIAE
LIBRI OCTO
A
MARTINO CRVSIO, IN ACADEMIA
Tybingensi Graco & Latino Professore
vtroque longe celebr.
QVIBVS GRAECORVM STATVS SVB IMPERIO
BASILEAE.




ΜΕΤΕΓΑΩΤΤΙΣΘΗ ΔΕ ΣΙΣ
quibus etiam aliæ genere eiusdem notæ
propriæ accedunt.
TRANSLATA EST HAEC
Confessio, in Turcarabicam linguam, ab Achmate, Berrhoea Prætorequi
Zelebi Commentariensis patre sui.
ΑCHMAT.
SCHOL.
Molesta quidē, hæc ad quæ in Græcis positionem nō nullis.
Caput 1.
Cæsarum.

Göktürklerin "cenaze töreni" anlamında kullandıkları *yoğ* kelimesi ise 576 yılında Göktürk hakanı Ektel'e gönderilen Bizans elçilik heyeti başkanı Valentinos'un Bizans'a dönüşünde yazdığı raporunda δοχια (*dohia*) biçiminde kaydedilmiştir. Burada *hi* ve *yota* (hi), Türkçenin *ğ* sesi için kullanılmış olmalıdır. Kelime sonundaki *-a* ise Grekçe ektir.

Karamanlı Türkçesi, Keşiş Antalyalı Serafeim Yeromonakhos'un *Yeni Hazne* adlı kitabının kapağı:



NEOS THISAUROS ANİLAN KİTAP,
YANE
YENİ HAZNE
Şimdi ilk evvel, Türk lisanına tefsir olunmuş, Ve Basmaya verilmiş ziade emek zahmetilen, Ve gayet Diorothos olunmuş,
ATALEYALI (Antalyalı)
SERAFEİM YEROMONAKHOSTAN.
VE İTİMATLİ KAYISERLİ, İKİ KARDAŞLARIN,
Yane hacı Dövletoğlu Avraam, Ve Yosifin Harç masraflariyilan Meydana geldi, Orthodoksos Hristianların kifaetlikleri için, Ve bu zikr olunan Kimselerin canlarının rahmetliği için.
MOTLU KAYISER MİTROPOLUTU, SADETLU
MUBAREK PARTHENİOZUN
ZEMANINDA.
VENEDİKDE AYANLARIN İZNİ(Y)ILAN
VORTOLİ ANTONİOSTAN. 1756
Cümleniz Hristosun İçine yörüyün.

Bizans tarihlerinin Türklerle ilgili bölümlerinde ve Batı Hun birliğine dahil Bulgar Türklerinden kalma dil yadigârlarında da Grek harfleri ile yazılmış Türkçe kişi adları, ünvanlar ve belirli bazı kelimeler (12 hayvanlı Türk takvimindeki hayvan adları ve sayılar gibi) vardır. Grek alfabesiyle yazılmış eski Tuna Bulgarları kitabelerinde (9. yüzyıl) zikrolunan *Omurtag, Tervel* vb. gibi Türkçe hükümdar adları ile *Bayan, Boyla, Bagatur* vb. gibi Türkçe ünvanlar bunlar arasındadır. Tuna Bulgarlarından kalma 9. yüzyıl dil yadigârları arasına ünlü Nagy-Szent-Miklós hazinesindeki taslardan biri üzerine yazılmış 9 kelimelik *Boyla Çaban* kitabesini de katabiliriz. Bizans ve eski Bulgar belgelerindeki Grek harfli Türkçe kelimeler ünlü Macar bilgini Gyula Moravcsik tarafından toplanmış ve yayımlanmıştır: *Byzantinoturcica,* II: *Sprachreste der Türkvölker in den byzantinischen Quellen,* Budapest 1943.

Osmanlıcanın veya Türkiye Türkçesinin Grek alfabesiyle yazılmış en eski örnekleri 16. yüzyıla aittir. Grek harfleri ile yazılmış en eski Osmanlıca (Türkçe) metin İstanbul patriği ünlü Gennadios Scholarios'un Fatih Sultan Mehmed'in emri üzerine hazırlamış olduğu Hıristiyan İtikatnamesidir. Patrik Gennadios'un bu itikatnamenin Grekçe metnini 1455 veya 1456 yılı başlarında hazırladığı biliniyor. Bu itikatname Verroria (Karaferye) kadısı Ahmed tarafından Türkçeye çevrilmiştir. Daha sonra Arap harfli Türkçe itikatname çevirisi Grek harfleri ile de yazılmıştır. Grek harfli bu Türkçe itikatnameyi kimin nerede hazırladığı bilinmiyor. Ancak, Avrupa bilim çevreleri bu eserden hemen haberdar olmuş ve Martin Crusius bu metni Latin harfli yazıçevrimi ile birlikte 1584'te yayımlamıştır: *Turcograeciae libri octo* (Basel 1584), II. Kitap, s. 107-119. Macar Türkologlarından Tibor Halasi Kun da Grek harfli bu Türkçe itikatnameyi dil bakımından incelemiş, Grekçe ve Latin yazıçevrimindeki hataları düzelterek eseri Macarcaya çevirmiştir (bkz. Tibor Halasi Kun, *Gennadios török hitvallasa*, KCsA I, Ek cilt, Budapeşte 1936, s. 139-247).

Yazıda Grek alfabesini en geniş ölçüde kullananlar, hiç şüphesiz, Ortodoks Hıristiyan inancına sahip Anadolulu Karamanlılar olmuştur. Yunanca bilmeyen Karamanlılar dinî ve dindışı konulardaki kitaplarını Grek alfabesiyle yazmışlar ve yayımlamışlardır. Grek harfli Karamanlı Türkçesi kitaplar 18. ve 19. yüzyıldan kalmadır. Bunların içinde en eskisi, ilk baskısı 1718'de İstanbul'da (diğer baskıları: Amsterdam 1743, İstanbul 1803 ve 1883) yapılmış olan *Gülzar-i iman-i Mesihi* adlı din kitabıdır. 18. yüzyıl başlarından 19. yüzyıl sonlarına kadar yani iki yüz yıl içinde İstanbul, Venedik, Atina, Viyana, Leipzig, Amsterdam, Bükreş gibi şehirlerde

basılmış Karamanlıca kitapların toplam sayısı 500'ü aşar. Karamanlıca eserlerin çoğu standart Türkçe ile değil, mahalli Karamanlı lehçesi iledir. Bu eserlerin dil özellikleri ünlü Macar Türkologu János Eckmann tarafından incelenmiştir: bkz. J. Eckmann, "Anadolu Karamanlı ağızlarına ait araştırmalar, I: Phonetica", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Dergisi,* VIII (1950), s. 165-200, "Yunan harfli Karamanlı imlâsı hakkında", *Türk dili ve tarihi hakkında araştırmalar,* Ankara 1950, s. 27-31. Aynı müellifin Karamanlı edebiyatı hakkındaki araştırması için *Fundamenta* II'deki makalesine bakılabilir (*Philologiae Turcicae Fundamenta,* II, Wiesbaden 1965, s. 819-835.)

Anadolu Karamanlıları, bilindiği gibi, Kurtuluş Savaşı sonrası yapılan mübadelede Yunanistan'a gönderilmişlerdir. Mübadele sırasında sayıları bir milyon civarında olan Karamanlıların yaşlıları Türkçe konuşup Türkçe yazmaktadırlar. Genç nesil ise, doğal olarak, Grekleşmiştir.

Bu yazımızda, Türkçeden başka dil bilmeyen Karamanlılarla, anadilleri Rumcanın yanısıra Türkçe de bilen, fakat Arap alfabesini bilmedikleri için Osmanlıca metinleri okuyamayan Türkiyeli Rumlar için yayımlanmış Grek harfli Türkçe kitaplardan birinden, 1891'de İstanbul'da yayımlanmış *Dustûr* (Düstur) adlı eserin I. cildinden bir sayfalık bir örnek vereceğiz. İstanbul'da *Anatoli* (Anadolu) gazetesi matbaasında basılmış olan bu eseri kimin hazırladığı bilinmiyor. *Anatoli* gazetesi, *Gazeta-yı Anatoli* adı ile 1840'ta İstanbul'da E. Misaelides tarafından kurulmuş olup Türkiye'de yayımlanan Yunan harfli ilk Türkçe gazetedir.

Grek alfabesinde Türkçenin *c, ç, hı, ı, j, ş, ö* ve *ü* seslerini gösterecek harfler bulunmadığından Grek harfli Türkçe metinlerde bu sesler için değişik harf çiftleri ve yazıçevrim işaretleri kullanılmıştır. Grek harfli Türkçe *Dustur*'da kullanılan yazıçevrim sistemi oldukça basittir: *dz = c, tz = ç,* noktalı *sigma = ş,* noktalı *pi = b, beta = v, gamma = ğ, y,* noktalı *omikron = ö, eta = i, ı, ou = u* ve *ü.*

Grek harfli metindeki eksikliklerin ikisi parantez içinde gösterilmiştir. *Huriye* (hürriye), *tekaful* (tekeffül) gibi diğer eksik veya hatalı yazılışlar, kolayca anlaşılabileceği için, ayrıca işaret edilmedi.


ΔΟΥΣΤΟΥΡ

ΔΖΙΛΔΙ ΕΒΒΕΛ

ΟΥΜΟΥΡΙ ΜΟΥΔΑΚΙΓΕΤ ΜΟΥΤΕΔΑΔΙΚ

ΚΑΒΔΒΙΚ ΒΕ ΗΙΖΑΜΑΤ

ΔΕΡΙ ΣΑΔΑΔΤΑΣ

1891.

KANONI ESASI
Memaliki Devleti Osmaniye

1. Madde. Devleti Osmaniye memalik ve kıtaatı hazıreyi ve eyalati mumtazeyi muhtevi, ve yekvucud olmagıle, hiç bir sebep ile tefrik kabul itmez.

2. Madde. Devleti Osmaniyenin paytahtı İstanbol şeheridir, ve şeheri mezkurin sair biladi Osmaniyeden ayrı olarak, bir gona imtiyaz ve maafiyeti yokdur.

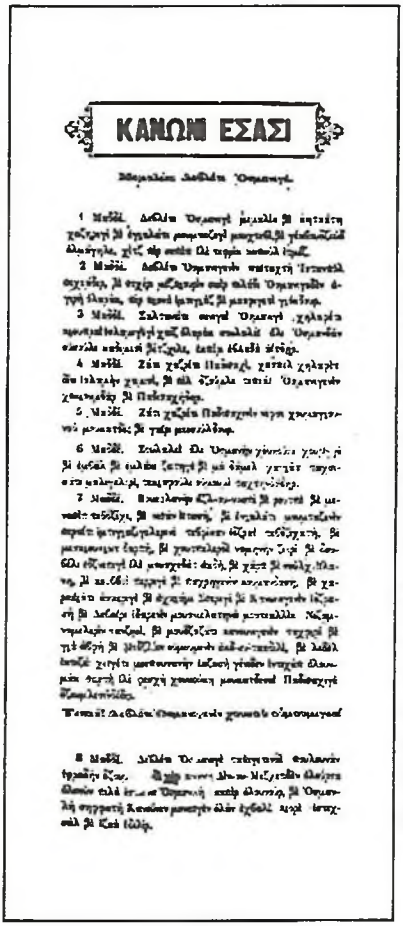
3. Madde. Saltanati seniyei Osmaniye hilafeti kübrai islamiyeyi haiz olarak sulalei ali Osmandan usuli kadimesi veçhile, ekberi evlada aitdır.

4. Madde. Zati hazreti Padişahı, hasbel hilafet dini islamın hamisi, ve bil cümle tebeai Osmaniyenin hökümdar ve Padişahıdır.

5. Madde. Zati hazreti Padişahinin nefsi humayunu mukatdes ve gayri meesuldur.

6. Madde. Sulalei ali Osmanın hukuki huriyye ve emval ve emlaki zatiye ve madamel hayat tahsisati maliyeleri, tekafuli umumi tahtındadır.

7. Madde. Vukelanın azl-unasbi ve rutbe ve menesip tevcihi, ve nişan iytası, ve eyalati mumtazenin şeraiti inıtiyaziyelerine tevfikan icrai tevcihatı, ve meskukat darbı, ve hutbelerde naminın zikri ve duveli ecnebiye ile muahedat akdi, ve harb ve sulh iylanı, ve kuvvei berriye ve bahriyenin kumandası, ve harakatı askeriye ve ahkami Şeriye ve Kanoniyenin icrası ve Devairi idarenin muamelatına mutealik Nizamnamelerin tanzimi, ve mucazati kanuniyenin tahfifi ve ya avfi ve Meclisi umuminin akd-u-taadili, ve ledel iktiza heyyeti meebusanın cazası yeniden intihab olunmak şartı ile feshi hukukı mukatdesei Padişahiye cümlesinde (n)dir.


ΚΑΝΩΝΙ ΕΣΑΣΙ

Α	α	alfa	a
Β	β	beta	b
Γ	γ	gamma	g
Δ	δ	delta	d
Ε	ε	epsilon	ē
Ζ	ζ	zeta	z
Η	η	eta	e
Θ	θ	theta	th
Ι	ι	iota	i
Κ	κ	kappa	k
Λ	λ	lambda	l
Μ	μ	mu	m
Ν	ν	nu	n
Ξ	ξ	ksi	x
Ο	ο	omikron	o
Π	π	pi	p
Ρ	ρ	ro	r
Σ	σ, ς	sigma	s
Τ	τ	tau	t
Υ	υ	upsilon	u, y
Φ	φ	fi	f
Χ	χ	kh, çi	kh,ç
Ψ	ψ	psi	ps
Ω	ω	omega	ō

Tebaayı Devleti Osmaniyenin huku(kı) umumiyesi

8. Madde. Devleti Osmaniye tabiyetinde bulunan efradın cümlesinde her hangı Din-u-Mezhepden olursa olsun biia istisna Osmanlı taabir olunur, ve Osmanlı sıffatı Kanunen muayyen olan ehvale göre istihsal ve izaa idilir.

Ermeni Alfabesiyle Türkçe

Türkçenin yazımında kullanılan alfabelerden biri de Ermeni alfabesidir. Türkçeyi Ermeni yazısiyle yazanlar Ukrayna-Polonya Ermenileri ile Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti tebası Ermeni asıllı vatandaşlarımızdır.

Doğu Anadolu ve Güney Kafkasya'daki Bagratid Ermeni devleti 11. yüzyıl ortalarında Selçuklu akınları ile yıkıldıktan sonra Ermenilerin büyükçe bir kısmı Gürcistan'a, Kilikya'ya ve Kırım'a göç etmişlerdi. Kırım'da, özellikle 13. ve 14. yüzyıllarda birçok Ermeni kolonileri vardı. Ermeni kolonilerinin belli-başlı merkezleri Kefe, Salgat ve Sudak şehirleri idi. Bunlardan sonuncusu, Kıpçak devletinin başlıca ticaret merkezlerinden biriydi. Rusya'ya, Bizans'a ve Mısır'daki Memluk devletine gidip gelen ticari mallar buradan sevk olunuyor ve dağılıyordu.

13. yüzyılda tamamiyle bir Türk ülkesi haline gelen Kırım'da, göçmen Ermeniler Kıpçak Türkleri ile devamlı ve sıkı bir ilişki içinde idiler. Ermeniler, Kıpçak Türklerine her şeyden önce ticari ilişkilerinde aracı ve yardımcı oluyorlardı. Belki de bu nedenle, göçmen Ermeniler, dinlerini, yazılarını ve birçok Ermenice terimleri muhafaza etmekle beraber, kendi dillerini bırakıp topluca Kıpçak Türkçesini, Kumanca'yı benimsediler. Kırım Ermenilerinin bir kısmı, kral I. Leos'un davetini kabul ederek Batı Ukrayna'ya, Galiçya'ya, gelip yerleşmişlerdir. Daha sonra ("Polonya Ermenileri" adı ile anılacak olan Ermeniler işte bunlar ve bunların torunlarıdır.) Ukrayna Ermenilerinin merkezi, 1496'dan itibaren, Kamenets-Podolsk şehri idi.

Yukarıda da belirttiğim gibi, Ukrayna-Polonya Ermenileri kendi dillerini bırakmışlar, Türkçe konuşup, yazmaya başlamışlardı. Din adamları da böyle idi. O kadar ki 19. yüzyıl sonlarında, 1883'te, Kamenets'e giden Kuşneryan adlı bir Ermeni dönüşünde yazdığı gezi izlenimlerinde Kamenets-Podolsk Ermenilerini bu yüzden kınamış ve "Bunlar kendi ince ve nazik dillerini, yurtlarını talan eden ve yıkan Tatarların kaba dili ile değiştirmişlerdir" demekten kendini alamamıştır. Ancak, Kuşneryan'ın bu ifadesinden, onun, Kamenets-Podolsk Ermenilerinin Türkçesini Moğolların

dili ile karıştırdığı anlaşılıyor.

Anadilleri olan Ermeniceyi kendi arzuları ile bırakıp Kıpçak Türkçesi (Eski Tatarca) ile konuşup yazan bu Ermenilerden Ermeni yazısı ile fakat Türkçe pek çok yazma eser ve belge kalmıştır. Bunlardan bir kısmı, Ukrayna Devlet Arşivi'nde bulunan ve 1559-1664 yıllarına ait olan Kamenets-Podolsk cemaati belgeleri, 1944 yılındaki Alman çekilmesi sırasında yanıp kül olmuşsa da bugün Viyana'da Mehitarist Kitaplığında, Viyana Millî Kütüphanesi'nde, Venedik Mehitarist Kitaplığında, Paris'te Millî Kütüphane'de, Breslav, Lvov ve Krakov şehirlerinde daha birçok yazma bulunmaktadır. Bu yazmaların çoğu, dinî eserler, vaaz ve dualar, Ermeni Cemaati mahkeme kararları, evlilik kayıtları ve noter senetleri gibi eser ve belgelerle tarih ve vekayinamelerdir. Ermeni Kıpçakçası dil yadigârları arasında bir Kıpçak Türkçesi grameri ile Ermenice-Kıpçakça-Fransızca bir sözlük de bulunmaktadır

Ermeni Kıpçakçası dil yadigârları Batılı Türkologların dikkatini çekmiş ve Jean Deny, Tadeusz Kowalski, Omeljan Pritsak, Edward Tryjarski ve Schütz gibi birçok Türkolog Ermeni Kıpçakçası üzerine önemli araştırmalar yayımlamışlardır. Bunlardan Tryjarski birçok yazma ve belge yayımlamış olduğu gibi Ermeni Kıpçakçasının mükemmel bir sözlüğünü de hazırlamıştır: *Dictionnaire Armeno-Kiptchak d'après trois manuscrits des collections viennoises,* I-IV, Warszawa 1968-1970. Son zamanlarda araştırma ve çalışmalarını Ermeni Kıpçakçası üzerinde yoğunlaştıran Türkologlardan biri de E. Schütz'tür.

Bu yazımızda, 1968'de Schütz tarafından yayımlanan çok önemli Ermeni Kıpçakçası bir vekayinameden, ünlü "Kamenets Vekayinamesi"nden bir örnek sunacağız. "Kamenets Vekayinamesi" Kamenets-Podolsk'ta meydana gelen olayları 15. yüzyıl ortalarından 17. yüzyıl ortalarına kadar günü gününe kaydeden bir vekayinamedir ve Kamenets papaz ailesinin dededen toruna ortaklaşa vücuda getirdikleri bir eserdir. Vekayiname aslında 15/25 Ekim 1560 tarihinden başlamakta ise de müellif kronolojik sırayı bozarak arada 1430'ların olaylarından da söz eder. Kamenets Vekayinamesi'nin iki yazma nüshası vardır: 1- Paris, 2- Venedik. Paris nüshası (Bibliothèque Nationale, Ermeni Yazmaları, No: 194) eksik olup Jean Deny tarafından yayımlanmıştır: *L'arménocoman et les "Ephémérides" de Kamieniec* (1604-1613), Wiesbaden 1957. Eserin Schütz tarafından yayımlanan Venedik nüshası (Mehitarist Kitaplığı, No: 1700) ise tamdır. Kamenets Vekayinamesinin 1430-1610 yıllarını kapsayan kısmı Ermenice, 1611-1624

yıllarını içine alan kısım Kıpçak Türkçesi, 1648-1652 yılları olaylarından söz eden kısmı ise yine Ermenicedir. Kıpçak Türkçesi ile yazılmış kısım yazmanın 74-160 sayfaları arasında olup 86 sayfa hacmindedir. Kamenets Vekayinamesi'nin Türkçe kısmının müellifi Kamenets papaz ailesinden Aksent (Auxent) Der Krikoroğlu'dur. Bu şahıs, 1613'te Türkiye'ye gelen Adam Gorski elçilik heyetine mütercim olarak katılmıştır; 1620-1621 Türk-Leh savaşlarının (Çuçora ve Hotin) da görgü tanığıdır.

Ermeni Kıpçakçasından başka bir de Ermeni Türkçesi ve onunla meydana getirilmiş bir edebiyat vardır. Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde, Kafkasya ve İran'da yaşayan Ermeni şair ve edebiyatçıları kendi yazıları ile fakat Türkçe ve Azerî lehçesinde eserler vermişlerdir. Ermeni yazısı ile Türkçe eserler şöyle tasnif edilebilir: 1- Ermeni âşıklarının (Ermeni söyleyişi ile *aşug*) eserleri, 2- Yazılı edebiyat ürünleri, 3- Çeviriler, 4- Gazete ve dergiler, 5- Mezar kitabeleri.

Ermeni *aşug*'ları İran, Türkiye ve Gürcistan olmak üzere üç ayrı ekole mensupturlar. İran ekolüne mensup lanlar Ermenice, Farsça ve Azerî Türkçesi ile, Gürcü ve Kafkas ekolüne mensup olanlar Ermenice, Gürcüce ve Azerî Türkçesi ile, Türk ekolüne mensup olanlar da Türkçe söylemişlerdir.

Bazı Ermeni yazar ve şairleri de manzum ve mensur yazılı edebiyat ürünleri bırakmışlardır. Bunlar içinde en önemlisi 17. yüzyılda İstanbul'da yaşamış olan ünlü Eremiya Çelebi Kömürciyan'dır (1648-1704). Ermeni edebiyatında 17. yüzyılın en büyük siması sayılan Kömürciyan Ermenice ve Türkçe pek çok eserin müellifidir. Kömürciyan tarih, coğrafya ve takvimler konusunda eserler vermiş, Ermeniceye ve Türkçeye çeviriler yapmıştır. Ermenice yazdığı *İstanbul Tarihi* ile *Yangınlar Tarihi* Türkçeye de çevrilmiş ve yayımlanmıştır (birincisi H. D. Andreasyan tarafından 1952'de).

Kömürciyan'ın *Hikâye-i Paris ve Vena* (manzum), *Kitap Hikâye-i Cihangir İskender Zülkarneyn* (manzum), *Ermeni Tarihi, Ahd-i Cedid* gibi Türkçe çeviri eserlerinden başka orijinal Türkçe telif eserleri de vardır. Bunlar arasında en önemlisi 1000 küsur mısradan oluşan *Yahudi Gelini* adlı manzum aşk hikâyesidir. Dörtlüklerle yazılmış olan bu eser 21 bölüme ayrılmıştır. Her bölümün başında Ermenice kısa bir özet vardır.

Biri tam biri eksik iki yazma nüshası olan bu manzum eserin New York nüshası (New York Public Library, Spencer Collection, Armenian Manuscripts No: 5) Kaliforniya Üniversitesi profesörlerinden Avedis Sanjian ile Viyana Üniversitesi profesörlerinden ünlü Türkolog Andreas Tietze tarafından yayımlanmıştır: *Eremya Chelebi Kömürjian's Armeno-Turkish*

Poem "The Jewish Bride", edited by Avedis K. Sanjian and Andreas Tietze, Akadémiai Kiadó, Budapest 1981. Kitap Kömürciyan'ın hayatı, şahsiyeti ve eserleri hakkında bilgiler veren bir girişten sonra, "Yahudi Gelini'nin yazıçevrimi ile metnini ve İngilizce çevirisini, gramer ve sözlüğünü ihtiva etmektedir. Bu kitaptan aldığımız bir parçayı, fotokopisi ve yazıçevrimi ile birlikte okuyucularımıza sunuyoruz.





Ol Mrkadanın çeşmi u nazari s. 25
Mudam Dimo yüzunde kalmışidi
Akli u hiyali sözunde idi
Ol dediklerına ah ire mi ya[1]

Didi gerçek mi bu senın sözlerın
Olacak mi bu cennet haberlerın
Ya olmuş mi bu cemuela[2] mekamın
Duşmi hiyalmi ki gyoz gyore mi ya

Sen bu sözlerını bir bir didikde
Cigercıgım olubdır pare pare
Katre katre damlar kan yüregımde
Bu kutsuz baş ola ki ire mi ya[3]

Çeşmım yaşi kan olub sil revan[4]
(Bu dunya heram u nimetile nan s. 26
Cismile canımi iderem kurban
Ol dini Masihe ruh ire mi ya)[5]

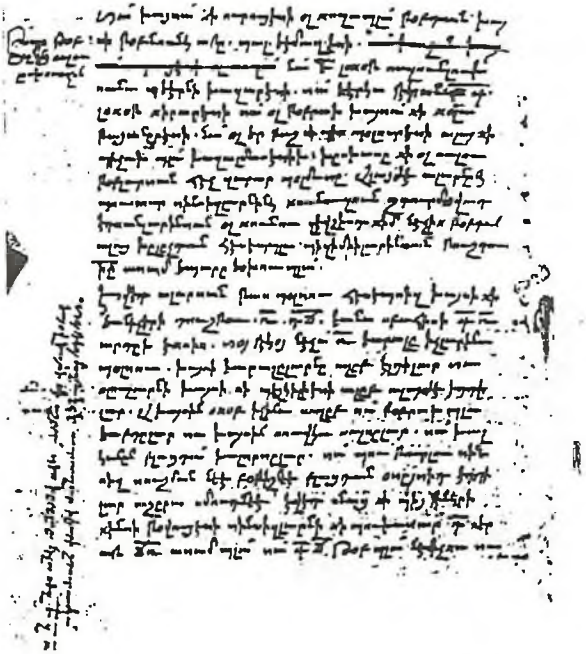
[1] Şair bu mısrada kelime oyunu yapıyor. Kendi adı *Eremiya* ile Türkçe *ire mi ya* (ere mi ya) arasında tevriye vardır.

[2] Bu kelime bir müstensih yanlışı olmalıdır. Tietze bunun *cennet-i âlâ*'dan bozma olabileceğini düşünüyor. Ancak, böyle de olsa bu mısrada vezin bozuktur (bir hece fazla). Fotokopide kelimenin ilk hecesi karalanmışa benziyor. İlk hece sayılmazsa geriye *muela* kalır ki bu da *muallâ*'dan bozma olabilir.

[3] Tevriye

[4] Vezin bozuk (bir hece eksik). *Sil-i revan* (seyl-i revan) olursa vezin de ifade de düzelir.

[5] Araştırmacı Turgut Kut, 26-30 Eylül 1983'te toplanan V. Millî Türkoloji Kongresi'ne "Ermeni Harfli Türkçe Kitaplar" konusunda bir bildiri sunmuş ve sonradan bu bildirinin iki bölümünü ayrı makaleler halinde yayımlamıştır: "Ermeni Harfleriyle Basılmış Türkçe Atasözleri Kitapları", *Türk Folkloru*, Sayı 53 (Aralık 1983), s. 5-6; "Ermeni Harfleriyle Basılmış Türkçe Halk Kitapları", *Halk Kültürü*, Sayı 1 (1984), s. 69-79.



YAZI ÇEVRİMİ VE ÇEVİRİSİ s. 142

1- Da hayda ki uruy-edi ol kula-bla toptan haysi

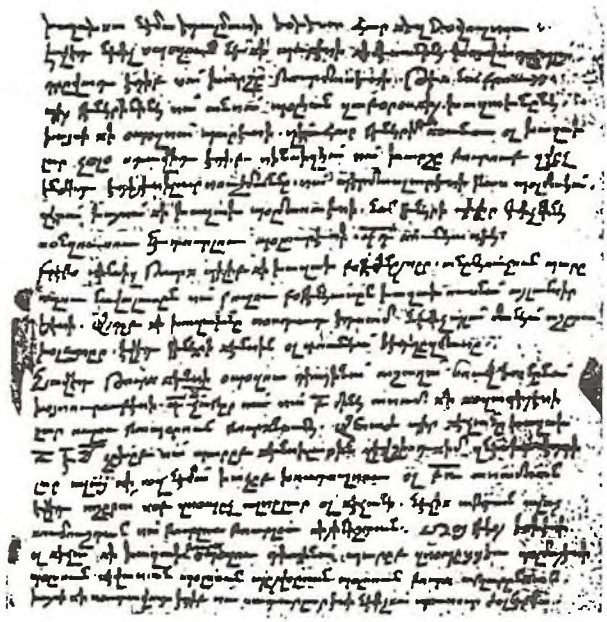
Turk toplarının ululuhu uçun

2- topnung atı bal-yemaz edi (iptal edilmiş: da haçan hay-
3- da uruy-edi ol kula) na 5 lokot uzunluh-
4- una yerni xazar-edi da yerga teran 2-3
5- lokot kirar-edi na ol yer taş kibik bolur-edi alay ki
6- biçah bla hazalmas-edih hısası ki ol ulu
7- toplardan heç zarar bolmadı alayce alarnıng
8- budur dinsizlarning k'unuzun şturmovat
9- etkanlarindan ol kunu zevşistkim neçik toptan
10- alay hılıçtan heseb-bla bizinkilarindan uştu
11- 28 adam barı yohu bla.
12- evet alardan tas boldu hesebsiz haysi ki
13- yaniçeri tuştu 1400 yana spahisi 3000
14- artıh eksik (sayfa kenarında: *Doytegoy multanlını surdular ilgari şturmga yayov haysi ki aşıra bek hırıldı neça kyez 5-6000) doytegoy neça 1000 yaralı içlarina*
15- boldu. haysi yaralılarnı alıp elt(t)ilar da
16- olularni haysi ki belgili-edi alıp alayce etti-
17- lar a haysin okop içina salıp da toprah bla
18- yaptılar da haysin suvga saldılar da hal-
19- ganın platsta haldırdılar da bu turlu din-
20- siz duşman nye potişnye platstan odıydit etti-
21- lar aşıra smutnye evet snats ki biy tengri
22- kendi tovuy-edi dinsizlarni ki bu-hadar 4 ker-
23- at 100.000 adam bla da 300 top bla nemiçka da

Türk toplarının
büyüklüğü hakkında

(1) Ve o toptan (bir) gülle attıkları zaman -ki o topun adı "balyemez" idi- (iptal edilmiş: ve o gülle ne zaman nereye düşse) yeri 5 kulaç uzunluğunda kazıyordu ve yere 2-3 kulaç derinlemesine giriyordu ve o yer taş gibi oluyordu, öyle ki (6) kılıçla (bile) kazamıyorduk. Kısacası, o büyük toplardan (bize) hiç zarar olmadı. Böylece, onların (8) yani dinsizlerin bütün gün (harf. gündüzün) yaptıkları hücumlardan, gerek top atışından gerekse kılıçla (ölenleri) hesaba katmak suretiyle, o günü bizimkilerden topu-topu (*harf.* varı-yoğu) 28 kişi öldü (*harf.* düştü).

(12) Fakat onlardan hesapsız (sayıda adam) telef oldu, öyle ki 1400 yeniçeri, sipahileri(nden) de aşağı yukarı (*harf.* az veya çok) 3000 (kişi) öldü. (Sayfa kenarında: bundan başka, Moldavyalıları yaya olarak hücum etmeleri için ileri sürmüşlerdi ki bunlar da pek çok, birkaç kere 5-6000, zayiat verdiler). Bundan başka, içlerinden 1000'lerce (kişi de) yaralandı. (15) Yaralıları alıp götürdüler ve (16) bilinen ölüleri de aynı şekilde alıp götürdüler. (17) (Ölülerin) bazısını hendek içine koyup (üstlerini) toprakla (18) örttüler ve bazısını da nehre attılar; kalanları da savaş alanında bıraktılar. Ve böylece dinsiz düşman(lar) savaş alanından (pek de) neşeli ayrılmadılar (*harf.* gayrimemnun olarak ayrıldılar), canları ziyadesiyle sıkkın olarak ayrıldılar. Gerçekten, (bu) dinsizleri yenilgiye uğratan Rabb(imiz) Tanrı'nın kendisiydi (sanki), öyle ki (bunlar) 4 kere 100.000 kişi ve 300 topla (bile) ne Lehlilere ne de



YAZI ÇEVRİMİ VE ÇEVİRİSİ s. 143

1- hazahka nema etalmadi yoh-esa har kyez t'ovuldu
2- evet nemiç obozu ne ki bar-edi kim-esaning huvatı-bla
3- tnvat etip de harşı turmas-edi tek naprud
4- biy tengrining da anda bolgan zaporoskiy hazahnıng
5- haysi ki obozda bar-edi zera har tengrining kunu ol hazah-
6- lar çolo stavit etip harşı turup zvıts-
7- ençit etiy-edilar duşmannı da bermaslar-edi tas bolmaga
8- zera hayda ki hazah bolmasa-edi na tengri bilir nemiçning
9- songusu ne turlu bolur-edi 3-4 k'unga deg
10- preto dinsiz turk bilip ki hazah potejnıydır anıng-uçun barı
11- ulu navalasın da potengasın hazah usna aylandir-
12- iy-edi aytıp ki hazahnı dostat etsam nemiç-bla manga aşıra
13- holaydır evet tengri kendin ol kunga yetgızmadı.

(1) Kazaklara hiçbir şey yapamadılar, tersine, her kere(sinde) yenilgiye uğradılar. Leh ordusu, bu haliyle, (düşmana) karşı koyamaz ve tutunamazdı. Ancak ve ancak, Rabb(imiz) Tanrının ve karargâhtaki Zaporozie Kazaklarının gücü ile (bunu yapabildiler). Çünkü, bu Kazaklar her Allah'ın günü düşmanla karşılaşıyor, onları savaşa zorluyor ve yenilgiye uğratıyorlardı ve böylece (düşmanın Lehlileri) yok etmesine imkân vermiyorlardı; (8) çünkü, eğer Kazaklar olmasaydı, 3-4 gün içinde Lehlilerin sonu ne olurdu, Tanrı bilir. (10) Dinsiz Türkler, Kazakların kuvvetli olduğunu bildiklerinden, ordularının büyük bir kısmını ve muazzam güçlerini Kazakların üzerine çevirmişlerdi. Diyorlardı ki "Eğer Kazaklarla başa çıkarsak, Lehlileri kolayca hallederiz". Fakat Tanrı kendilerine o günü göstermedi (*harf.* kendilerini o güne eriştirmedi).

BIBLIOTHECA ORIENTALIS HUNGARICA
XI.
E. SCHÜTZ

AN ARMENO–KIPCHAK CHRONICLE
ON THE
POLISH–TURKISH WARS IN 1620–1621

Son zamanlarda araştırma ve çalışmalarını Ermeni Kıpçakçası üzerinde yoğunlaştıran Türkolog E. Schütz tarafından 1968 yılında Budapeşte'de yayınlanan ve içinden birbuçuk sayfalık bir örnek sunduğumuz, *1620-21'deki Leh-Türk Savaşları Üzerine Ermeni Kıpçakçası ile bir Vekayiname*'nin takdim sayfası.



AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST 1968

Tanzimat döneminden başlayarak İstanbul'da Ermeni yazısı ile Türkçe birçok gazete ve dergi yayımlanmıştır. Bunlardan başlıcaları *Ahabir-i Konstantiniyye* (1855), *Ararad* (1869-1871), *Ceride-i Havadis* (1840), *Manzume-i Efkâr* (1866-1896), *Mecmua-i Havadis* (1852-1869), *Okkabaz* (1908), *Ruzname-i Muasır* (1876), *Takvim-i Vekayi* (1840-1841; aynı addaki resmî gazetenin Ermeni harfleriyle Türkçe edisyonu), *Terciman-i Efkâr* (1878-1884), *Zohal* (1855-1857), vb.

Ermeni harfleriyle Türkçe yayınlar bugün de devam etmektedir.

Ermeni alfabesi, Ermenilerin Hıristiyanlığı kabul etmelerinden aşağı-yukarı iki yüzyıl sonra 5. yüzyıl başlarında piskopos Mesrop (Maştotz) tarafından icadedilmiştir. Mesrop model olarak Grek alfabesini almış, fakat buna Pehlevî alfabesinden de birçok harf katmıştır. Mesrop ayrıca harflerin adlarını ve sırasını da değiştirmiştir.

Ermeni alfabesi 38 harften oluşur ve Grek alfabesi gibi soldan sağa yazılır. Küçük harflerin normal, Şegaker (1860'tan beri) ve Nodr olmak üzere üç farklı türü vardır.

BÜYÜK HARF	KÜÇÜK HARF			Harfin adı	Yazı çevrimi
	Normal	Şegaker (1860'tan beri)	Nodr		
Ա	ա	ա	ա	ip	a
Բ	բ	բ	բ	pen	p
Գ	գ	գ	գ	kim	k
Դ	դ	դ	դ	ta	t
Ե	ե	ե	ե	yeth	y,(e)
Զ	զ	զ	զ	za	z
Է	է	է	է	e	e
Ը	ը	ը	ը	it	ı
Թ	թ	թ	թ	to	t
Ժ	ժ	ժ	ժ	je	j
Ի	ի	ի	ի	ene	i
Լ	լ	լ	լ	lun	l
Խ	խ	խ	խ	kine	h (kh)
Ծ	ծ	ծ	ծ	dza	dz
Կ	կ	կ	կ	gen	g
Հ	հ	հ	հ	ho	h
Ձ	ձ	ձ	ձ	tza	ts
Ղ	ղ	ղ	ղ	ghod	(ğ)
Ճ	ճ	ճ	ճ	ce	c
Մ	մ	մ	մ	men	m
Յ	յ	յ	յ	he	h,y
Ն	ն	ն	ն	nu	n
Շ	շ	շ	շ	şa	ş
Ո	ո	ո	ո	vo	v,o
Չ	չ	չ	չ	tça	ç
Պ	պ	պ	պ	be	b
Ջ	ջ	ջ	ջ	çe	ç
Ռ	ռ	ռ	ռ	ra	r
Ս	ս	ս	ս	se	s
Վ	վ	վ	վ	vev	v
Տ	տ	տ	տ	dun	d
Ր	ր	ր	ր	re	r
Ց	ց	ց	ց	tso	ts
Ւ	ւ	ւ	ւ	hun	v
Փ	փ	փ	փ	pur	p
Ք	ք	ք	ք	ke	k
Օ	օ	օ	օ	o	o
Ֆ	ֆ	ֆ	ֆ	fe	f

Osmanlıların Arap Alfabesinde Reform Girişimleri

Yüzyıllarca hiçbir değişiklik yapılmadan Türkçenin yazımında kullanılan Arap alfabesi Tanzimat döneminde matbaacılık ve gazeteciliğin gelişmeğe başlamasıyle, öğrenilmesi zor, okumayı güçleştiren, eğitimi zorlaştıran ve Türkçe için yetersiz bir yazı olarak görülmeğe başlar. Yazı dilini sadeleştirme düşünce ve girişimlerine paralel olarak imlâda ve yazıda birtakım düzeltmeler yapmak gereği ilk kez 1860'lı yıllarda Münif Efendi (sonradan Paşa) tarafından ileri sürülmüştür.[48] Münif Efendi başkanı olduğu *Cem'iyyet-i İlmiyye-i Osmâniyye*'de 1862 yılında verdiği bir konferansta Arap alfabesinin Türkçe kelimelerin yazımında yetersizliğine dikkati çekmiş ve meselâ *elif-vav-nun* ile yazılan kelimenin üç türlü (*on, un, ün*), *kef-vav-re-kef* harfleriyle yazılan kelimenin de altı türlü (*körük, kürek, kürk, gevrek, körün, görün*) okunabileceğine işaret etmiştir. Münif Efendi, ayrıca, Arap harflerinin birbirinden farklı birçok birleşik şekilleri olması nedeniyle *nesih* yazı ile bir kitap basmak için en 500 tür, *talik* içinse bunun iki üç misli harfe ihtiyaç olduğunu belirterek bunun matbaacılar için ne büyük bir külfet olduğunu vurgulamıştır.

Münif Efendi'nin bu sorunun çözümü için önerdiği iki yol vardır: 1. harflerin altına-üstüne harekeler ve yeni işaretler koymak, 2. kelimeleri harfleri bitiştirmeden (yani, *hurûf-u munfasıla* ile!) yazmak. Münif Efendi, birinci yolun güçlüğüne işaretle ikincisini tercih ettiğini belirtir.

Münif Efendi'ninkine benzer bir reform önerisi Azerbaycan aydınlarından ünlü dramaturg Mirza Fethali Ahundzade tarafından yapılır. Ahundzade 1863'te İstanbul'a gelerek hazırlamış olduğu reform tasarısını Sadaret

---

48 Agâh Sırrı Levend, *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri,* TDK Yayınları: 182, Ankara, 1960, s. 153, 154. Ayrıca bakınız: Fevziye Abdullah Tansel, "Arap Harflerinin Islahı ve Değiştirilmeleri Hakkında İlk Teşebbüsler ve Neticeleri, 1862-1884", *Belleten,* sayı 66 (1963).

makamına verir.[49] Ahundzade'nin önerisi şudur: Arap harflerinin noktaları kaldırılmalı, kelimelerin gereğince telâffuz edilebilmesi için bazı yeni harekeler icadedilmeli ve bunlar yazıda harflerin aralarına alınmalıdır.



(1) La lettre f (e consonne) precede tous les mots commençant par une Voyelle à l'exception de a, â, ا ، آ ،
Exc. اوزبك ، اوسكودار ، اوتكدرمص ، اوجلوطلر
(*) guttural

HURÛF-U MUNFASILA ALFABESİ
(Islah-ı hurûf cemiyeti namına yayımlanan *Yeni Elifbâ*'dan)

Alfabe tablosu altındaki notta hemzeli elif'in *a* ve *â* dışındaki ünlülerden biri ile başlayan kelimelerin yazımında bu ünlülerin başına getirileceği belirtiliyor. Örnek olarak verilen kelimeler, sağdan sola doğru, *Anatolı* (yani Anadolu!) *Emirgan, İstinye* ve *Üsküdar*'dır.

Edebiyat-ı Cedide döneminde sürüp giden yazı dili tartışmaları sırasında alfabe değilse bile imlâ sorunları ele alınmıştır. Bu dönemde imlâda yenilikten yana olanların görüşleri şöyle özetlenebilir: 1. Arapça ve Farsça kelimelerin imlâsı değiştirilmeyerek olduğu gibi korunmalı, 2. Türkçe

49 A. S. Levend, s. 156.

kelimelerin yazımında ünlü harfleri (*elif, vav, ye*) bolca kullanılmalı. İmlâda reforma taraftar olanlar meselâ öteden beri Arapçadaki imlâsı ile *t-r-k* tarzında ünlüsüz yazılan *Türk* kelimesini *vav*'lı, yani *te-vav-re-kef* şeklinde, yazmayı önermişlerdir (Necib Asım, Veled Çelebi vb.). Ancak bu konudaki taassup öyle ileridir ki *Türk* kelimesini *vav* ile yazanlara derhal "vavlı Türk" adı takılmış ve bunlar alaya alınmıştır.





Ustte, *Islah-ı Hurûf Cemiyeti* tarafından yayınlanan ve *hurûf-u munfasıla*'yı öğreten kitabın kapağı: ELİFBA: Yeni elifba'nın muhassenâtı (Sonuna kadar dikkatle okumalı, biraz da düşünmeli)

HURÛF-U MUNFASILA İLE METİN ÖRNEĞİ

Âyândan edîb-i muazzam Abdülhak Hâmid Bey Efendi'nin yeni elifbâ hakkında mütâleaları:

1) Iṣlaḥ i ḥuruf cem'iyyetince intiḫab v(e) tertîb buyurulan
2) yeni elifbayi bir çoḳ ḫaṭavat i âtiyyeniṉ te'aḳıbıne müjde-
3) resân bir ḫaṭve i tereḳḳî 'ad iderim. Bu nümune i iştiġaliṉ
4) meziyyet v(e) mahiyyetini münaḳḳeḥen tavṣîf itmek içün - teşkîl i
5) sühulet - tenkîl i cehalet - 'unvanları ḫaṭırıma geliyor.
.....
6) Bu günki ṭarz i taḥrîrimizde, imlamızda, teṣadüf oluna-
7) gelen ṣu'ubetlere mebni türkce oḳuyub yazmaḳdan mefturen
8) feraġet iden bir Fıransızıṉ geçen gün bu yeni elifbayi .
9) beş altı deḳika zarfında tedḳîḳ ile - inşaallah çabuḳ
10) ögrenecegim - 'ibaresini yazıvirmiş olduġunı teḥaṭṭur
11) itdikce ıṣlaḥ i ḥuruf cem'iyyetiniṉ bu ḫuṣuṣda maṣruf olan
12) himmetini teḳdîr itmemek bence mümkin degildir. Teḳdîr ḫaddim
13) degilse tebrîk iderim efendim.
'ABDÜ-EL-ḤAḲ ḤÂMİD

Ne var ki 19. yüzyıl sonlarında Ahmet Vefik Paşa ve Şemseddin Sâmi sözlüklerinde birkaç türlü okunan *vav* ve *kef* gibi harflere noktalar ve işaretler koyarak kelimelerin doğru okunmasını sağlamak istemişlerdir. Ş. Sâmi *Kamus-ı Türkî*'sinde *u* için *vav, o* için üstü dalgalı çizgili *vav, ü* için bir noktalı *vav, ö* için de iki noktalı *vav* kullanmıştır. Bunun gibi *k*'yi *kef, g*'yi iki çizgili *kef, sağır nun*'u da üç noktalı *kef* ile göstermiştir. *Türk* kelimesine gelince, Şemseddin Sâmi, yaygın kullanışa uyarak, bu kelimeyi *vav*'sız yazmış, sadece *te* harfinin üzerine hareke koymakla yetinmiştir!

Hurûf-u Munfasıla Uygulaması

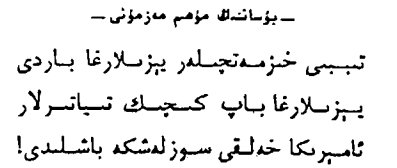
Meşrutiyet döneminde alfabe reformu konusundaki tartışmalar özellikle Birinci Dünya Harbi arefesinde yeniden yoğunlaşmıştı. Ali Nusret, *Tanin* gazetesinde ard arda yayımlanan yazıları ile (*Hurûf-u munfasıla, Elifbâ meselesi, Islah-ı hurûf meselesi* vb. gibi) imlâ harflerinin kullanımını artırmak gerektiği görüşü ile *hurûf-u munfasıla* yönteminin yararlarını telkine çalışıyordu. Celâl Sahir de aynı fikirde idi. 1913 yılında İstanbul basınında epeyce taraftar bulan *hurûf-u munfasıla* önerisi, nihayet I. Dünya Harbi başlarında Harbiye Nazırı Enver Paşa tarafından da benimsenmiş ve böylece bu yöntemin uygulanma imkânı belirmişti. Enver Paşa, "Ordu elifbası" veya "Hatt-ı cedid" adı da verilen ve harflerin bitiştirilmeden ayrı ayrı yazılması esasına göre hazırlanan *hurûf-u munfasıla* alfabesinin kullanılmasını orduya emretmişti. Orduda bir süre uygulanan bu alfabeden, muhaberatı, dolayısiyle de işleri geciktirdiği yolundaki haklı şikâyetler üzerine (şikâyetçilerin başında da Miralay İsmet, yani İsmet Paşa vardı!) vazgeçilmiştir.



Tahran'da Farsça-Türkçe (Azeri Türkçesi) olarak ayda bir yayımlanan VARLIK dergisinin kapağı

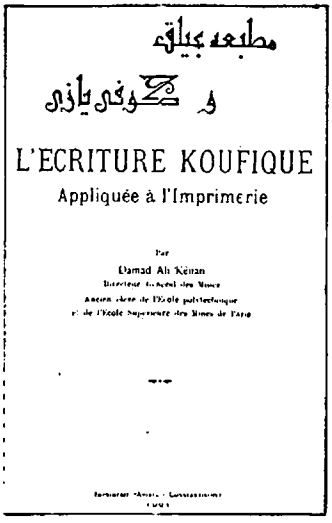
Pekin'de yayımlanan Uygurca *Ḫelḳ* dergisinin başlığı.
En üstte ünlüsü de yazılmış *ḪELḲ* (altında Latin harfleri ile aynı ad)
Altta: *Bu sanniŋ muhim mezmuni*
Tibbi ḫizmetçiler yėzilarġa bardi
Yėzilarġa bap kiçik tiyatirlar
Amerika ḫelḳi sözleşke başlidi!
(Bu sayının önemli yazıları:
Sağlık işçileri köylere gitti
Köylere giden küçük tiyatrolar
Amerika halkı konuşmağa başladı!)



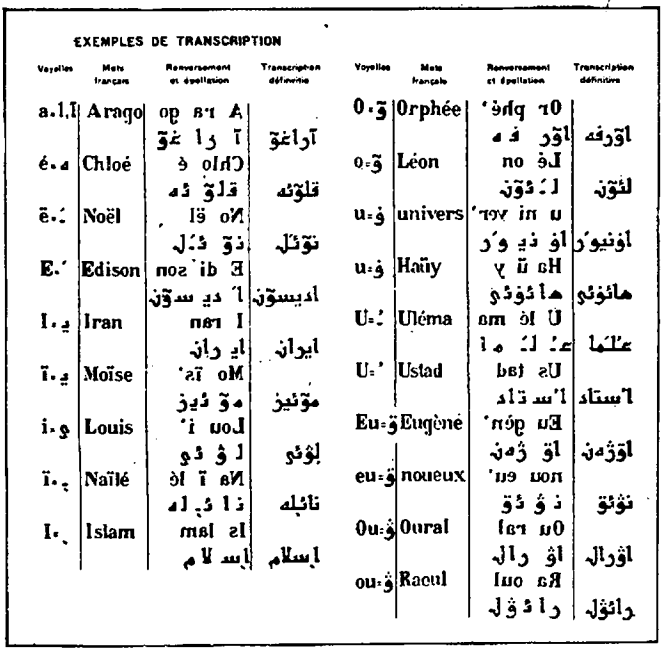


Hurûf-u munfasıla girişimi ile Arap, daha doğrusu Osmanlı alfabe ve imlâsında yapılmak istenilen değişiklikler, en iyi şekilde, "Islahat-ı hurûf cem'iyeti" namına 1334'te (1915-1916) İstanbul'da yayımlanmış olan *Yeni Elifba* adlı kitapçıktan öğrenilebilir. Bundan öğrendiğimize göre, *Hurûf-u munfasıla* alfabesinde 10 tanesi ünlü (a, â, i, î, ı, ü, o, u, û, ö), 34 tanesi ünsüz harf, biri de harf-i tarif *el* olmak üzere toplam 45 işaret vardır. Arapça *şedde*'li kelimelerdeki ünsüz iki kere yazılmak suretiyle gösterilir. Örneğin *ha,* şeddeli *te* ve *ye* ile yazılan Arapça *hattâ* kelimesi yeni yöntemle *ha-a-t-t-a* tarzında 5 harfle yazılır. Bununla beraber, bu yeni imlâ tarzının her zaman telâffuzu yansıttığı söylenemez. *Hurûf-u munfasıla* çok kere klasik imlâya sadıktır. Örneğin, *demek* yerine *dimek, ederim* yerine *iderim, istiyorum* yerine *isteyorım* yazılıyordu.

Hurûf-u munfasıla kendi içinde tutarlı da değildi. Her sesi tek işaret ile gösterme ilkesi kelime başındaki ünlülerin yazımında bozuluyordu. Şöyle ki kelime içi ve sonunda tek işaretle gösterilen *a* ve *â* dışındaki ünlüler kelime başında kendilerinden önce getirilen bir hemzeli elif ile yazılmak zorunda idiler. Örneğin, *Emirgân* gibi bir kelime *elif-he-m-i-r-g-â-n* tarzında yazılacaktı. Arapça terkiplerdeki harf-i tarif de, eskiden olduğu gibi, yani *hurûf-u şemsiyye* ile olan ünsüz benzeşmeleri belirtilmeden, daima *elif* ve *lâm*'dan oluşan özel ligatürü ile gösterilecekti.


مطبعه جيلك
و كوفي يازي
L'ECRITURE KOUFIQUE
Appliquée à l'Imprimerie
Par
Damad Ali Kénan

Yanda, Damad Ali Kenan'ın *Matbaacılık ve Kûfî Yazı* adlı kitabının kapağı...


EXEMPLES DE TRANSCRIPTION

Voyelles	Mots français	Renversement et épellation	Transcription définitive	Voyelles	Mots français	Renversement et épellation	Transcription définitive
a.l.l	Arago	op ra A	آراغو	o.و	Orphée	Or phé'	اورفه
é.ه	Chloé	Chlo é	قلوئه	o:و	Léon	Lé no	لئون
ë.:	Noël	No ël	نوئل	u:و	univers	u niv ver'	اونيور
E.'	Edison	E dis son	ادیسون	u:و	Haïy	H a ï y	هائوئي
I.ي	Iran	I ran	ایران	U::	Uléma	U lé ma	علما
ï.ي	Moïse	Mo ïz	موئیز	U:'	Ustad	Us tad	استاد
i.و	Louis	Lou i'	لوئي	Eu=و	Eugène	Eu jéne'	اوژن
ï.ئ	Naïlé	Na ï lé	نائله	eu=و	noueux	neu eu'	نوئو
I.ا	Islam	Is lam	اسلام	Ou=و	Oural	Ou ral	اورال
				ou=و	Raoul	Ra oul	رائول

Altta, Damad Ali Kenan Bey'in önerdiği kûfî yazı

Hurûf-u munfasıla'nın eleştirilecek yanlarından biri de Arapça kelimeleri hoyratça denilebilecek tarzda vokalize ederek tanınmaz şekillere soktuğu halde, Türkçede telâffuz edilmeyen *'ayn*'dan vazgeçememiş olmasıdır. Örneğin, *ilim, âlem* vb. gibi kelimelerin başındaki *'ayn* Türkçede hiç telâffuz edilmediği halde yeni yazıda da korunuyordu.

Hurûf-u munfasıla Arapça-Farsça kelimeleri vokalize ederek tanınmaz şekillere soktuğu, üç-dört ünsüz harfi ile yazılan kelimeleri böylece sekiz on harften oluşan uzun kelimeler haline getirdiği için klasik Osmanlı yazı ve imlâsına göre öğrenilmesi çok daha zor ve külfetli bir sistemdi. Üstelik tam anlamıyle fonetik bir yazı da değildi. Böylece, geç kalmış ve ölü doğmuş bir girişim olarak kaldı.

Doğu Türkistan'da Alfabe Reformu

Çin Halk Cumhuriyeti'nin Sinkiang Uygur Muhtar Bölgesi'nde (Doğu Türkistan'da) yaşayan Uygurlar da yüzyıllardan beri kullandıkları Arap alfabesinde reform yapmışlar, bu alfabeyi kendi lehçeleri için elverişli ve kolay öğrenilir bir duruma getirmişlerdir.

Tadil edilmiş Arap asıllı Uygur alfabesinde *sat, dat, tı, zı, zel* ve üç noktalı *se* (peltek *se*) harfleri ile *ha* harfi yoktur. *Ha* ile yazılan Arapça asıllı kelimelerdeki bu ses *he* ile yazılır. Geniz *n*'si Eski Osmanlıcada olduğu gibi, üç noktalı *kef* ile gösterilir. Arapça ve Farsça asıllı kelimelerin imlâları bozularak bu kelimelerin bütün ünlüleri kendi özel harfleri ile yazılır. Bu sistemin *hurûf-u munfasıla* sisteminden ayrıldığı nokta harflerin ayrı değil bitişik yazılmasıdır. *Ayn* harfi de yoktur.

Ünlülere gelince, Yeni Uygurca ünlü sistemindeki her ünlü için ayrı bir harf vardır: Klasik Osmanlı sisteminden farklı noktalar şunlardır: *i* ünlüsü noktasız *ye* ile, *o* ve *ö* ünlüleri *vav*, fakat *u* ve *ü* ünlüleri harekeli (ötreli) *vav* ile yazılır. Üç noktalı *vav* ise çiftdudak sızıcısı *w*'yi temsil eder. Noktaları üstüste konulmuş *ye* kapalı *e* (*é*) ünlüsünü, *he* harfi ise Osmanlıcada olduğu gibi, açık *e* ünlüsünü yazmakta kullanılır. Kelime başındaki ünlüleri yazmak için ünlü harfinin önüne *hemze* getirilir. *Med*'li *elif* yoktur.

Kazak alfabesi de genel olarak Uygur alfabesi gibidir. Belli başlı farklar şunlardır: Kazak alfabesinde *gayn* harfi yoktur, kalın *g* sesi *ayn* ile yazılır; kelime başındaki ünlü harflerinden önce *hemze* konulmaz.

Hurûf-u munfasıla ile mukayese edilirse, Doğu Türkistan Uygurlarının reformu Arapçaya mahsus sesleri temsil eden *ayn, sat, dat, tı, zı,* vb. gibi harfleri sistemden çıkarması bakımından Türkçe için daha uygun ve elverişlidir. Biricik kusuru *o* ile *ö*'yü ve *u* ile *ü*'yü ayırt etmemesidir.

COĠRAPİYE SAWADİ

ŞİNCYAŊ UYĠUR APTONOM RAYONİ

1. Şincyaŋ Uyġur Aptonom Rayoni memlikitimiz boyiçe yer meydani

2. eŋ çoŋ bir ölke. Heywetlik Tyanşan tėġi uniŋ otturisida

3. toġrisiġa sozulup yatḳan bolup, Şincyaŋni cenubi ḳisimdiki

4. Tarim oymanliġi we şimali ḳisimdiki Cuŋġariye oymanliġidin

5. ibaret ikki ḳisimġa bölüp turidu; Ḳara Ḳurum tėġi, Küenlun

6. tėġi we Altay tėġi yene cenubi we şimali tereptin uni

7. ḳuçaḳlap turidu.

8. Şincyaŋda yil-boyi ḳar ėrimeydiġan igiz çoḳḳilar nahayiti

9. nurġun. Cuŋgu-Pakistan çėġrisidiki Çoa-ori çoḳḳisi dėŋiz

10. yüzidin 8 miŋ 611 mėtir igiz; Turpan oymanliġi bolsa, dėŋiz

11. yüzidin töwen, oymanliḳniŋ cenubi ḳismidiki Aydiŋ-kölniŋ



شىنجياڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى

1 شىنجياڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى مەملىكىتىمىز بويىچە يەر مەيدانى
2 كەڭ چوڭ بىر ئۆلكە. مەيۋەتلىك تيانشان تېغى ئۇنىڭ ئوتتۇرىسىدا
3 ئوخشاش سوزۇلۇپ ياتقان بولۇپ، شىنجياڭنى جەنۇبىي قىسمىدىكى
4 قارىم ۋېيانلىقى ۋە شىمالىي قىسمىدىكى جۇڭغارىيە ئويمانلىقىدىن
5 ئىبارەت ئىككى قىسىمغا بولۇپ تۇرىدۇ؛ قارا قۇرۇم تېغى، كۇئېلۇن
6 تېغى ۋە ئالتاي تېغى يەنە جەنۇبىي ۋە شىمالىي ئەرەپنى ئۇنى
7 قۇچاقلاپ تۇرىدۇ.
8 شىنجياڭدا يىلبويى قار ئېرىمەيدىغان ئىگىز چوققىلار ناھايىتى
9 تۇرغۇن. جۇڭگو-پاكىستان چېگرىسىدىكى چوغائورى چوققىسى دېگىز
10 يۈزىدىن 8 مىڭ 611 مېتر ئىگىز؛ تۇرپان ئويمانلىقى بولسا، دېگىز
11 يۈزىدىن تۆۋەن، ۋېيانلىقنىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى ئايدىڭكۆلنىڭ
12 سۈيىنىڭ يۈزى دېگىز يۈزىدىن 154 مېتر تۆۋەن. تيانشان تاللىغى
13 تاغلىرىنىڭ يانباغرىلىرىدىكى ئورمانلار بۈك-باراقسان بولۇپ، ئوت-
14 چۆپلەر كىملەپتەك ياپ-يېشىل ئۈسۈپ تۇرىدۇ؛ تەكلىماكان قۇملۇقى
15 بولسا، پايانسىز دولقۇنسىمان سوزۇلۇپ كەتكەن قۇم بارخانلىرىدىن
16 ئىبارەت. ئوخشاش بولمىغان بۇ كۆرۈنۈشلەر شىنجياڭنىڭ ئاجايىپ
17 گۈزەل مەنزىرىسىنى ھاسىل قىلىدۇ.

12. suyiniŋ yüzi dėŋiz yüzidin 154 mėtir töwen. Tyanşan Altay
13. taġliriniŋ yanbaġiliridiki ormanlar bük-baraḳsan bolup, ot-
14. çöpler kimḥaptek yap-yėşil ösüp turidu; Teklimakan ḳumluġi
15. bolsa, payansiz dolḳunsiman sozulup ketken ḳum barḥanliridin
16. ibaret. Oḥşaş bolmiġan bu körünüşler Şincyaŋniŋ acayip
17. güzel menzirisini ḥasil ḳilidu.

COĞRAFYA DERSİ

SİNKİANG UYGUR OTONOM BÖLGESİ

1. Sinkiang Uygur Özerk Bölgesi memleketimiz içinde yüz ölçümü
2. en büyük bir ülke. Heybetli Tiyanşan Dağı onun ortasında
3. doğru bir şekilde uzanıp, Sinkiang'ı güney kısmındaki
4. Tarım çukuru ve kuzey kısmındaki Cangarya çukurundan
5. ibaret iki kısma böler; Kara Kurum Dağı, Küen-lun
6. dağı ve Altay dağı da güney ve kuzey taraf(ın)dan onu
7. kucaklar.
8. Sinkiang'da yıl boyunca kar(ı) erimeyen yüksek doruklar pek
9. çok(tur). Çin-Pakistan sınırındaki Çoa-ori doruğu deniz
10. yüzünden 8 bin 611 metre yüksek(tir); Turfan çukuru ise, deniz
11. yüzünden alçak(tır), çukurun güney kısmındaki Aydın-göl'ün
12. suyunun yüzü deniz yüzünden 154 metre alçak(tır). Tiyanşan (ve) Altay
13. dağlarının yamaçlarındaki ormanlar sık ve kadife yeşili olup, çayır
14. ve çimenler ipek gibi yemyeşil bitmiştir; Taklamakan çölü (*harf.* kumluğu)
15. ıse, uçsuz-bucaksız dalgalar misali uzanıp giden kum tepelerinden
16. ibaret(tir). Benzer olmayan bu görünümler Sinkiang'ın şaşılası
17. güzel manzarasını meydana getirir.

Kiril (İslav) Alfabesi ile Türlü Türkçeler

Osmanlıca ve Türkiye Türkçesi dışındaki Türk dil ve lehçelerinin yazımında Arap alfabesinden sonra en geniş ölçüde kullanılan bir alfabe de Kiril veya İslav alfabesidir.

Bugün Rusça, Ukraynca, Beyaz Rusça, Bulgarca, Makedonca, Sırpça gibi İslav dillerinin yazımında kullanılan Kiril alfabesi Selanikli rahip kardeşler Konstantinos ile Methodios'un (daha sonra Aziz Kiril ve Methodios) 9. yüzyılın ikinci yarısında Grek alfabesini örnek alarak düzenlemiş oldukları iki İslav alfabesinden (*Glagolitic* ve *Cyrillic*) biridir.

860'larda Moravya prensi Rostislav'ın ricası üzerine Bizans tarafından Moravya'ya gönderilen misyoner heyetinin başında aynı zamanda bir bilgin ve diplomat olan Konstantinos (Kiril) ile kardeşi Methodios bulunuyordu. Bunlar, Grek alfabesini esas alarak sonradan *Glagolitic* ve *Cyrillic* diye anılan iki alfabe düzenlemiş ve 20 yıl gibi kısa bir zaman zarfında İncil'i ve diğer birçok dinî metinleri Eski Kilise İslavcası denilen Makedonca-Bulgarca kökenli en eski İslav yazı diline çevirmişlerdir. Eski Kilise İslavcası 10. ve 11. yüzyıllarda gerek güney (Makedonya, Bulgarya)

а	*a*	и	*iy, ıy*	р	*r*	ш	*ş*
э	*ä*	й	*y*	с	*s*	щ	*şç*
б	*b*	к	*k*	т	*t*	ъ	*kalınlık işareti*
в	*v*	қ	*ķ*	у	*w, uw, üw*	ы	*ı*
г	*g*	л	*l*	ұ	*u*	і	*i (kısa i)*
ғ	*ġ*	м	*m*	ү	*ü*	ь	*incelik işareti*
д	*d*	н	*n*	ф	*f*	э	*e*
е	*e*	ң	*ŋ*	х	*ḫ (gırtlaksı)*	ю	*yu*
ё	*yo*	о	*o*	h	*h (soluksu)*	я	*ya*
ж	*j*	ө	*ö*	ц	*ts*		
з	*z*	п	*p*	ч	*ç*		

Kazak alfabesi

gerekse Batı (Moravya, Bohemya, Pannoniya) İslavlarının ortak yazı dili olarak kullanılmıştı.

Glagolitik alfabe Grek alfabesinin kürsiv (bitişik ve işlek), Kiril alfabesi ise aynı alfabenin majiskül harflerle ve ayrı ayrı yazılan türünden çıkmıştır. Aziz Kiril, Eski Kilise İslavcasına mahsus olan ve Grek alfabesinde karşılığı bulunmayan sesler için bazı harfler icat etmiş ve bunları yeni alfabeye katmıştır.

а	a	з	*z*	о	*o*	х	*ḫ (gırtlaksı)*
б	b	и	*i*	ө	*ö*	h	*h (soluksu)*
в	v	ы	*ı*	п	*p*	ч	*ç*
г	g (kalın)	j	*y*	р	*r*	ҷ	*c*
ғ	ğ	к	*k*	с	*s*	ш	*ş*
д	d	к	*g (ince)*	т	*t*		
е	ekapalı e)	л	*l*	у	*u*		
ə	e (açık e, ä)	м	*m*	ү	*ü*		
ж	j	н	*n*	ф	*f*		

Azerî alfabesi

Eski Kilise İslavcasınm yazımında kullanılan Kiril alfabesi, zamanla, kullanıldığı bölgeye veya İslav diline göre, ufak-tefek değişikliklere uğramıştır. Öyleki, bugünkü Rus, Ukrayn, Beyaz Rus, Bulgar, Makedon ve Sırp-Hırvat alfabeleri arasında, harf sayısı ve türü bakımından önemli farklar vardır.

Modern Rus alfabesi 32 harften oluşur. Bunlardan ikisi, aslında, harf değil, işarettir: İncelik veya yumuşaklık işareti *(myagkiy znak)* ile kalınlık veya katılık işareti *(tvyordıy znak).* İncelik işareti kendinden önceki ünsüzün ince veya yumuşak *(palatal)* olduğunu, katılık işareti ise, tersine, o ünsüzün palatal olmadığını ve hecenin onunla sona erdiğini gösterir. Katılık işareti, bir bakıma, bizdeki eski *ayın* ve *hemze*'nin yerini tutan kesme işareti gibidir.

Kiril Alfabesi ve Türk Dilleri

Bugün eski SSCB'deki bütün Türk dilleri Kiril alfabesi ile yazılmaktadır.

Kiril alfabesi ile yazılan ilk Türk dili de Çuvaşça olmuştur. Eski Bulgar Türklerinin torunları olan ve öteden beri Volga-Kama bölgesinde yaşayan Çuvaşların yazıları yoktu. XVIII. yüzyıl başlarında Hıristiyanlığı yaymak için Çuvaşlara giden Rus misyonerleri bu dili Rus harfleri ile yazdılar.

1769'da Rus Bilimler Akademisi'nce yayımlanan ilk Çuvaşça gramerde Çuvaşça için 35 harften oluşan bir alfabe kullanılmıştır.[50] Bu harflerin 31'i Rus alfabesinden, bir tanesi de (*g* harfi) Latin alfabesinden alınmıştı. Geri kalan 3 işaret ise çift harflerle oluşturulmuş birleşimlerdi. Bu tarihten aşağı yukarı yüz yıl sonra, 1871'de, Çuvaşların ilk hocaları sayılan İvan Yakovleviç Yakovlev, Çuvaşça için İslav asıllı yeni bir alfabe düzenledi. Çuvaşça 1938'e kadar, zaman zaman ufak-tefek değişikliklere uğrayan bu alfabe ile yazıldı. Bugünkü Çuvaş alfabesi 1938'de düzenlenmiştir ve 36 harften oluşur.



Turkolojinin kurucusu
Dr. Wilhelm Radloff

Аа	Кк	Тт
ҫ	Ҡҡ	Дд
Ӓӓ	Хх	Чч
ӧ	Бб	Ҷҷ
Ее	Гг	Цц
Ээ	ғ	З
Оо	Ҕҕ	Сс
Ӧӧ	ҕ	Зз
Өө	Һһ	Шш
Ёё	Ң	Жж
Ыы	Јј	Пп
ы	Ј	Бб
Іі	Ӷӷ	б
Ӏӏ	Ӊӊ	Фф
Уу	Рр	Вв
Ӳӳ	Лл	Ww
ў	Ll	Мм

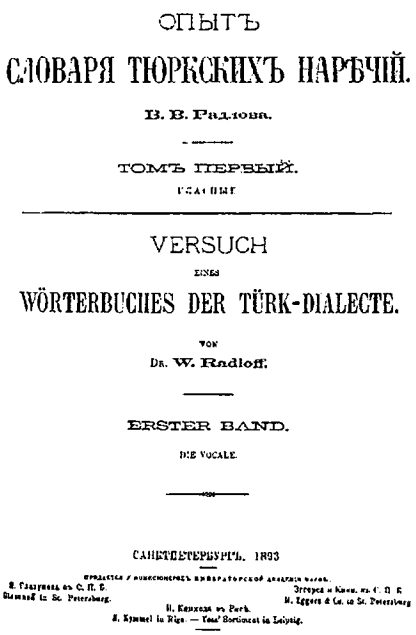
Radloff'un Türk Lehçeleri Sözlüğü'nde kullandığı yazıçevrimi işaretleri tablosu (Radloff alfabesi)

İslav alfabesi ile yazılan ikinci Türk dili Yakutçadır. Yakutça Kiril harfleri ile ilk kez 17. yüzyıl sonlarında yazılmaya başlamışsa da Kiril harfli ilk Yakut alfabesi ancak 1819'da düzenlenebilmiştir.[51] Bununla beraber

50 *Voprosı soverşenstvovaniya alfavitov tyurkskih yazıkov SSSR* (SSCB Türk dilleri alfabelerinin geliştirilmesi sorunları), Akademii Nauk SSSR- İnstitut Yazıkoznaniya, Moskva 1972, s. 189.

51 *Aynı eser*, s. 208 ve 213.

Yakutçanın ilk bilimsel alfabesi Otto Böhtlingk'in 1851'de yayımlanan ünlü Yakutça gramerinde kullanmış olduğu İslav alfabesidir.[52] Bu alfabe 29 harften oluşmakta idi. Böhtlingk, Yakutçadaki uzun ünlüleri harflerin üzerine koyduğu düz çizgi ile, diftongları ise *ie, uo* ve *üö* gibi ünlü birleşimleri ile göstermişti. İlk Yakut pedagogu ve dilcisi S. A. Novgorodov 1917'de Milletlerarası Fonetik Alfabe'ye göre Latin asıllı yeni Yakut alfabesini düzenlemişti. Yakutça 1939'a kadar bu alfabe ile yazılmış, 1939'da bu alfabe yerini bugünkü Kiril asıllı ve 40 harften oluşan yeni alfabeye bırakmıştır.


ОПЫТЪ

СЛОВАРЯ ТЮРКСКИХЪ НАРѢЧІЙ.

В. В. Радловъ.

ТОМЪ ПЕРВЫЙ.

VERSUCH

EINES

WÖRTERBUCHES DER TÜRK-DIALECTE.

VON

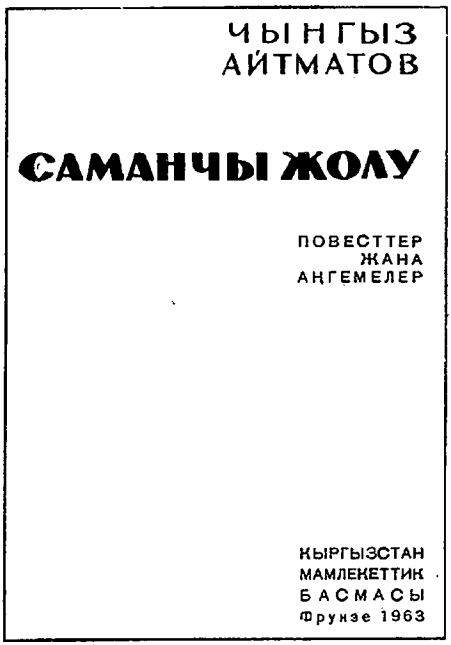
Dr. W. Radloff.

ERSTER BAND.

DIE VOCALE.

САНКТПЕТЕРБУРГЪ. 1893

Türkolog W. Radloff'un *Türk Lehçeleri Sözlüğü*'nün birinci cildinin kapağı


ЧЫНГЫЗ
АЙТМАТОВ

САМАНЧЫ ЖОЛУ

ПОВЕСТТЕР
ЖАНА
АҢГЕМЕЛЕР

КЫРГЫЗСТАН
МАМЛЕКЕТТИК
БАСМАСЫ
Фрунзе 1963

Ünlü Kırgız yazarı Çıngız Aytmatov'un *Samançı Colu* (Saman Yolu) adlı hikâye kitabının kapağı

1917 Soyvet Devrimi'nden önceki Kiril alfabesi ile yazılan iki Türk dili daha vardır: Altayca ve Şorca. Bunlardan Altayca 1845-1928 yılları arasında Kiril, 1928-1938 yılları arasında da Latin alfabesi ile yazılmış olup 1938'den beri yine Kiril alfabesi ile yazılmaktadır. Şorca'ya gelince, bu Türk dili 1885-1930 yılları arasında Kiril alfabesi ile, 1930-1939 yılları

52 Otto Böhtlingk, *Über die Sprache der Jakuten*, St. Petersburg 1851.

arasında da Latin alfabesi ile yazılmış, 1938'de ise tekrar Kiril alfabesi ile yazılmaya başlamıştır. Şorca, 1944'ten beri yazı dili değildir.[53]



7 мај

ӨРМӘК истәдијимиз музејләр гурбан бајрамы мүнасибәтилә баглы олдугундан, «Гапалы чәрчи» адланан базара кетдик. Дејиләнә көрә, һәм өз әразиси, һәм дә сатылан шејләрин мүхтәлифлији е'тибарилә бу чүр базар дүнјанын һеч бир шәһәриндә јохдур. Мән бунун доғруму, јаланмы олдуғуну дејә билмирәм, амма мәним олдуғум дүнја шәһәрләриндә доғрудан да белә бир базар көрмәмишәм. Гызыл дүканларынын чохлуғу инсаны һејрәтә кәтирир. Мәнә бәләдчилик едән кәнч совет дипломаты јарызарафат, јарычидди деди ки:

— Османлы солтанларынын истилачылыг дөвриндән башламыш бу күнәмән Истамбула кәтирилән гызылларын һамысы бурда топланмышдыр... Анчаг мән һеч инана билмирәм ки, бурдакы бәзәк-дүзәк шејләри әсрләр боју сатылыб гуртарсын, чүнки дөвләтлиләр истәдикләрини алмышлар, јохсуллар исә бунлары алмаг һаггында дүшүнә билмәзләр. Онлары јалныз ән зәрури еһтијачлары—күндәлик рузулары дүшүндүрүр.

Биз бу дүканларын арасы илә јаваш-јаваш кәзиндә, севимли мүғәннимиз Бүлбүлүн сон заманларда тез-тез охудуғу «Назлы ханым, кәл ојна, чал ојна» маһнысыны ешидирдик. Һарда исә патефонда бу маһны чалынырды, охујан да Бүлбүл өзү дејил, бир гадынды. Сөзләри ејни иди. Достларымын дедијинә көрә бә'зән Анкара вә Истамбул радиолары Түркијә ичәсәнәт усталарынын ифасында бизим нәғмәләримизи верир, анчаг нәдәнсә бунлары Шәрги Анадолу нәғмәләри адландырырлар. (Бу үсулдан Теһран радиосу да тез-тез истифадә едәјир, јалныз бир фәрглә ки, Азәрбајчан дилиндә јаранмыш маһнылары фарс дилинә чевирир, һәмишә дә мүәллифләрин адыны дичлојичиләрдән кизләдир. Јахшы ки, Бакы радиосу вар, Түркијә вә Иран вәтәндашлары Азәрбајчан дилиндә јаранмыш маһнылары орижиналында динләмәк имканындан мәһрум дејилләр!).

1 Görmek istediyimiz muzėyler ġurban bayramı münası-
2 betile bağlı olduğundan, "Ġapalı çerçi" adlanan ba-
3 zara gėtdik. Dėyilene göre, hem öz erazisi, hem de sa-
4 tılan şėylerin mühtelifliyi ė'tibarile bu cür bazar
5 dünyanın hėç bir şeherinde yoḫdur. Men bunun doğrumu,
6 yalanmı olduğunu dėye bilmirem, amma menim olduğum
7 dünya şeherlerinde doğrudan da bėle bır bazar görme-
8 mişem. Ġızıl dükanlarının çoḫluğu insanı hėyrete
9 ġetirir. Mene beledçilik ėleyen genc sovyet diplomatı
10 yarızarafat, yarıciddi dėdi ki:
11 Osmanlı soltanlarının istilaçılıġ dövründen başlamış bu
12 günecen İstambula getirilen ġızılların hamısı burda toplanmış-
13 dır... Ancaġ men hėç inana bilmirem ki, burdakı-bezek, düzek şėyleri
14 esrler boyu satılıb ġurtarsın, çünki dövletliler istediklerini al-
15 mışlar, yoḫsullar ise bunları almaġ haġġında düşüne bilmezler. On-

53 *Voprosı...*, s. 47-48, 202, 206-207.

16 ları yalnız en zeruri ehtiyacları—gündelik ruzuları düşündürür.
17 Biz bu dükanların arası ile yavaş-yavaş gezinende, sevimli mü-
18 ğennimiz Bülbülün son zamanlarda tez-tez oḫuduğu "Nazlı hanım, gel
19 oyna, çal oyna" mahnısını eşidirdik. Harda ise patefonda bu mahnı
20 çalınırdı, oḫuyan da Bülbül özü deyil, bir ğadındı. Sözleri eyni
21 idi. Dostlarımın dediyine göre be'zen Anğara ve İstambul radiola-
22 rı Türkiye incesenet ustalarının ifasında bizim neğmelerimizi ve-
23 rir, ancaġ nedense bunları Şerği Anadolu neğmeleri adlandırırlar.
24 (Bu üsuldan Tehran radiosu da tez-tez istifade eleyir, yalnız bir
25 ferğle ki, Azerbaycan dilinde yaranmış mahnıları Fars diline çe-
26 virir, hemişe de müelliflerin adını dinleyicilerden gizledir. Yaḫ-
27 şı ki, Bakı radiosu var, Türkiye ve İran vetendaşları Azerbaycan
28 dilinde yaranmış mahnıları orijinalında dinlemek imkanından
29 mehrum deyiller!).

(Azerî edebiyatçısı *Mehdi Hüseyn*'in Türkiye izlenimleri; *Azerbaycan* dergisi, 1963, sayı 8)

1) *muzey* "müze", 2) *bağlı* "kapalı", *Ġapalı çerçi* "Kapalı Çarşı", 4) *bu cür* "bu çeşit", 7) *bele* "böyle", 8) *ġızıl* "altın", 9) *mene* "bana", *beledçilik* "mihmandarlık", *eleyen* "eyleyen", 10) *yarızarafat* "yarı şaka", 11) *başlamış* "başlayarak, itibaren", 12) *hamısı* "hepsi", 14) *ġurtarmaġ* "bitmek, tükenmek", 16) *ruzu* "rızk, nafaka", 17)-18) *mügenni* "muganni, okuyucu", 19) *mahnı* "türkü", *harda ise* "bir yerde", *patefon* "gramofon", 22) *incesenet* "güzel sanat, müzik", 25) *yaranmış* "yaratılmış", 26) *hemişe* "daima".

Eski SSCB'de konuşulan ve Sovyet Devrimi'nden önce yazı dili olan Tatarca (Kazan Tatarcası), Kırım Tatarcası, Azerî, Özbekçe ve Yeni Uygurca ile Sovyet Devrimi'nden sonra yazı dili olan Tuvaca, Hakasça (Abakan Türkçesi), Türkmence, Kazakça, Karakalpakça, Nogayca, Kumukça, Karaçayca-Balkarca, Kırgızca ve Başkurtça da aşağıda gösterilen yıllardan beri Kiril alfabesi ile yazılmaktadır: Tatarca (1939), Kırım Tatarcası (1938), Azerî (1939), Özbekçe (1940), Yeni Uygurca (1947) Tuvaca (1943), Hakasça (1939), Türkmence (1940), Kazakça (1940), Karakalpakça (1940), Nogayca (1938), Kumukça (1938), Karaçayca-Balkarca (1936), Kırgızca (1940), Başkurtça (1940).[54]

Kiril alfabesi ile yazılmaya başlanan en son Türk dili Gagauzca'dır. Moldavya eski SSCB'nde konuşulmakta olan Gagauzca 1895-1932 yılları arasında Rus alfabesi ile, 1932'den 1957'ye kadar da Latin (Romen) alfabesi ile yazılmıştı. 1957'de Gagauzca için Kiril asıllı yeni bir alfabe düzenlenmiş

54 *Aynı eser.*

ve Gagauzca o tarihten beri bu alfabe ile yazılmaya başlamıştır.[55]

Kiril alfabesinin eski SSCB'deki Türk dilleri için kullanılması aslında bir yenilik değildi. Yukarıda da işaret ettiğimiz gibi, XVIII. yüzyılda Hıristiyanlığı yaymak için Çuvaşlar ve Yakutlar arasına giden Rus misyonerleri bu Türk dillerini, doğal olarak, Rus alfabesi ile yazmışlardı. Türkolojinin kurucusu ünlü Türkolog W. Radloff (1837-1918) da Türk dil ve lehçeleri ile ilgili bütün eserlerinde, yine doğal olarak, Kiril alfabesi asıllı bir yazıçevrimi (transkripsiyon) sistemi kullanmıştır. Onun türlü Türk dil ve lehçelerinden derlenmiş halk edebiyatı örneklerini içeren 10 ciltlik *Nareçiya tyurkskih plemen...* (Türk halklarının lehçeleri...) veya *Obraztsı narodnoy literaturı* (Halk edebiyatı örnekleri) adlı eserinde (1866-1907) kullandığı yazıçevrimi sisteminde 9'u ünlü, 27'si de ünsüz işareti olmak üzere toplam 36 harf vardır. 1888'den itibaren yayımlanmaya başlayan *Opıt slovarya tyurkskih nareçiy = Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte* (Türk lehçelerinin sözlüğü denemesi) adlı dört büyük ciltlik ünlü sözlüğünde ise Radloff, 17'si ünlü 34'ü de ünsüz işareti olmak üzere toplam 51 harf veya yazıçevrimi işareti kullanmıştır.

Ə. ҚҰРЫШЖАНОВ

КӨНЕ ҚЫПШАҚ ТІЛІНДЕГІ АЙ, КҮН АТТАРЫ

Қазақ мәдениеті мен оның тарихын зерттеуде соңғы кездерде көптеген жаңалықтардың басы ашылып жүр. Соның ішінде аспан әлемі мен оған байланысты толып жаткан ғылымдар саласында жазылған еңбектерде қазақ халқының мәдени байлығы орасан зор екендігі көрініп отыр. Х. Әбішев, М. Құдайқұлов сияқты ғалымдардың зерттеулері — бұған айқын куә. Математик М. Ысқақовтың еңбегі қазақтың байырғы календарь жүйесін, оның тарихын, тағы басқа да сан салалы ғылми мәселелерін қалың көпшілік оқушыға өте қызғылықты түрде суреттеп беру мақсатына арналған. Ол қай жағынан болса да ұтымды жазылған [1].

Автор онда дүние жүзіндегі көптеген халықтар қолданып жүрген календарлар жүйесін келтіреді. Төрт тараудың екеуі қазақ календарының негіздеріне арналған. Қазақстан территориясын жайлаған көне түркі тайпалары туралы қысқаша мәлімет беру үстінде автор, «қыпшақ халқы тарихта елеулі роль атқарған» деп көрсетеді [2]. Қыпшақтар жайлы айтылған пікірлер біздің заманымыздан бұрынғы 201 жылы жазылған қытай кітаптарында кездесетін тәрізді. Қазақ халқын құрауда өзінше үлесі бар, өте ертеден бері келе жатқан қыпшақтар жөнінде автор жол-жөнекей ескертеді де, олардың тілінде қолданылған ай, күн аттарына байланысты сөздерге тоқталмайды. Осыдан барып бұрынғы

[1] М. Ысқақов. Қазақтың байырғы календары, Алматы, 1960; Халық календары, Алматы, 1963.
[2] М. Ысқақов Халық календары, 108-бет.

55 *Aynı eser,* s. 59-61.

Ä. ḲURIŞJANOV *KÖNE ḲIPŞAḲ TİLİNDEGİ AY, KÜN ATTARI*

Ḳazaḳ mädeniyeti men onıŋ tarıyḫın zerttewde soŋġı kezderde köptegen jaŋalıḳtardıŋ bası aşılıp jür. Sonıŋ işinde aspan älemi men oġan baylanıstı tolıp jatḳan ġılımdar salasında jazılġan eŋbekterde ḳazaḳ ḫalḳınıŋ mädeniy baylıġı orasan zor ekendigi körinip otır. Ḫ. Äbişev, M. Ḳudaḳulov sıyaḳtı ġalımdardıŋ zerttewleri — buġan ayḳın küwä. Matematik M. Isḳaḳovtıŋ eŋbegi ḳazaḳtıŋ bayırġı kalendar' jüyesin, onıŋ tarıyḫın, taġı baska da san salalı ġılmıy mäselelerin ḳalıŋ köpşilik oḳuwşıġa öte ḳızġılıḳtı türde suwrettep berüw maḳsatına arnalġan. Ol ḳay jaġınan bolsa da utımdı jazılġan.

Avtor onda düniye jüzindegi köptegen ḫalıḳtar ḳoldanıp jürgen kalendar'lar jüyesin keltiredi. Tört tarawdıŋ ekewi ḳazaḳ kalendarınıŋ negizderine arnalġan. Ḳazaḳstan territoriyasın jaylaġan köne türki taypaları tuwralı ḳısḳaşa mälimet berüw üstinde avtor, "ḳıpşaḳ ḫalḳı tarıyḫta elewli rol' atḳarġan" dep körsetedi. Ḳıpşaḳtar jaylı aytılġan pikirler bizdiŋ zamanımızdan buriŋġı 201 jılı jazılġan ḳıtay kitaptarında kezdesetin tärizdi. Ḳazaḳ ḫalḳın ḳurawda özinşe ülesi bar, öte erteden beri kele jatḳan ḳıpşaḳtar jöninde avtor jol-jönekey eskertedi de, olardıŋ tilinde ḳoldanılġan ay, kün attarına baylanıstı sözderge toḳtalmaydı. Osıdan barıp buriŋġı

ESKİ KIPÇAK DİLİNDEKİ AY, GÜN ADLARI

Kazak kültürü ile onun tarihini araştırmada son zamanlarda birçok yenilikler meydana çıkarılıyor. Bunlar arasında gökyüzü dünyası ile ona ilişkin birçok bilimler alanında yazılan eserlerde Kazak halkının kültürel zenginliği(nin) pek büyük olduğu görünüyor. H. Abişev (ve) M. Kudaykulov gibi bilginlerin araştırmaları buna aşikâr kanıt(tır). Matematikçi M. Iskakov'un eseri Kazak(lar)ın kadim takvim sistemini, onun tarihini ve daha başka hesapla ilgili bilimsel sorunlarını geniş okuyucu kitlelerine son derece ilginç (bir) şekilde açıklayıp verme amacına tahsis edilmiş(tir). Her bakımdan başarılı yazılmış (bir eser).

Yazar bu eserinde dünya yüzündeki birçok halklar(ın) kullandığı takvim sistemlerini (okuyucuya) sunuyor. Dört bölümün ikisi Kazak takviminin esaslarına tahsis edilmiş(tir). Kazakistan bölgesine yerleşen eski Türk kabileleri hakkında kısaca bilgiler verirken yazar (bu hususu) "Kıpçak halkı tarihte hissedilir (bir) rol oynamış(tır)"diye belirtiyor. Kıpçaklar hakkında söylenilen fikirler bizim zamanımızdan önce (yani M.Ö.) 201 yılı(nda) yazılan Çin kitaplarında rastgelinen (bilgiler) gibi(dir). Kazak halkını oluşturmakta özel (bir) payı olan, çok eskiden beri süre gelen Kıpçaklar hakkında yazar her türlü bilgileri veriyor ama onların dilinde kullanılan ay (ve) gün adlarına ilişkin kelimeler üzerinde durmuyor. Bundan hareketle eski

Bugün birçok Türk dilinin yazımında kullanılan Kiril alfabesinin Latin alfabesinden daha elverişli olduğu söylenemez. İslav alfabesinde, bilindiği gibi, *ö* ve *ü* ünlüleri ile açık *e* (Alman alfabesinde *ä* ile gösterilen *e*) ünlüsü için uygun harfler yoktur. Bu nedenle, *ö* için ortasında dalgalı bir çizgi olan *o*, *ü* için düz kuyruklu küçük boyda majiskül *y*, açık *e* ünlüsü için de ters çevrik miniskül *e* harfleri uydurulmuştur. Oysa bu ünlüleri gösteren harfler Latin alfabesinde hazır olarak vardır (Alman alfabesindeki *ö*, *ü* ve *ä*). İslav alfabesinde Türk dil ve diyalektlerindeki ötümlü katışık ünsüz *c*, artdamaksıl (kalın) *k*, artdamak sızıcısı *ğ*, soluksul *h* ve geniz *n*'si için de elverişli harfler yoktur. Bunun içindir ki *c* sesi Azerî alfabesinde İslav alfabesindeki *ç* harfine konulan ince dik bir çizgi, Türkmence ve Uygur alfabelerinde *j* harfine takılan bir çengel ile belirtilirken bu ses Karaçay-Balkar alfabesinde *dj* harf birleşimi ile, Yakut alfabesinde de *d* harfinden sonra yazılan incelik işareti ile gösterilir. Öbür ünsüzleri göstermek için de Kiril alfabesindeki *k*, *n* ve *h* (hırıltılı) harflerinde buna benzer değişiklikler yapılmışur. Oysa Latin alfabesinde bu seslerin çoğu için hazır harfler veya harf birleşimleri vardır: kalın *k* için *q*, soluksul *h* için *h*, geniz *n*'si için *ng*, vb. gibi.

Eski SSCB'deki Türk dilleri alfabelerinin bir kusuru bu alfabelerde bazı harflerin Rusçadaki ses değerleri ile kullanılmasıdır. Bazı alfabelerde, örneğin Türkmen alfabesinde, *e* harfi (Rusça adı ve değeri *ye*) söz başında ve söz içinde bir ünlüden sonra *ye*, iki ünsüz arasında ve söz sonunda ise *e* değerindedir. (Oysa bu alfabede *y* için ayrı bir harf bulunmaktadır.) Yine birçok alfabelerde iki noktalı *ë* (Rusça adı ve değeri *yo*), yalnız Rusça kelimelerde değil, Türkçe sözlerde de *yo* değerinde kullanılmaktadır. (Oysa

Ар дайым бир жакка жол жүрөрдө, мен ушул алкагы жөнөкөй жыгачтан жасалган сүрөттүн алдына келип турам. Мына эртең да айылга жөнөймүн. Сүрөттү карап, мен андан жолума ак тилек бата алып жаткан өңдүү, аны көпкө көз айырбай тиктейм.

Ушул күнгө чейин бул сүрөттү эч бир көргөзмөлөргө да берген жокмун, ал тургай айылдан тууганларым келгенде, көздөн далдалап бекитип коём. Анча эле жашыргандай эмнеси бар, уяттуубу деп, кокус оюларга кетип жүрбөсүн,— жок бул сүрөттүн эч кандай ыксыз жайы деле жок, же болбосо, ага «көз тийип» кетет дегендей ал бир ашкан укмуш да эмес. Биринчи көрүшкө жөнөкөй эле кадыресе сүрөт. Бетине тартылган жер пандай жөнөкөй болсо, сүрөт өзү дагы ошондой жөнөкөй.

Сүрөттүн төө ички тереңинде — күзгү асмандын ала-бүркөк чет жакасы. Шамал бирин-серин булуттарды бир жакка бет алдырып, алыста кылтыйган чокуларга жандатып, кылата айдап бара жатат. Андан берки көрүнүштө — бозоргон сары талаа, кең өзөн. Чет-четтен чийлер ыкташып, жаан-чачындан кийин топурагы бөрпөң тоборсуп карайган жолдо, катарлаш баскан эки жолоочунун пэп тигинден берп чубайт. Жолоочулар улам жакындаган сайын алардын издери жерге даана түшүп.

CAMİYLA'DAN (ÇINGIZ AYTMATOV) YAZIÇEVRİMİ	TÜRKÇE ÇEVİRİSİ (asıl metne mümkün olduğunca sadık kalarak)
(1) Ar dayım bir cakka col cürördö, men uşul alkagı cö(2)nököy cıgaçtan casalgan süröttün aldına kelip turam. Mına (3) erteŋ da ayılga cönöymün. Süröttü karap, men andan columa (4) ak tilek bata alıp catkan öŋdüü, anı köpkö köz ayırbay tik(5)teym. (6) Uşul küngö çeyin bul süröttü eç bir körgözmölörgö da (7) bergen cokmun, al turgay ayıldan tuugandarım kelgende, köz-(8)dön daldalap bekitip koyom. Ança ele caşırganday emnesi (9) bar, uyattuubu dep, kokus oyuŋarga ketip cürbösün, — cok bul (10) süröttün eç kanday ıksız cayı dele cok, ce bolboso, aga "köz (11) tiyip" ketet degendey al bir aşkan ukmuş da emes. Birinçi (12) körüşkö cönököy ele kadırese süröt. Betine tartılgan cer (13) kanday cönököy bolso, sü öt özü dagı oşondoy cönököy. (14) Süröttün tee içki tereŋinde —küzgü asmandın ala—bürkök (15) çet cakası. Şamal birin-serin buluttardı bir cakka bet (16) aldırıp, alısta kıltıygan çokularga candatıp, kıyalata (17) aydap bara catat. Andan berki körünüştö—bozorgon sarı ta(18)laa, keŋ özön. Çet-çetten çiyler ıktaşıp, caan-çaçından (19) kiyin topuragı borpoŋ toborsup karaygan coldo, katarlaş (20) baskan eki colooçunun izi tiginden beri çubayt. Colooçular (21) ulam cakındagan sayın alardın izderi cerge daana düşüp, ...	(1) Her (ne) zaman bir tarafa (doğru) yola çıksam, ben bu çerçevesi ba(2)sit ağaçtan yapılmış tablonun karşısına gelip dururum. İşte (3) yarın da köye hareket ediyorum. Tabloya bakıp, (sanki) ben ondan yolum için (4) iyi dilek (ve) dua alacakmışım gibi, onu uzun süre göz ayırmaksızın dikkat(5)le süzüyorum. (6) Bugüne kadar bu tabloyu hiçbir sergiye (harf. sergilere) de (7) vermiş değilim, o (şöyle) dursun köyden akrabalarım geldiğinde, göz(8)lerden gizleyip saklıyorum. O kadar da gizlenecek nesi (9) var, utanılacak (bir şey mi) diye, boşuna aklınıza takılmasın, —hayır bu (10) tablonun hiç bir yakışıksız yanı da yok, veya, (sonra) ona "nazar (11) deyip" gider denilecek (cinsten) üstün bir sanat eseri de değil. İlk (12) bakışta basit ve sıradan bir tablo bu. Yüzüne resmedilmiş toprak (13) ne kadar basit ise, tablonun kendisi de o kadar basit. (14) Tablonun en arka planında —sonbahar göğünün yer-yer kapalı ve donuk bir (15) parçası. Rüzgâr tek-tük bulutları bir istikamete (doğru) sevk (16) ederek, uzakta belli-belirsiz görünen doruklara yöneltip, yamaçlar boyunca (17) sürüp götürüyor. Ondan (daha) beriki planda—soğun sarı boz-(18)kır ve geniş nehir yatağı. Kenarlarını pelinler kaplamış. yağmurlardan (19) sonra toprağı yumuşayıp kabarmış kara yolda ard arda (20) yürüyen iki yolcunun (ayak) izleri öteden beriye uzayıp geliyor. Yolcular (21) giderek yaklaştıkça onların (ayak) izleri yere (daha) belirgin düşüyor ve

bu alfabelerde de *y* ve *o* için ayrı ayrı harfler vardır.) Rus alfabesindeki *ya* ve *yu* harflerinin Türk dilleri alfabelerine dahil edilmesi de, aynı şekilde, bir fazlalıktır. Çünkü bu harfler yalnız Rusça kelimelerin yazımında değil, Türk asıllı sözlerin yazımında da kullanılıyor. Hatta Tatar alfabesinde *ya* harfi aynı zamanda *yä*, *yu* harfi de aynı zamanda *yü* değerindedir. Bunun gibi, *e* harfi aynı alfabede hem kısa ve gayrimükemmel *ĭ* ünlüsünü, hem bununla kurulmuş *yĭ* hecesini, hem de *yı* hecesini veya ses grubunu gösterir. Türkmencede fonemik olan (yani anlam farkı yapan) uzun ünlülerin yazıda gösterilmemesi de Türkmen alfabesi için büyük bir eksiklik veya kusurdur.

Tarih boyunca Türkler kadar çok alfabe değiştirmiş bir başka ulus, Türk dilleri kadar değişik alfabelerle yazılmış başka bir dil ailesi yoktur denilebilir.

Avrupa dilleri, Ermenice, Arapça ta baştan beri halen kullanılagelen alfabelerle yazılmaktadır. Türk dilleri ise, metinlerle izleyebildiğimiz yaklaşık 1300 yıllık tarihi boyunca değişik dönem ve coğrafyalarda Köktürk, Soğd, Uygur, Mani, Brahmi, Tibet, Süryani, Arap, Grek, Ermeni, İbrani, Latin ve Kiril (Slav) alfabeleri gibi başlıca 13 farklı alfabe ile yazılmıştır. Türk dillerinin 1300 yıl gibi pek de uzun sayılmayacak bir süre içinde bunca değişik alfabeyle yazılmış ve yazılmakta olması Türklerin göçler ve fetihler nedeniyle çok geniş bir coğrafi alana yayılmış, türlü uygarlık çevrelerinde bulunmuş, farklı din ve kültürleri benimsemiş olmaları ile açıklanabilir.

Bu kitapta yer alan yazılarda Türkçenin yazımı için tarih boyunca kullanılmış ve kullanılmakta olan türlü alfabeler tanıtılmakta ve bu alfabelerle yazılmış eski/yeni metin örnekleri verilmektedir.

Kitabın, Türk dillerine meraklı okuyucular için, özellikle Türkoloji öğrencileri için yararlı bir el kitabı olacağını umuyoruz.

ISBN 975-7172-19-7



Kapak: Ö. Osman Mehmet Ünal / Ünal Ergüven